

УДК 81'342.415

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ТЕМБРАЛЬНОЙ НЕОДНОРОДНОСТИ ГЛАСНЫХ

МАМЕДОВ РАМАЗАН САЛАМ оглу*Сумгаитский государственный университет, профессор*
ramedov44@gmail.com

Ключевые слова: тембральная окраска гласного, переходный участок гласного, стационарный участок гласного, однородность/неоднородность гласного, i-образная/i-образная тембральная окраска.

*Явление тембральной однородности/неоднородности гласных рассматривается в статье как особая функциональная категория фонетической системы русского языка. **Однородность гласного**, или **однородный гласный** означает, что как стационарный, так и переходные участки гласного являются одинаковыми по признаку ряда: все участки гласного образуются или только в передней зоне ротовой полости, или только в непередней зоне. **Неоднородность гласного**, или **неоднородный гласный** означает, что данный гласный представляет собой комбинацию разнородных участков по признаку ряда. В азербайджанском языке неоднородных гласных нет, в русском языке выделяются их различные типы.*

Как известно, артикуляция звуков речи «складывается из трех частей: из приступа (или экскурсии) звука, когда органы (речевого аппарата. – Р.М.) «выходят на работу», средней части (или выдержки), когда органы установились для данной артикуляции, и отступа (или рекурсии), когда органы возвращаются в нерабочее состояние (1, 169). А «так как звуки речи произносятся не изолированно, а в звуковой цепи связанной речи, то звуки могут ... влиять друг на друга, особенно соседние, когда рекурсия предыдущего звука взаимодействует с экскурсией последующего...» (1, 195-196). В результате этого взаимодействия «возникает ряд переходных звуков, объясняемых как бы наслаиванием фаз друг на друга в речевом потоке» (2, 63).

Наслаивание соседних фаз двух звуков приводит к тому, что звуки в потоке речи являются неоднородными, представляющими собой в общих чертах переходные элементы, характерную часть, затем опять переходные элементы (3). Наслаивание соседних фаз двух звуков друг на друга – универсальное антропофоническое явление, свойственное всем языкам. Происходит оно согласно фонетическому закону, сформулированному Н.В. Крушевским следующим образом: «При произношении группы из двух звуков в работе органов (речевого аппарата. – Р.М.) замечается тенденция сблизить (если можно) места зарождения соседних звуков» (4, 32).

История изучения неоднородности русских гласных насчитывает более чем полтора века. Предугаданная ещё фонетистами XIX века (5, 116-126) и подтвержденная экспериментальной фонетикой XX столетия (6, 15-16) дифтонгоидность, неоднородность русских ударных гласных обусловлена рядом обстоятельств: его соседством с согласными разного места образования (7, 46), разного способа образования (8, 69), с согласными ротовыми или носовыми (9, 25) и т.д. Можно утверждать, что соседство с каждым конкретным согласным вызывает более или менее существенное и особое разнообразие неоднородности. Более того, не только «один и тот же» гласный в соседстве с разными согласными, но и разные гласные в соседстве с «тем же» согласным приобретают особый оттенок, особую неоднородность (10, 65).

Однако в языке как средстве коммуникации существенна неоднородность гласных не сама по себе – важно ее фонологическое использование, ее функция в языке. Наиболее специфической и существенной в звуковой системе русского языка является неоднородность гласных, обусловленная их соседством с твердыми и мягкими согласными. Благодаря тому, что мягкие согласные вызывают неоднородность гласных одного порядка ([i]-образный переходный элемент), а твердые согласные – неоднородность гласных другого порядка ([ɪ]-образный переходный элемент), неоднородность гласных увеличивает надежность восприятия речи (11,57). Установлено, что гласные несут в себе информацию о качестве согласных по признаку их твердости-мягкости: они как бы делят признак твердости или мягкости с соответствующими соседними согласными. При этом особо подчеркивается, что переходные участки гласных содержат больше информации о качестве соседних твердых и мягких согласных, чем их стационарный участок (12, 87; 118-119).

В предлагаемой работе осуществлена попытка изложения взгляда на явление однородности/неоднородности русских гласных как на особый фонологический феномен, который составляет, пожалуй, самую существенную специфику русской фонетической системы в сопоставлении с другими языками, в которых «твердость/ мягкость» согласных не является самостоятельным, дифференциальным признаком.

В исследованиях русского вокализма наблюдается своеобразная «фетишизация» влияния мягких согласных на гласные с одновременным игнорированием (явно или неявно) влияния на них твердых согласных (13). Утвердившимся является мнение, согласно которому неоднородность гласных особенно ярка между мягкими согласными. Слова «особенно ярка» свидетельствуют о наличии некоторого момента сравнения, из которого выводится эта большая степень яркости. Рассмотрим неоднородность гласных в различных позициях.

1. Неоднородность гласных в изолированном произношении

Из пяти русских гласных фонем три: < а – о – у > являются гласными непереднего ряда, две: < и – э > – гласными переднего ряда; три фонемы: < э – о – а > являются гласными неверхнего подъема, две: < и – у > – гласными верхнего подъема. Заметим некоторую асимметричность в количественных соотношениях между передними и непередними, а также между верхними и неверхними гласными.

В изолированном произношении неоднородность неверхних гласных более заметна, чем неоднородность верхних гласных. С артикуляционной точки зрения объясняется это сравнительно большим расстоянием, которое необходимо проделать артикулирующим органам с исходного (= нейтрального) момента и до начала стационарного участка при произношении неверхних гласных, чем то же расстояние при произношении верхних гласных. Иными словами, артикулирующие органы до момента их фиксации, характерной для неверхних гласных, при уже начавшейся вибрации голосовых связок и с началом выхода воздушной струи наружу, приобретая различные тембральные окраски в полости рта, проходят через ступени (=зоны), близкие гласным верхнего подъема. Конечная стадия произношения гласных – своеобразное «зеркальное отражение» начальной стадии их произношения. Вследствие этого, начало и конец неверхних гласных < э – о – а > приобретают соответственно [i]-образный, [u]-образный (с учетом работы губ для произношения [o]) и [ɪ]-образный оттенок, и воспринимаются эти гласные как неоднородные, или дифтонгоидные: [i³э – u⁰о – 'a¹]. Так как в русском языке более верхних гласных, чем гласные < и – у > нет, то переходные элементы этих гласных в целом совпадают по тембру с их же стационарным участком, и в результате эти гласные воспринимаются как однородные, хотя и они объективно в известной мере неоднородны: [i¹и¹ – u⁰у⁰].

2. Неоднородность гласных в соседстве с согласными

Неоднородность гласных в соседстве с различными согласными по месту образования, способу образования, по твердости/мягкости «развивается» в разных направлениях. Для

нашей темы важно показать различия в «развитии» неоднородности передних и непередних гласных в соседстве с твердыми/мягкими согласными.

2.1. Неоднородность гласных в соседстве с мягкими согласными. Положение языка при артикуляции мягких согласных характеризуется максимальным отдалением от его положения, необходимого для артикуляции гласных непереднего ряда. Поэтому [i]-образный переходный элемент, характеризующий одновременно и мягкость предшествующего и/или последующего согласного и неоднородность непередних гласных, имеет временную развертку, достаточную для того, чтобы четко был воспринят на слух. Теперь уже неоднородность гласных < а – о – у > является не просто результатом инертности (вялости) артикулирующих органов, как в случае изолированного произношения тех же гласных, а лингвистической необходимостью: она обеспечивает восприятие мягких согласных, которые в русской звуковой системе фонологически противопоставлены твердым согласным. Поэтому [i]-образная (при < а >) или [ü]-образная (при < о > и < у >) неоднородность берет верх над [ɪ]-образной или [u]-образной неоднородностью, характерной для тех же гласных в изолированном произношении. [i]-образный переходный участок, характерный и для изолированного гласного переднего ряда неверхнего подъема – для < э >, еще более усиливается (и удлиняется по времени) рядом с мягким согласным. В этом случае инертность артикулирующих органов совпадает с лингвистической необходимостью обеспечения восприятия соседних мягких согласных. Этот же [i]-образный переходный участок, характерный и для изолированного произношения < и >, хотя и усиливается рядом с мягким согласным (особенно после мягкого), все же, вследствие его совпадения по тембру со стационарным участком < и >, воспринимается не столь явно, как при остальных гласных. Тем не менее, примечательно, что для его обозначения пользуются теми же диакритическими значками («точками» или «крышечкой») над буквой, что и для обозначения других гласных. Ср.: [ï] с [ä – ö – ü], а также [î] с [ê]. И в этом, весьма незначительном, на первый взгляд, факте проявляется особое внимание лингвистов именно к той неоднородности гласных, которая имеет место в соседстве с мягкими согласными. Изложенное об однородности/неоднородности гласных в соседстве с мягкими согласными можно представить в виде следующей таблицы:

Таблица 1.

Однородность/неоднородность гласных в соседстве с мягкими согласными

Позиции \ Гласные	# а #	# а т'	т' а #	т' а т'
а	¹ а ¹	¹ а ¹	¹ а ¹	¹ а ¹
о	¹ о ¹	¹ о ¹	¹ о ¹	¹ о ¹
у	¹ у ¹	¹ у ¹	¹ у ¹	¹ а ¹
э	¹ э ¹	¹ э ¹	¹ э ¹	¹ э ¹
и	¹ и ¹	¹ и ¹	¹ и ¹	¹ и ¹

2.2. Неоднородность гласных в соседстве с твердыми согласными. При артикуляции твердых согласных язык находится за пределами зоны, где образуется [i]-образный тембр гласного, т.е. язык находится в той же зоне, что и при изолированном произношении непередних гласных. Вследствие этого неоднородность непередних гласных в соседстве с твердыми согласными совпадает в основных чертах с их неоднородностью в изолированном произношении.

Иная картина наблюдается в области произношения гласных переднего ряда в соседстве с твердыми согласными. При артикуляции твердых согласных язык находится за пределами

той зоны (но ряду), которая характерна для артикуляции < э > в изолированном произношении, а также в ее произношении рядом с мягкими согласными: теперь язык находится в зоне, где создается [ɪ]-образный тембр гласного. В сочетании < э > с твердыми согласными [ɪ]-образный переходный элемент обеспечивает восприятие твердости соседних согласных и потому берет верх над [i]-образным переходным элементом изолированного [э]. Таким образом, и здесь (как и в случае сочетания непередних гласных с мягкими согласными) лингвистическая необходимость «берет верх» над инертностью артикуляционных органов.

Примечательно однако, что неоднородность гласной < э >, создающаяся [ɪ]-образным переходным элементом в указанных условиях, хотя объективно налицо, остается, как правило, вне пределов внимания исследователей. Обычно обращается внимание на то, что в соседстве с твердым согласным < э > является открытым [э], в противоположность закрытому [э]. При этом закрытое [э] оценивается как неоднородное [ⁱэ], [^eэ], [ⁱэⁱ], а открытое [э] как однородное. Тут, на наш взгляд, сказывается несимметричность в количественных соотношениях между передними и непередними гласными, о которой говорилось выше (п.1): так как неоднородность непередних гласных оказалась в центре внимания именно в соседстве с мягкими согласными, вследствие ее расхождения с исходной неоднородностью, и она характеризуется тем же переходным [i]-образным элементом (или элементами), что и при [э] закрытом, и, с другой стороны, в зоне непередних гласных имеется три фонемы (< а – о – у >), а в зоне передних всего одна фонема < э >, – < и > оценивается по известным причинам как однородный гласный, и она в счет не принимается, – то, естественно, непередние гласные «перетягивают» этот один передний гласный в свою сторону. Неоднородность же открытого [э] остается незамеченной, точнее он оценивается как однородный, точно так же, как и непередние гласные в соседстве с твердыми согласными (14, 89-90).

Такой оценке открытого [э] в немалой степени способствуют и своеобразные соотношения между неогубленными гласными верхнего подъема [и] и [ы], фонематическая природа последнего из которых по сей день вызывает немало разноречивых толкований.

Как уже отмечалось, при артикуляции твердых согласных язык находится за пределами той зоны, где образуется тембр, характерный для гласного [и]. В сочетании « твердый согласный + < и > » центр функциональной нагрузки падает на согласный (впрочем, как и в сочетаниях согласных с другими гласными). Важно довести до восприятия его твердость, не спутать с мягкостью, что обеспечивается [ɪ]-образным переходным элементом между концом согласного и началом следующего за ним гласного. Так как среди гласных верхнего подъема фонологически функционирует только признак огубленность/неогубленность, и в системе вокализма имеется всего одна неогубленная единица верхнего подъема – < и >, то ее смещение по ряду в непереднюю зону не опасно: ее правильное восприятие достаточно обеспечивается неогубленностью и минимальным раствором рта: неогубленность позволяет не перепутать < и > с < у >, узкий раствор рта – < и > с < э > и < а >. Вследствие этой свободы в варьировании по ряду в пределах верхнего подъема и неогубленности, при инертности артикулирующих органов и необходимости доведения до восприятия твердости предшествующего согласного [ɪ]-образный переходный участок «захватывает» не только начало гласной < и >, но также и ее стационарный участок. Таким образом, в сочетании « t + < и > » звучит не [ɪ]-образный [и], а гласный [ыⁱ], т.е. [i]-образная тембральная окраска, характерная для изолированно произнесенной < и >, остается лишь на конечной фазе реализации ее после твердого согласного. Наличие твердого согласного и после < и > ведет уже к произношению однородного гласного верхнего подъема непереднего ряда – [ы], что связано с необходимостью обеспечения восприятия твердости не только предшествующего, но также и последующего согласного (15, 115-118).

Изложенное об однородности/неоднородности гласных в соседстве с твердыми согласными можно обобщить в виде следующей таблицы.

Таблица 2.

Однородность/неоднородность гласных в соседстве с твердыми согласными

Позиции Гласные	# а #	# а t	ta #	tat
а	'а'	'а'	'а'	'а'
о	'о'	'о'	'о'	'о'
у	'у'	'у'	'у'	'у'
э	'э'	'э'	'э'	'э'
и	'и'	'и'	'и'	'и'

Таким образом, любой гласный звук, произнесен ли он изолированно или же в потоке речи, материально неоднороден и состоит из множества различающихся друг от друга и непрерывно сменяющихся сегментов, между которыми в то же время нет четкой границы. Строго говоря, абсолютно однородных гласных нет и в принципе не может быть. В речевом потоке сочетается «непрерывность с отдельными, относительно редкими моментами дискретности» (16, 100). Другими словами, звуки речи фактически не только не бывают монофтонгами, они даже и не дифтонгоиды в строгом физическом смысле этого слова (17, 118; 24-25), а являются полифтонгоидами (и не только в потоке речи, из-за влияния соседних звуков, но также и при изолированном произношении).

Однако, описание фонетической системы языка не может охватить во всех деталях эту объективно имеющуюся материальную полифтонгоидность звуков, эту, по образному выражению М.В.Панова, текучесть, «текуче-изменчивую облачность» и изложить ее. Приходится так или иначе «огрублять», обобщать эту неподатливую, многоликую материю. Причем, это «огрубление материи» должно, конечно же, служить раскрытию механизма функционирования каждой отдельной и всех вместе взятых звуковых единиц в фонетической системе языка.

Неоднородность изолированных гласных - лишь результат инертности речевых органов и не более. Произнесен ли, скажем, гласный [а] носителем русского или же азербайджанского (или любого другого) языка, его неоднородность в принципе та же: [i]-образное начало и [i]-образный же конец – ['а']. Изолированно произнесенные гласные « а, о, у, е, и » и их неоднородность не являются, строго говоря, еще фактом того или иного конкретного языка (18, §§ 39-44). Они являются фактами языка как такового вообще, в том смысле, что образованы органами человеческого речевого аппарата. Это – звуки антропофонические, в отличие, скажем, от природных и бытовых, технических звуков или звуков, издаваемых другими живыми существами – животными, птицами, насекомыми и т.д.

Фактами конкретного языка звуки становятся исключительно только в речевом потоке (19, 76). Материальная неоднородность гласных в потоке речи может приобрести функционально нагруженный характер, «превратиться» в фонологическую неоднородность или же остаться на уровне фонетической неоднородности. Это зависит не только и даже не столько от самих гласных, сколько от свойств тех звуков, в окружении которых они могут находиться, т.е. от фонетических условий, которыми может «снабдить» их тот или иной язык.

Фонетические условия, в которые попадают гласные, являются специфичными для каждого языка, ибо язык – это система знаков, в которой «каждая фонетическая единица определяется своими отношениями к другим фонетическим единицам» (20, 14). Так, в русском языке и гласные переднего ряда, и гласные заднего ряда могут стать соседями как твердых, так и мягких согласных, в результате чего «один и тот же» гласный может «обладать» как [i]-образным, так и [i]-образным переходным участком. Ср.: ['а'] в **ta**, **at** и **tat** (*да*, *ад*,

сад); [¹а¹] в **t'a** и **t'at** (земля, ряд), с одной стороны, и [¹э¹] в **t'a**, **at'** и **t'at'** (те, эльф, ель); [¹э¹] в **at** и **t'at** (эврика, пел); [¹и¹] в **ta** и **tat'** (уже, жечь); [¹э¹] в **tat** (цел), – с другой.

В азербайджанском языке гласные непереднего ряда сочетаются только с твердыми согласными, передние гласные – только с мягкими согласными, в результате чего непереднерядные гласные обладают только [ɪ]-образными, а переднерядные гласные – только [i]-образными переходными участками. Ср.: только [¹а¹] в **at**, **ta** и **tat** (*ad* – имя, *dala* – назад, *dad* – вкус), с одной стороны, и только [¹э¹] в **at'**, **t'a** и **t'at'** (*el* – народ, *de* – скажи, *sel* – поток) – с другой. Другими словами, тембральная окраска переходных участков гласных азербайджанского языка не меняется в потоке речи, остается такой же, как в изолированном произношении данного гласного.

Таким образом, если функцию различения твердых/мягких согласных в русском языке выполняют (наряду с самими согласными) переходные участки гласных, то в азербайджанском языке эту функцию берут на себя не только и не столько переходные участки гласных, сколько их стационарный участок, точнее – гласный в целом как таковой, на протяжении всего своего звучания.

Ниже, в *Таблице 3*, показано распределение [ɪ]-образной/[i]-образной тембральной окраски переходных участков гласных **а, о, у, э, и** в сочетании с твердыми/мягкими согласными в русском и азербайджанском языках.

Таблица 3.

Распределение тембральной окраски гласных **а, о, у, э, и** в русском и азербайджанском языках

гласный в изолированном произношении		тембральная окраска переходного участка в сочетании с согласным		соседний согласный
непереднего ряда	переднего ряда	в русском языке	в азерб. языке	
¹ а ¹		ɪ	ɪ	t
		i	-	t'
¹ о ¹		ɪ	ɪ	t
		i	-	t'
¹ у ¹		ɪ	ɪ	t
		i	-	t'
	¹ э ¹	ɪ	-	t
		i	i	t'
	¹ и ¹	ɪ	-	t
		i	i	t'

Как видно из таблицы, переходные участки гласных непереднего ряда < а – о – у > в сочетаниях с твердыми согласными, а также переходные участки гласных переднего ряда < э – и > в сочетаниях с мягкими согласными и в русском, и в азербайджанском языках совпадают по тембру со стационарными участками гласных (как и при изолированном произношении этих гласных), т.е. являются **тембрально однородными**. Переходные участки гласных непереднего ряда в сочетаниях с мягкими согласными, а также переходные участки гласных переднего ряда в сочетаниях с твердыми согласными не совпадают по тембру со стационарными участками гласных, т. е. являются **тембрально неоднородными**.

Если под термином «неоднородность» понимать не всякую дифтонгоидность гласных вообще (как это принято в фонетической литературе, т. е. если не ограничиваться оценкой этого явления только в плане фонетическом, материально-звуковом), а лишь такую дифтонгоидность, когда хотя бы один из переходных элементов гласного расходится с его

стационарным участком по признаку «ряд образования» (и в силу этого приобретает функциональную значимость), и сопоставить под таким углом зрения русский и азербайджанский вокализмы, то появляется возможность строгой классификации сочетаний согласных и гласных русского языка с точки зрения сложности их усвоения носителями азербайджанского языка и построить так называемую опережающую методику обучения их русскому произношению.

Предлагаемый нами подход к оценке неоднородности позволяет выделить два разряда гласных: 1) **однородные гласные** и 2) **неоднородные гласные**.

Однородным следует считать гласный, все участки которого (как стационарный, так и переходные) являются одинаковыми по признаку «ряд образования»: все участки гласного образуются или только в передней зоне ротового резонатора, или только в непередней зоне. Различаются в русском и азербайджанском языках две группы однородных гласных:

- 1) **передние гласные** (условно **i**):
в русском языке – [и – э – ь], в азербайджанском – [i – e – ü – ö – ə];
- 2) **непередние гласные** (условно **a**):
в русском языке – [а – ы – о – у], в азербайджанском – [a – ı – o – u].

Неоднородным является гласный, который представляет собой комбинацию разнородных участков по признаку «ряд образования», т.е. гласный, у которого хотя бы один из переходных участков расходится по ряду с стационарным его участком. В азербайджанском языке неоднородных гласных нет. В русском же языке различаются две группы неоднородных гласных, которые в целях удобства описания условно можно назвать:

- 1) **неоднородные передние гласные**: ['i] в слове, например, *цель* : ['э] в *цел*: ['э] в *бел*; [и] в *бил* и т.п.

неоднородные непередние гласные: ['a] в *рядом*; ['a] в *даль* ; ['a] в *пять* ; ['o] в *лёд* ; ['o] в *больно* ; ['y] в *блюдо* ; ['y] в *люди* и т.п.

Пользуясь критерием «однородности-неоднородности» гласных, можно описать все типы сочетаний согласных с гласными. Выделяются прежде всего сочетания двух разрядов:

- 1) **Сингармонические сочетания** (условно – **С сочетания**) и
- 2) **Несингармонические сочетания** (условно – **не-С сочетания**).

Сингармоническими являются сочетания, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных. **С сочетания** имеются и в русском языке (*во-да*; *бе-ри*), и в азербайджанском языке (*он* – *десять*, *би-ри* – *один из*), т.е. являются типологически сходными в двух языках.

Несингармоническими являются сочетания, вокальный компонент которых выражен одним из неоднородных гласных. **Не-С сочетания** являются специфическими сочетаниями русского языка ([р 'а]дом, [ц 'э' нтр]) и представляют собой область потенциального поля интерференции (21).

ПРИМЕЧАНИЯ И ЛИТЕРАТУРА

1. Реформатский А.А. Введение в языкознание / Под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1998, 536 с.
2. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика, М.: Просвещение, 1976.
3. См.: Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. М., Просвещение, 1977, с. 6.; Матусевич М.И. Указ. соч., с. 64.
4. Крушевский Н.В. Очерки по языковедению, Варшава, 1893, с. 32.
5. Так, еще в середине XIX века М.Н. Катков советовал: «Вместо чуждого нашему выговору *т е п у а*, лучше напишите иностранцу *т е п е а*, наказав ему произносить обе последние буквы как одну букву, то есть, слегка коснувшись *е* остановиться на *а*» (Катков М.Н. Об элементах и формах славяно-русского языка. М., 1845, с. 89). Большую неоднородность

- гласных отмечал А. Путята, который писал, что ударный гласный в слове платье надо бы обозначить как: **пл_{yo}a^{ei} тье**; в слове *тело*: **tⁱ e_a ло**; в слове *брось*: **бр_{yo}o^{ae}сь**; в слове *буря*: **бу^{oaei}ря** и т.д. (См.: Путята А. К теории индоевропейского вокализма М. 1881. с. 116-126).
6. См. работы В.А.Богородицкого, Л.В. Бондарко, Н.И. Дукельского, Л.В.Златоустовой, А.М. Кузнецовой, А.И.Томсона, Л.В.Щербы и др. Экспериментальные исследования позволяют наблюдать более сложную картину последовательного изменения тембра гласных в речевом потоке. Так, по наблюдениям А.М. Кузнецовой, гласный а в позиции t'at (после мягкого согласного перед твердым согласным) состоит из 10 сегментов, а в позиции t'at' (между мягкими согласными) – из 11 сегментов: t'at: **i-i-е-е-е-ä-ä-а-а-ь**; t'at': **i-i-е-е-е-ä-ä-ä-ä-е-е-ьⁱ** (См.: Кузнецова А.М. Изменения гласных под влиянием соседних мягких согласных, М.: Наука, 1965, с. 15-16).
7. Ср.: «Длительность переходного процесса (= переходного участка. – Р.М.) колеблется в широких пределах... она зависит от места артикуляции согласного и тембра сочетающегося с ним гласного. Так, например, большая длительность [i]- образного элемента в сочетаниях p'a, t'a, k'a по сравнению с p'i, t'i, k'i определяется сравнительно большим расстоянием, которое необходимо проделать артикулирующим органам с момента взрыва и до начала квазистационарной части гласного» (Дукельский Н.И. Принципы сегментации речевого потока, М.-Л.: 1962, с. 46). Выражения «стационарный участок гласного», «квазистационарный участок гласного», «характерный участок звучания гласного», «ядро гласного» употребляются в фонетической литературе в одном и том же значении.
8. Ср.: «Звук [н], вырезанный из слога *нае*, в сочетании с [ае], вырезанным из слога *тае*, на 76% воспринимается как [м]» (Каспранский Р.Р. Понятие фонетической модели и его значение в практике обучения произношению иностранного языка. В сб. Вопросы фонетики и обучение произношению, М., 1975, с.69).
9. См., напр.: Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении, Л., Наука, 1983, 84-93. Ср. также: «Звук [ä] в слове *тянет* состоит из ряда быстро сменяющихся гласных: [и-э-э-ä-э-и]; с помощью приборов можно выделить все части этого ряда, который в целом воспринимается как [ä]. И этот ряд, составляющий гласный [ä], в большей своей части назализован: влияет последующий [н']» (Панов М.В. Русская фонетика, М.: Просвещение, 1967, с. 25).
10. Ср.: «Начало любого гласного, следующего за любым мягким согласным, очень похоже по своим свойствам на гласный *и* .... все гласные перед следующими согласными становятся более закрытыми, а перед мягкими обнаруживают и более передний переходный участок» (Бондарко Л.В. Цит. соч., с. 65 и 100).
11. «Кто-то недослышал, какой согласный произнесен перед конечным звуковым отрезком (... a't'), - пишет М.В. Панов. – Судя по [a'], этот согласный, несомненно, мягок. Перед этим недослышанным согласным шел (без паузы) гласный [y], он невозможен в позиции перед мягким, если этот мягкий входит в то же слово. Значит, согласный мягкий принадлежал другому, следующему слову: « недослышанное слово = # + мягкий согласный + [a't'#]. Таких слов в литературном языке немного (*пять, пядь, мять, зять, сядь, ять*), контекст легко позволит восстановить его» (Панов М.В. Цит. соч., с. 57).
12. См.: Дукельский Н.И., Цит. соч., с. 124. Ср. также: «...наше восприятие «мягкости» согласных перед а, о, у (перед гласными непереднего ряда. – Р.М.) обуславливается главным образом ... среднеязычным элементом гласного (начальным переходным участком гласного. – Р.М.), а при р, к в начале слова исключительно только этим элементом» (Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. Л.: Наука, 1983, с.87); а также: «...если к мягкому согласному (например, из слога *ся*) добавить гласный без *и*-образного начала (из слога *19а* – Р.М.), то такой согласный будет воспринят как твердый, а наоборот, если к твердому согласному добавить гласный с *и*-

- образным переходом, то такой согласный воспринимается как мягкий» (Бондарко Л.В. Цит. соч., с. 118-119).
13. Об этом свидетельствуют, в частности, и сами названия некоторых исследований. Ср.: Бондарко Л.В. О характере изменения формантного состава русских гласных под влиянием мягкости соседних согласных. «Вопросы фонетики», Л., 1964; Кузнецова А.М. Изменения гласных под влиянием соседних мягких согласных, М.: Наука, 1965.
  14. Весьма показательны в этом отношении наблюдения акад. Л.В.Щербы: «... гласный звук... в слове *ded*... начинается ... с какого-то узкого [ϵ], потом идет обыкновенное [?! – Р.М.] [e], которое однако к концу, вероятно, расширяется до [ϵ] перед твердым конечным t, подобно тому (! – Р.М.) как *a* в *ad* сужается до [ϵ] перед t... Если в слове *ded* вместо *d'* взять *d*, то очевидно, мы начнем гласный *e* не с [ϵ], а с [ϵ], так что надо было бы ожидать в произношении [ϵ - ϵ - ϵ], но очевидно, мы уподобляем и середину краям и произносим просто [**d ϵ t**]. Если в слове *ded* вместо конечного t мы произнесем t', то очевидно, гласный должен был-бы принять такой вид: [ϵ - e - ϵ]. Но мы произносим, конечно, просто [**d'et'**] » (Щерба Л.В. Цит. соч., с.89-90).
  15. Сказанное становится понятным, если учесть, что оптимальная распознаваемость конечных мягких согласных достигается чаще всего при взаимозаменяемости отрезков речевого потока, соотносимых $\frac{1}{2}$ V+C или $\frac{2}{3}$ V+C (См.: Дукельский Н.И. Цит. соч., с. 115-118). Ясно, что оборотная сторона этого явления есть обеспечение оптимальной распознаваемости твердых согласных.
  16. Дукельский Н.И. Цит. соч., с.100.
  17. Ср.: «...наши гласные часто наполовину, а иногда и целиком состоят из одних переходных звуков» (Щерба Л.В. Цит. соч., с. 133); «... производимые человеческими органами звуки речи – это континуум, внутри которого, по видимому, не существует никаких «естественных» абсолютных категорий» (Джон Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику. М., Прогресс, 1978, с.118); «Нам кажется, что наша речь распадается на звуки – на отдельные ясно выделяемые куски, сегменты. Границы между звуками кажутся очень определенными и очевидными. Не вызывает сомнения, что в слове *тянет* пять звуков: [т'а н' и т]. Стоит нам, однако, посмотреть точную запись этого отрезка речи, например, на спектрограмме, и мы убедимся, что речевой поток является непрерывным, а не дискретным, постоянно меняющимся, а не распадающимся на качественно обособленные куски. В слове *тянет* не пять «кусков», сегментов, а десятки, и границы между ними размыты. (Панов М.В. Цит. соч.. с 24-25).
  18. Ср., впрочем: Щерба Л.В., Цит. соч.. §§39-44.
  19. Следует учесть, что «любая попытка описать звуковые элементы языка с чисто внешних позиций, любая попытка описать и классифицировать звуки речи без учета их связи со значением обречена на неминуемый провал» (Р.Якобсон. Звук и значение. Избранные работы. М., 1985, с.76).
  20. Панов М.В. Цит. соч., с. 14.
  21. Об этом подробно см.: Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.

XÜLASƏ
TEMBRAL MÜXTƏLİFLİKLİ SAİTLƏRİN LİŖQVODİDAKTİK TƏSVİRİ
Məmmədov M.S.

Açar sözlər:

Məqalədə rus və azərbaycan dillərində sait səslərin fonetik strukturu araşdırılır, sait səsin strukturunda kvazistasionar mərhələ ilə dəyişkən keçid mərhələlərin tembr çalarlıqları arasındakı eynilik/müxtəliflik açıqlanır, onun funksional-tipoloji analizi verilir. Sait səsin strukturunda *t-vari/i-vari* tembr müxtəlifliyinin 1) “nitq aparatı orqanlarının ətaləti, artikulyator inertliyi” və 2) “qalın/incə samitlərin fərqləndirilməsi funksiyasına xidmət edən linqvistik tələbat” kimi biri-birindən prinsipcə fərqli iki mənbənin olduğu əsaslandırılır.

SUMMARY
LINGVODIDACTIC DIXRIPTION OF TEMBRAL DIVERSITY VOWELS
Mammadov R.S.

Key words: *mimbre shades of vowels, stationary stages of vowels, transitional stages of vowels, similar/not similar vowels, i-vivid and t-vivid timbre shades*

The phonetic structure of vowel sounds in Russian and Azerbaijani languages is researched; similarity/diversity between stationary stage and timbre shades of variable transitional stages is explained and its functional-typological analysis is given in the article. Two different sources of *t-shaped/i-shaped* timbre diversity are justified in the structure of vowel sound: 1) “inertia of speech apparatus organs, articulator inertia” and 2) “linguistic demand serving the function of distinguishing hard/soft vowels.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.12.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 811.

TÜRK MƏTNLƏRİNDƏ ADQOYMA VƏ ANDIÇMƏ RİTUALLARININ MİLLİ-ETNİK ANLAMLARI

NOVRUZOVA NURİDƏ SƏMƏD qızı

Bakı Slavyan Universiteti, dosentn.nurida@yahoo.com*Açar sözlər: mətn, andiçmə, adqoyma ritualı, “Kitabi-Dədə Qorqud”*

Giriş. Hər bir etnik-millət mədəniyyəti aid olduğu millətin, xalqın, etnosun yetirməsi sayılır. Çünki şəxsiyyət və cəmiyyətin münasibətləri və əlaqələri, danışıq mədəniyyəti, düşüncə tərzini onların aid olduğu mədəniyyətin və dilin təsiri ilə yaranır və təkmilləşir. Qədim türk mətnlərində sevgi, öymə, andiçmə, nəsihət kimi duyğular fərqli vasitələrlə, dildə olan elliptiv konstruksiyalarla ifadə olunur. Mətnə situasiya və səbəblərə bağlı olaraq toy, nişan, adqoyma mərasimləri, döyüşdən əvvəlki yığıncaq və toplantılarda, bir sözlə, etnosun və tayfanın sevincli və kədərli anlarında söylənən bu ifadələr türklərin dünyaya və yaşama verdikləri dəyəri ifadə edir. Belə duyğuların ifadəsi bütün qədim türk mətnlərində, o cümlədən “Dədə Qorqud” kitabında alqışlar, öymələr, andiçmə ritualları şəklində yer almışdır [9, 204].

Məqsədimiz türk epos mətnlərində, o cümlədən “Dədə Qorqud” mətnlərində yer alan andiçmə, adqoyma mənalı ifadələrin işlənmə səbəblərini, anlamlarını, insanların münasibətində və taleyində bu ifadələrin oynadığı rolunu təhlil və müqayisə etməkdir. Çünki “Dədə Qorqud”da işlənen bu adqoyma ritualları mətnlərində xarakterlərin etnik-mədəni hafizəsi ilə bərabər, həm də daşıyıcıları olduqları mədəniyyətin də genetik hafizəsi ifadə olunur və qorunur. Eyni zamanda “eposdakı xarakterlərin xeyir və şərli bağlı düşüncələri də bu tipli mətnlərdə daha qabarıq şəkildə ifadə olunur [2, 135].

1. Türklərdə "adqoyma" ənənəsi və onun milli-etnik anlamı. Eposlarda, həmçinin “Dədə Qorqud” kitabında türklərin milli –etnik ənənələri, tarixi-etik xarakteri, mifoloji düşüncə tərzini əks etdirən ritualların əksi maraqlı faktlar verir. Əski türklərin yaşam tərzini, adət-ənənəsi və dünyagörüşü ilə bağlı olan belə qədim və vacib rituallardan biri də adqoymadır. Adqoyma türk xalqlarının çox qədim və vacib ənənələrindən biri sayılır. Çünki ad insanın varlığını, mövcudluğunu təsdiq edən əsas vacib aktdır. Türklərin mifik təfəkküründə advermə, yaradılışın rəmzidir, ad əzəldir, daha əvvəl yaranmışdır. Türklərin qədim mifik düşüncəsinə görə sakral sayılan adlar gizli tutular və ya onların adlarının səslənməsi yasaq olduğundan digər adlarla çağırılırdılar. “Dünyanın yaradılmasını adlandırma ilə bağlayan Altay türklərinin mifologiyasına görə kainatın yaranması da adlanma ilə bağlıdır. Və ya “Oğuznamə”yə görə, dünya “Bolsun ki!” ifadəsinin hökmü ilə yaranıb [1, 53]. Türk xalqlarının milli düşüncəsində adların mənası və seçilməsi ənənəsi onların mifik təfəkküründən qaynaqlanır. Adlar türklərin totem siyasətini, mifik təfəkkürünün qaynaqlarını, ilkin inanclarını, ibtidai baxışlarını öyrənməyə imkan verir.

Oxşar mifik görüş “Dədə Qorqud” kitabında verilən adqoyma ritualında da verilir. Advermə ritualının icraçısı isə Dədə Qorqud obrazıdır. Kitaba daxil olmayan, lakin advermə ritualı ilə bağlı tanınmış Azərbaycan mütəfəkkürü və dramaturqu M.F. Axundovun Dədə Qorqud haqqında verdiyi rəvayətə görə, Dədə Qorqud təkcə Oğuz igidlərinə deyil, hər şeyə – əşyalara, bitkilərə, hadisələrə də ad vermiş və 4 şeyə ad verərkən səhv etmişdir: *Gəlinə ayran demədim mən Dədə Xorxud. Ayrana doyran demədim mən Dədə Xorxud. İynəyə tikən demədim mən Dədə Xorxud. Tikənə sökən demədim mən Dədə Xorxud* [8, 14].

1.2. “Dədə Qorqud” da adqoyma ritualının təsviri. Advermə türklərdə sadə bir ritual deyil, hər şeyin yaranması, ilkini, başlanğıcı mənəsi daşıyan ritualdır və “Dədə Qorqud” kitabında bu missiya Dədə Qorqudun, Qorqud Atanın üzərinə düşür. Kitabda advermə ritualı qədim mifik təfəkkürdə olan advermədən bir qədər fərqlidir. Belə ki, əski türk mifik təfəkküründə adlar əşyalardan, insanlardan əvvəl yaranır, yəni ad daha əzəldir. Kitabda isə igidlərə advermə daha çox ictimai mənə daşıyır. Oğuz türklərinin adətlərinə görə, uşaqlara anadan olanda ad verilmir. Yetkinlik yaşına çatanda adı hər kəs göstərdiyi igidliyə görə alır. İgidlərə ad bağışlanılır, yəni sadəcə olaraq verilmir. Bu adı yetkinlik yaşına çatdıqda zəkası, qolunun gücü, şəxsi keyfiyyətləri ilə onların özləri qazanır. “Çünki oğuzda bu, yaşam, hörmət, ali mənəbliyin zəmanətidir” [8, 61].

Oğuz igidləri adlarını 15-16 yaşına – ilkin gənclik çağına çatanda əməllərinə görə qazanırlar: “*Ol zəmanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə, ad qomazlardı!*” (KDQ; 53) On beş – on altı yaşına çatıb ad almamaq böyük qəbahət sayılırdı. Çünki ad almaq igidin müstəqil həyat qazanmaq haqqı sayılırdı. Bamsı Beyrək boyunda Baybörə oğlu Bamsının igidlik göstərdiyini eşidib: “*Mərə, bənim oğlum başını kəsdi, qanını dökdü?*” *Bəli, baş kəsdi, qan dökdü, adam axtardı!*”-dedilər. “*Mərə, bu oğlana ad qoyasınca varmıdır?*”-dedi. “*Bəli, sultanım, artıqdır!*” –dedilər (KDQ; 54) Deməli, igidin ad almağa layiq olduğunu ictimai rəy müəyyən etmişdir.

Oğuz türklərində ad qazanan igidin şərəfinə mərasim-ritual keçirilir, ona minmək üçün yaxşı at, taxt-tac, mal- dövlət bağışlanır. “*Dədəm Qorqud gəldi, oğlana ad qodı. Aydır: Sözümlə, Baybörə bəg! Allah-təala sana bir oğul vermiş, tuta versün! Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun, Qarşu yatan qara qarlı tağlardan aşar olsa, Allah-təala sənə oğluna aşut versün. Sən oğlunu “ Bamsı” deyü oxşarsan.; bunun adı Boz ayğırılıq Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün*”- dedi. (KDQ;54).

Bu mətndə nida və xitab (hey Dirsə xan), felin əmr forması – *gil*“vergil) “ol” köməkçi felindən (“*binar olsun*”, “*şişlik olsun*”, “*yüklət olsun*”, “*kölgə olsun*”, “*geyər olsun*”) mətne coşğunluq və emosionallıq çaları verir.

2. Türk mətnlərində “andiçmə” qavramının milli-etnik anlamları. Andiçmə sözü qüvvətləndirmək məqsədilə keçirilən, “müqəddəs bir varlığı şahid etməklə müəyyən bir şeyə sözvermə və ya deyilənlərin doğruluğunu təsdiq etmək üçün yerinə yetirilən” mərasimdir. Andiçmə bütün xalqlarda geniş yayılmış, dillərdə və mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə ifadə olunan bir adətdir. Türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların mədəniyyətində, siyasi, hüquqi və sosial həyatında çox qədimdən mövcud olmuş və bu gün də fərqli səviyyəsində geniş yayılmışdır.

2.1. Andiçmə və inanclar. Ümumilikdə andla bağlı kəlmələrin inanclarla bağlı yarandığı söylənilir. Buddizmlə, şamanlıqla yanaşı, təkallahlılıq dinlərinin hamısında- yahudilik, xristianlıq və islamda da andiçmə ilə bağlı kəlmələr, ifadələr və fərqli adətlər var.

Müqəddəs bir şeyə andiçmənin kökü şumerlərə, qədim misirlilərə qədər gedib çıxır. Hələ qədim zamanlardan türklərin qılınca və silahlara and içmələri məlumdur. “Türklərin qılınca sitayiş etməsini, onu müqəddəs saymalarını buddizmlə əlaqələndirənlər daha çoxdur [4, 279]. Çünki hər hansı bir predmetə sitayiş buddizm inancı ilə bağlıdır. Lakin tarixi mənbələrdə germanların, qədim yunanların, iskitlərin də qılinc və digər silahlara andiçmə adətlərinin olduğu məlumdur. Saxlanan and mətnlərində əhdnamələrdə və qədim türk mətnlərində türklərin daha çox qılınca and içmələri haqqında bilgilər var. Orta əsrlər türk abidəsi olan M.Kaşğarının “Divani-luğəti-it-türk əsərində türklərin qılınca and içdikləri və onu müqəddəs saydıqları haqqında bilgilər var. Müəllif “*Göy girsün, kızıl çıksın*” kəlməsini anladarkən yazır: “Bu sözün başqa bir anlamı vardır. Kırğız, kazax, yabaku, kıpçak və daha bir neçə qəbilələr and içdikdə və ya əhd bağladıqda qılincı çıxardaraq önlərinə qoyarlar və “*bu göy girsin, kızıl çıxsın*” deyirlər. Yəni əgər sözümlü tutmasam (yalan danışsam), qılinc qanıma bulansın, qılinc məndən qisas alsın deməkdir. Çünki onlar qılınca sitayiş edərdilər [4, 281].

“Dədə Qorqud” mətnlərində də oğuz türklərinin silaha, xüsusilə, qılınca andiçmə adəti “Qam Bөрə oğlu Bamsı Beyrək” boyunda yer alır. Beyrək and içərkən “*kılincima toğranayın, oquma*

sancılaysın, yer kibi kərtləysin, toprak kibi savrılaysın” sağlıqla varcaq olursam, oğuz gələb səni həlalığa almaz isəm”- dedi (KDQ; 59).

Andiçmə müqəddəs bir öhdəlik olduğundan onu pozan şəxslərin cəza alması da vacib sayılır. Lakin andı pozanın bağışlanması adəti də türk mətnlərində, o cümlədən “Dədə Qorqud” mətnlərində yer almışdır. Beyrək onun yalançı ölüm xəbərini gətirən, qəbiləni aldadaraq nişanlısını almaq istəyən Yalançıyı bir şərtlə bağışlayır ki, o Beyrəyin qılıncının altından keçsin. Qədim türklərdə qılınc müqəddəs sayıldığından onun altından keçmək günahlarının əgvi üçün yetərli sayılırdı.

2.2. Türk mətnlərində and kəlmələri. And kəlmələsinin fərqli formalarda işləndiyini yazan İnan Abdülkadir bütün türk –islam qəbilə və tayfalarında eyni kəlmədən istifadə edildiyini vurğulayır. Əksər türk dillərində *and*, *ant* formasında işlənən bu kəlmə Şamanist türklər – yakutlar tərəfindən “*andigar*”, xristian türklər – çuvaşlar tərəfindən isə “*antah*”şəklində işlənir. Türklər bu kəlməni **yemin etme** kimi istifadə edirlər [4, 279].

And kəlmələrinin inanclarla bağlı yarandığı söylənir. Buddizmlə yanaşı, təkallahlılıq dinlərinin hamısında – yahudilik, xristianlıq və islamda da andiçmə ilə bağlı adətlər var. İslam topluluğunda və fiqhində yəminetmənin öməmi böyükdür. Zakir Avşar “Biat dan Yeminə” məqaləsində göstərir ki, yəminlər öncə Allahın adına edilənlər və Allahdan başqası adına edilənlər olmaq üzrə ikiye ayrılır. Allah adına edilənlər də özləri arasında təsniflənir [11,16]. Türk mətnlərində hər iki andiçmə formasından istifadə olunmuşdur. Lakin Allahın adına edilən andlar sayca çoxdur. Allahdan başqa digər andlar isə, əsasən, əşyalara, işığa, yola, qılınca və doğma adamların adına edilən andlardır.

Nəticə. Beləliklə, türk mətnlərinin etnokulturoloji təhlili bizə xalqımızın tarixi etnoqrafik mənzərəsini və milli-etnik adətlərini, mifoloji dünyagörüşünü öyrənməyə kömək edir. Epos mətnlərində yer almış andiçmə mətnləri, adqoyma ritualları verilən mətnlər xarakterlərin etnik-mədəni hafizəsini, onların genetik daşıyıcısı olduqları mədəniyyəti ifadə edir.

And kəlmələrinin inanclarla bağlı yarandığı inancı daha qüvvətli edir. Mətnlərdə **and** kəlmələrinin rəngarəng formaları sübut edir ki, türklərin mədəniyyəti digər mədəniyyətlərə açıq olmuş, fərqli inanclar, əqidə və adətlər uzun müddət paralel şəkildə yaşamış və qorunmuşdur.

Türklərdə “*adqoyma*” ictimai və sosial məsələdir. Epos mətnlərində igidlərə ad vermə daha çox ictimai mənə daşıyır. Məlum olur ki, Oğuz türklərinin adətlərinə görə, uşaqlara anadan olanda ad verilmir. Yetkinlik yaşına çatanda adı hər biri göstərdiyi igidliyə görə alır. Yəni onlara ad bağışlanılmır, bu adı yetkinlik yaşına çatdıqda zəkası, qolunun gücü, şəxsi keyfiyyətləri ilə onların özləri qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бартольд В.В. Тюретский эпоси Кавказ. Сочинения, М.: Восточная литература, 1968. 759 с.
2. Ergen M. Dede Korkut kitabı. c.I. Ankara: 1989.
3. Əlizadə S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan əlyazmaları// Kitabi-Dədə Qorqud-1300. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Bakı: 1999.
4. İnan Abdülkadir. Eski türklərdə ve Folklorda Ant. AÜ.DTCF Dergisi,Cilt VI, Sayı 4, Ankara, 1998. s.279.
5. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I, II cild. Bakı: 2000.
6. Kitabi-Dədə Qorqud toplusu. Bakı: Elm, 1999.
7. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999.
8. Hacıyev T. Bir daha Qorqudun kimliyi haqqında // Dədə Qorqud (Toplu). Bakı: 2002, s.3-5.
9. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, mülahizələr, problemlər. Bakı: 2015, 258 s.
10. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.
11. Zakir A. Biat dan Yeminə. / Türkiyyat dərgisi, 2012, sayı 10, s.16.

РЕЗЮМЕ
РИТУАЛЫ ИМЕНОВАНИЯ, КЛЯТВЫ И ИХ НАЦИОНАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКИЕ
ОБЪЯСНЕНИЯ В ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ
Novruzova N.S.

Ключевые слова: *текст, клятвы, ритуалы, эпос Деде Коркут.*

В статье на материале тюркских эпических текстов, в том числе, текста эпоса «Деде Коркут», анализируются причины использования выражений со значением клятв, а также процесс именованя людей и показано отражение данных выражений на взаимоотношения и судьбы людей. В текстах Деде Коркут раскрываются причины использования ритуала именованя в разных ситуациях, роль данного ритуала в уяснении характера национально-этнических образов. В тюркоязычных текстах также анализируются разнообразные формы понимания *клятвы*, показывается, насколько была открыта тюркская культура для других культур, в результате чего в ней длительное время параллельно сосуществовали и сохранились поныне различные обычаи и традиции.

SUMMARY
NATIONAL ETHNIC MEANINGS OF NAMING AND OATHS RITUALS IN TURKISH TEXTS
Novruzova N.S.

Key words: *text, oaths, naming ritual, Kitabi-Dede Korgud.*

Reasons of oaths usage of the phrases related to naming, their meanings and the role of these expressions in humans relations and fates are analyzed in Turkish literary texts, especially in Dede Gorgud. The role of the naming ritual usages in various contexts and clarifying national ethnic characters in Dede Gorgud are expressed. The various forms of swearing are analyzed in the article and it is shown that, to what extent Turkish culture was open to different cultures. Different beliefs, customs and traditions have been maintained for a long time. To sum up, various swearing expressions used in languages and rituals related to them appeared in literary texts.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.10.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 81-112

İRƏVAN, NAXÇIVAN VƏ QAZAX-BORÇALI ELLƏRİNİN VERGİ DƏFTƏRLƏRİNDƏ ANTROPONOMİK MODELƏR¹BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu,²İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2-baş müəllim*nemetibayev@gmail.com*Açar sözləri: ləqəb, titullar, təxəllüs, antroponim, model*

Cəmiyyətdə insanın birini digərindən fərqləndirmək üçün şəxs adından istifadə olunur. Şəxs adları həm etnik və həm də şərti işarədir. Doğru deyirlər ki, adlar millətin etnik göstəricisidir. Hər bir xalqın mədəni tarixində şəxs adları önəmli yerlərdən birini tutur. Bir az da obrazlı desək, şəxs adı hər bir valideyinin uşağına bəxş etdiyi ilk və qiymətli bir hədiyyədir. Ona görə də şəxs adları hər vaxt cəmiyyətin maraq dairəsində olmuş, türkoloji tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir.

Rus türkoloqlarından N.F.Katanov, V.V.Radlov, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç, Azərbaycan dilçilərindən A.Qurbanov, A.Paşayev, M.Adilov, Ə.Tanrıverdiyev, O.Mirzəyev və digərləri antroponimikaya aid maraqlı türkoloji tədqiqatlar aparmış, əsərlər çap etdirmişlər [1, 58].

Antroponimlər özünə xas olan psixi quruluşun kodu olaraq insana bağlıdır, insanın zinatidir. Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşdırılmasında adların rolu böyükdür. Adlar həm də arxeoloji abidə kimi qiymətləndirilir. Adlar insanın təbiətinə, hətta sağlamlığına belə təsir edən mühüm faktorlardandır. Təbiət və cəmiyyətdə olan dəyişmələr öz növbəsində şəxs adlarına tez təsir edir [1, 57]. Bu baxımdan, qədim tarixi sənədlərdə əks olunan şəxs adlarının müasir antroponimlərlə müqayisəsi maraq doğurur.

Azərbaycan dilinin tarixini, xüsusilə, tarixi onomastikanı öyrənmək üçün tarixi mənbələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mənbələrdən biri də osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş vergi dəftərləridir.

XVIII əsrin 20-ci illərində osmanlılar Səfəvi dövlətinin şimal-qərb hissəsini ələ keçirdikdən sonra əraziləri həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan idarə etmək məqsədilə verginin növlərini təyin edərək vergi dəftərləri tərtib etmişlər. Hər bir vergi dəftəri o dövrdə Osmanlı sultanı olmuş III Əhmədin (1703-1730) tuğrası ilə təsdiq olunmuşdur. Lakin sovet-bolşevik rejimi bu sənədlərin araşdırılmasına əngəl törətdiyi üçün uzun müddət Osmanlı-Azərbaycan əlaqələri üzrə araşdırmalar aparılmamış və Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Tiflis əyalətlərinə aid olan vergi dəftərləri İstanbul arxivlərində qalmışdır. Görkəmli şərqşünas alim, akademik Ziya Bünyadovun təşəbbüsü ilə 1980-ci illərdə İstanbul arxivlərindən azərbaycanşünaslıq üçün çox əhəmiyyətli olan vergi dəftərləri Bakıya gətirilmiş və onların çapına nail olunmuşdur [3, 12].

XVIII əsrin əvvəllərində, osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş vergi dəftərlərində Qazax-Borçalı, İrəvan və Naxçıvan ellərində yaşayan azərbaycanlıların tarixi, coğrafiyası, yaşayış mədəniyyəti, demoqrafik vəziyyəti, verdiyi verginin növü, əhalinin etnik tərkibi, statistik sayı və s. məsələlər əks olunmuşdur. Bu dəftərlərdə həm də dərin tədqiqat tələb edən və etnik tariximiz üçün maraqlı olan yer-yurd adları, antroponimlər, ləqəb, təxəllüs, titullar işlənen ad modelləri öz əksini tapmışdır.

Vergi dəftərlərində qeyd olunan antroponimik modellərin önündə bəzən fərqləndirici əlamət kimi işlənməmiş dini, mülki titullar, müxtəlif semantik mənalı ləqəblər, peşə-sənət bildirən sözlər və s. əks olunur. Məsələn: Molla Qasım, Seyid Əhməd, Kəblə İsmayıl, Sarı Məhəmməd, Keçəl Mustafa, Qara Məhəmməd, Şeyx Qaib, Hacı Osman və s.

Bu adlar o dövrün ictimai quruluşu, sosial-iqtisadi vəziyyəti, tayfa və əşirətlərin yaylaq həyatını əks etdirməklə yanaşı, həm də 300 il bundan əvvəl Cənubi Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların yaşayış tərzini, yaşadığı coğrafiyanın sərhədləri, məşğuliyyəti və onomastik sisteminin öyrənilməsi baxımından maraqlıdır. Bütövlükdə onomastik leksikada – ad, ata adı, ləqəb, titul və təxəllüsləri öyrənmək, tədqiq etmək Azərbaycanşünaslıq və etnik tariximizi öyrənmək üçün maraqlı mənbədir [6, 31].

Bu tarixi sənədlərdə: “İraqvan sancağının vergi dəftəri (Bakı, 1996)”, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Bakı 1997)”, “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri – Borçalı və Qazax (Bakı, 2001)” kitablarında çox maraqlı antroponimik modellər qeyd olunmuşdur. Bu ad modellərinin müasir dilimizdə işlənən antroponomik modellərlə müqayisəsi maraqlıdır. Belə ki, dini titul+ad, ad+mülki titul, ləqəb+ad, ləqəb+ad+ata adı, ad+ata adı+təxəllüs və s. antroponimik quruluş modellərində əks olunan köməkçi adları semantik mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Dini titul (şeyx, molla, kərbəlayı // kəblə hacı, pir, seyid və s.) və şəxs adlarından ibarət antroponimik modellər:*

Seyid Əli, Seyid Qasım, Mürud Əli Seyid Məhəmməd (N) Seyid Mahmud, Seyid Kamran (İz.) Hacı Süleyman, Hacı Vəli (İr.), Molla Əli, Molla Nurxan (İr.), Qazı Məmmədhüseyn (T.), Şeyx Əli (Şeyx Əhməd). Şeyx Qaib (N.), Pir Məhəmməd, Seyid Tağı Seyid Səfər oğlu, Molla Nurxan Molla Əli oğlu və s. Göründüyü kimi, dini adlar həm şəxs adında, həm də ata adlarında əks olunur.

2. *Şəxs adı və mülki titul bildirən bəy, ağa sözlərindən ibarət antroponimik modellər:*

Bahadır bəy, İsa bəy, Heydər bəy, Qasım bəy (İr.), Musa ağa, Xızır bəy, Hüseyn ağa (T), Abdulla ağa (T). Yüzbaşı oğlu Vəli ağa, Yüzbaşı oğlu Abdulla ağa, Pir Məhəmməd ağa (T).

Dəftərlərdə bəzən elə adlara rast gəlinir ki, onun antroponimik quruluşunda ata adı yazılmamış, onun ləqəbi yazılmışdır. Məsələn: Abdulla Qacar oğlu, Əvəz Dərviş oğlu və ya Yüzbaşı oğlu Vəli ağa, Molla Nəbi Çarçı oğlu, Yüzbaşı oğlu Abdulla ağa. Belə fikir yürütmək olar ki, Qacar, Dərviş Çarçı, Yüzbaşı etnik mənşəli adlardan sonra atanın öz adı olmuşdur. Məsələn, belə ola bilərdi: Yüzbaşı Mahmud oğlu Abdulla ağa, Abdulla Qacar Əhməd oğlu, Molla Nəbi Çarçı Qasım oğlu və s.

Görünür, yazıda çox yer aldığı üçün dəftərləri yazan mirzələr ata adlarındakı titul və ləqəbləri yazmaqla kifayətlənmişlər.

Qeyd edək ki, Yüzbaşı, Dərviş, Qacar, Çarçı və s. antroponimlərin şəxs adları kimi işlənməsi də onomastik sistemdə vardır. Bu da mümkündür ki, Yüzbaşı oğlu, Qacar oğlu, Çarçı oğlu, Dərviş oğlu soyad kimi işlənsin.

Vergi dəftərlərində “Kitabı Dədə Qorqud”un onomastikası ilə səsleşən (Qorqud Uruz, Dondar, Qaragün, Bamsi və s.) və “Kutadqu – bilk”dəki, adlara oxşar antroponimlər də (Ərdoğdu, Güvəndik, Sayılmış, Durmuş və s.) vardır.

Müqayisələr nəticəsində aydın oldu ki, “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə müxtəlif semantik mənəli ləqəblər (Yolçu, Göy, Yekə, Nökər, Qoca, Kar və s.) , “İrəvan əyalətinin vergi dəftərin”də Ömər, Osman, Əbubəkir, Bəkir, Ramazan adlarının işlənməsi çoxluq təşkil edir. Naxçıvan əyalətlərinin vergi dəftərində dini adlar (Allahqulu, Xudaqulu, Tanrıqulu, Bərəkətqulu və s.) daha çox qeydə alınmışdır: Övliyaqulu, Əliqulu, Şahqulu, İmanqulu, Həzrətqulu olmuşdur.

3. *Ləqəb və şəxs adlarından ibarət antroponimik modellər:*

Abidələrdə ləqəb+şəxs adı modelində antroponimlər çoxdur. Onları belə qruplaşdırmaq olar.

a) Şəxsin fiziki qüsurunun əks etdirən antroponimik model: Çopur Məhərrəm, Keçəl Mustafa, Keçəl Nəbi, Qulaxsız Əli (T), Kosa Məhərrəm, Zal Xəlil, Zal Məhəmməd, Yekə Əsgər (T).

b) Şəxsin psixoloji durumu və görkəmini əks etdirən antroponimik model: Qərib Qulu, Qorxmaz Qulu, Qaya Mehdi, Qurd Mahmud, Göy (xəsis), Məhəmməd (İr), Sarı Məhəmməd, Sarı Nəbi, Qara Qulu (T), Uzun Əli (İr), Göy Qulu, Qırz Əli (T).

c) Şəxsin peşə və məşğuliyyətini əks etdirən antroponomik model:

Kəndxuda Əli, Mustafa Dərviş oğlu, Canuş Nəcəf, Nökər Əhməd (T), Bərbər Əli (N.), Cavuş Mehman, Əhməd Cavuş, Çavuş Məhəmməd (T), Asıq Laçın, Aşıq Bünyad Asıq Əhməd (N.), Asıq Əli, Mirzə Məhəmməd (T), Dərviş Cəfər (T), Quşçi Əli, Dərviş Əli, Mustafa Dərviş

ç) Şəxsin müəyən əlamət və xasiyyətini əks etdirən antroponomik model:

Gap Qulu, Tap Vəli, Şatır Məhəmməd, Şatır İbrahim, Həsir Qulu, Qoçu Əli, Zal Şahqulu, Dür Vəli, Çatal Vəli və s. (İr).

Göstərilən ləqəblərdən bir çoxunun apelyativi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində vardır. Məsələn: gap “çoxdanışan”, tap “yastı”, “alçaq”, şatır “çörəkçi”, çatal “mübahisə sevən” və s. (İr).

4. Etnik mənşəli tayfa adlarından və şəxs adlarından ibarət antroponomik model: Qazax Osman, Qacar Zülfüqar, Kürd Süleyman (T), Tatar Ömər , Tatar Osman (İr.).

Vergi dəftərlərində az da olsa, ad+soyad, quruluşlu (Kosalı Yaqub, Cabir Ənşarlı, Qaramanlı Yusif və s.) və şəxs+ata adı + təxəllüs quruluşlu antroponomik modelə də rast gəlinir. Məsələn: Yusif Mahmud oğlu Kırımı, Hacı Əli Naxçıvani, Hüseyn ağa Nəzərli və s. Bu ad modelləri müasir dilimizdə işlənən modellərə daha yaxındır.

Vergi dəftərlərində qadın adlarının da ata adı kimi işlənməsi vardır. Məsələn: Qurban Hürü oğlu, Haqverdi Sürəyya oğlu və s.

Müasir Azərbaycan dilində də qadın adlarının ata adı kimi işlənməsi barədə Afaq Qurbanovun xüsusi tədqiqatları vardır [3, 75]. Az da olsa, müasir rəsmi-işgüzar sənədlərdə qadın adlarının ata adı kimi işləməsinə rast gəlik. Məsələn: Lalə Sona qızı, Dilşad Gövhər qızı və s.

“Dəftər” lərdə ləqəb və titullar işlənən şəxs adlarının sayları fərqlidir. Belə ki, molla, seyid hacı dini titulları, bəy, ağa mülki titulları, qara, sarı ləqəblərinin daha çox işlənməsi nəzərə çarpır.

Bununla belə, müasir Azərbaycan, onomastikasında işlənməyən və ya az işlənən şəxs adları (Kiçik, Bərəkət, Bərəkətqulu, Dövlətxoca, Güvəndik, Yeldəmir, Didar, Ocax, Dostum, Dostu, Xızır, Qorçu, Mürid, Durmuş (3), Dərviş (5), Dədə Köçəri, Sayılmış, Qazavat, Dilənçi, Köçəri, Duman, Dilək, Sevdik, Qırz, Gəncəli, Çavuş, Sayılmış, Sayılan (N) və s. şəxs adları da vergi dəftərlərində qeyd olunmuşdur.

Dəftərlərdə qeyd olunan şəxs adlarının bir çoxu soyad kimi işlənməkdədir. Məsələn: Sisyan ərazisində Gəncəli kimi qeyd olunan şəxs adı bir nəsil adı kimi (Gəncəliyevlər) Sumqayıt və Bakı şəhərində yaşayır. Bir qədər tədqiqat işi aparılsa, çox adam öz ulu babalarını tapa bilər. Nəsil şəcərəsini öyrənmək baxımından da dəftərlərdəki adların misilsiz əhəmiyyəti vardır.

Qeyd etməliyik ki, vergi dəftərlərinin yazılmasından 300 ilə yaxın vaxt keçsə də, ad modellərində o qədər də dəyişiklik olmamışdır. Danışıq dilində ləqəb+ad modeli yenə də işlənir. Lakin 30-cu illərdə hamıya baba adını zorla familiya yazdırdıqdan sonra böyük tarixi ənənəsi olan tayfa adlarımızı itirdik. Tayfa adları şəxsiyyətin kimliyinin daha qədim qatını əks etdirən onomastik vahidlərdir. Bununla belə, “Dəftərlər” də antroponimlərin də mənşəyi müxtəlifdir. Adlar ərəb, fars və türk mənşəli sözləri əhatə edən apelyativlərdən törənmişdir. Ləqəblər isə türkmənşəli sözləri əhatə edir.

Elmi yenilik: Məqalədə 300 il bundan əvvəl Azərbaycanın əyalətlərində yaşayan və vergi dəftərlərində adları qeyd olunan azərbaycanlıların adlarını, ata adlarını və ləqəblərini əks etdirən antroponomik modelləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Vergi dəftərlərindən seçilib tədqiqata cəlb edilən ad modellərinin onomastik lüğətlərin hazırlanmasında və adqoymada az və çox dərəcədə əhəmiyyətli ola bilər. Vergi dəftərləri Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, deportasiya tariximizi öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. Bakı: Şərqlə-qərb, 2007, 506 s.
2. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: AM965 MMC, 2015, 319.
3. İrəvan quberniyasının icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 189 s.
4. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: 2 cildə, I cild. Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 263 s.
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
7. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il). Bakı, 2001.
8. Yusif Xas Nəcib. Kutadgu bilig. Bakı: Avrasiya press. 2006, 440 s.

İXTİSARLAR

T. – Tiflis; İr. – İrəvan; N. – Naxçıvan

РЕЗЮМЕ

АНТРОПОНИМИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В НАЛОГОВЫХ ТЕТРАДЯХ ПО ИРЕВАНСКОЙ, НАХЧЫВАНСКОЙ И КАЗАХ-БОРЧАЛИНСКОЙ ЗЕМЛЯМ (ТЕРРИТОРИЯМ)

Bayramov A.A., İbayev N.A.

Ключевые слова: прозвище, титул, псевдоним, антропоним, модель

В статье даётся информация о налоговых тетрадях по Иреванской, Нахчыванской и Казах-Борчалинской землям (территориям), составленных в 1720-х годах османами периода правления шаха Ахмеда III. Анализируются имена, прозвища и псевдонимы жителей деревень и городов, упомянутых в этих тетрадях. Эти антропонимические модели сравниваются (прозвище+имя, титул+имя, имя+псевдоним) с моделями, используемыми в современном азербайджанском языке.

SUMMARY

ANTHROPONYMIC MODELS IN TAX NOTEBOOKS OF YEREVAN, NAKHCHIVAN AND QAZAKH-BORCHALI LANDS

Bayramov A.A., İbayev N.A.

Key words: nickname, title, pseudonym, anthroponym, model

The article gives information on tax notebooks of Yerevan, Nakhchivan and Qazakh-Borchali lands compiled by Ottomans in the period of Ahmad shah in 1720s. In tax notebooks the names, nicknames and pseudonyms of people living in villages and cities are brought to research. Those anthroponymic models (nickname+name, title+name, name+pseudonym and etc.) are compared with models used in modern Azerbaijani language.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.07.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 81-13

QRAMMATİK VƏ AKTUAL ÜZVLƏNMƏ**QULİYEVA DİLARƏ RÜSTƏM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*sdu.elmixeberler@mail.ru*Açar sözlər: qrammatik üzvlənmə, aktual üzvlənmə, cümlə, semantika, söyləm*

Cümlə sintaksisin mərkəzində duran, eyni zamanda ünsiyyətin ilk və əsas vahididir. Cümlə fikrin formalaşmasında, ifadəsində, başqasına ötürülməsində əsas vasitə olması ilə səciyyəlidir. Struktur, semantik və kommunikativ aspektlər cümlədə bir-birini tamamlayır, qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olur. Kommunikativ aspekt cümlə strukturunda xüsusi yer tutaraq cümlənin semantikasını və quruluşunu müəyyənləşdirir.

İnsanların öz fikirlərini cümlə vasitəsilə ifadə etməklərində məqsədləri kommunikasiya və ya ünsiyyət yaratmaqdır. Kommunikativ məqsədin hesabına işlədilən cümlələrdə hər bir ləksəm, söz fikrə uyğun olaraq yerləşdirilir və idarə olunur. Kommunikativ baxımdan yanaşılan cümləyə söyləm deyilir. Cümlənin söyləm funksiyasının əsas göstəricisi aktual üzvlənmədir.

Xeyli müddət aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmə arasındakı münasibət dəqiq araşdırılmamış, bu məsələ sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Aktual üzvlənmə xüsusi bir təhlil səviyyəsi kimi cümlənin kommunikativ istiqamətinə qarşı qoyulur. Aktual üzvlənmənin mahiyyəti cümlənin qrammatik, leksik və intonasiya baxımından təşkilindən ibarətdir və o, danışanın cümlənin söyləm hissələrinin kommunikativ məqsədyönlülüyündən və mənasından çıxış edərək tərtib etməsindən asılıdır [5, 4]

Aktual üzvlənmə terminini ilk dəfə linqvistik sahəyə gətirən çex dilçisi V.Matezius söyləmin kommunikativ funksiyasını ön plana çəkməklə, müasir təlimin yaradıcısı kimi tanınmışdır. O, aktual üzvlənmənin dil hadisəsi olduğunu sübut etməklə yanaşı, cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə söyləmin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqli cəhətlərini, bəzi hallarda qarşı-qarşıya durduğunu göstərmişdir.

Ənənəvi qrammatikanın cümlənin sintaktik quruluşu haqqındakı təlimi nisbətən bəsitdir. Çünki o, cümlənin yalnız struktur təşkilinin formal tərəfini götürür, lakin onun dil ünsiyyəti prosesindəki real funksiyalarının bütün dəyişkənliklərini nəzərə almır. Potensial sintaksis cümləyə hökmün dildəki ifadəsi kimi baxır və cümlə ilə hökm arasında tam bərabərlik işarəsi qoyur. Eyni zamanda qrammatika fikrin axarını da nəzərə almalıdır. Belə ki, məntiqi kateqoriyaların funksiyalarını qrammatik üzvlərə aid edən ənənəvi dilçilik ziddiyyətlə qarşılaşır.

Aktual üzvlənmədə cümlə həmin kontekstdə müvafiq cümlə ilə ifadə olunan hökmün komponentlərə ayrılması vasitəsidir. Bu halda cümləni hissələrə bölmə həmin cümlənin qrammatik strukturunu deyil, cümlə ilə ifadə olunan obyektiv hökmün aşkar olunmasıdır. Formal-qrammatik üzvlənmə zamanı cümlə həmin cümlədə sözlərin sintaktik funksiyalarının cəmi qədər hissələrə bölünür. Aktual üzvlənmədə cümlə hökmün komponentlərinə, yaxud hissələrinə uyğun gələn iki hissəyə bölünür. Aktual üzvlənmə nəticəsində cümlənin hər bir hissəsi bir və ya bir neçə cümlə üzvündən ibarət ola bilər. Hər bir cümlə hər hansı müəyyən bir modelə düzəlir və buna görə də bir struktura malik olur. Bu səbəbdən cümlə onun obyektiv strukturunu aşkar edən qrammatik üzvlənməyə malik ola bilər [3, 76].

Ə.Abdullayev də bir qrammatik struktura malik olan cümlənin birdən artıq hökm bildirdiyini qeyd edir. Eyni bir cümlənin aktual üzvlərinin miqdarını həmin cümlə ilə ifadə olunan hökmlərin

miqdarı ilə müəyyənləşdirir. Eyni zamanda bir qrammatik strukturlu cümlənin müxtəlif aktual üzvlənməyə malik olduğunu da bildirir.

Ənənəvi qrammatikaya, xüsusilə, potensial sintaksisə görə, haqqında danışılan – nitq predmeti mütləq mübtədə, danışılanın əsas məzmununu ifadə edən isə həmişə xəbər olmalıdır. Bu da o deməkdir ki, qrammatik mübtədə hökm subyektinə, qrammatik xəbər isə hökm predikatına uyğun gəlir. İkinci dərəcəli üzvlər isə, bildiyimiz kimi, baş üzvlərin mənasını aydınlaşdırmağa kömək edir.

İsmayıl gümüş xəncəri belinə bağlamışdı. Yüklü dəvələr karvansaranın qabağında dayandı (F.Kərimzadə). *Poeziya insanın qəlbindən qopub gələn simfoniya*dır (S.Vurğun).

Cümlənin təyinatına uyğun olaraq, onun qrammatik üzvləri müxtəlif məna yükü daşıyır. Ancaq bununla belə, qrammatik üzvlər arasındakı formal-sintaktik münasibət dəyişməz qalır. Nümunələrdən də görünür ki, qrammatik üzvlənmə cümlənin xarakterini tam açma bilmir, cümlənin nitq prosesindəki semantik-funksional xüsusiyyətlərini izah edə bilmir. Cümlənin kommunikativ mənasını müəyyən edən məlumat komponentlərinin cümlədə fərqləndirilməsi qrammatik üzvlənmə əsasında deyil, cümlənin aktual üzvlənməsi bazasında baş verir.

F.Əlizadə aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmə arasındakı bağlılığı belə ifadə edir: “Qrammatik üzvlənmə kimi, aktual üzvlənmə də cümlənin quruluşunda həm semantik-funksional roluna, həm də formal ifadəsinə görə xarakterizə olunur. Aktual üzvlənmə cümlənin qrammatik üzvlənməsi əsasında yaranır. Təbiidir ki, buna görə də onun komponentlərinin bu və ya digər nisbəti, onların tərkibi və söyləmədəki funksiyaları müvafiq sintaktik konstruksiya quruluşu ilə kommunikativ-sintaktik səviyyədə cümlə kimi çıxış edir” [4, 75].

Potensial sintaksisin, yəni qrammatik üzvlənmənin obyektini dilin, aktual üzvlənmənin isə obyektini nitqin sintaktik quruluşudur. Aktual sintaksisin əsas vahidi olan söyləmə potensial sintaksisin vahidi olan cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır və bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, bir neçə söyləmənin ifadəsinə xidmət edir.

Aktual üzvlənmə nitq prosesində cümlənin müxtəlif semantik-funksional cəhətini əks etdirir. O, cümlə quruluşu ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də dildə forma ilə məzmun arasındakı qarşılıqlı təsir, dillə təfəkkür arasındakı qarşılıqlı münasibət məsələlərini də özündə ehtiva etdirir.

Bildiyimiz kimi, hər bir cümlə predikativliyə, bitmə intonasiyasına və modallığa görə formalaşır ki, bunlar da qrammatik üzvlənmənin qəbul etdiyi səviyyələrdir. Ancaq cümlənin nitq səviyyəsinə qaldırılması zamanı onun ünsiyyət vasitəsi olmasına ehtiyac yaranır. Bu zaman isə cümləyə aid qeyd etdiyimiz keyfiyyətlər kifayət etmir. Danışan qarşısına qoyduğu kommunikativ məqsədi dinləyənlə çatdırmaq üçün cümlədən kommunikativ vahid – söyləmə kimi istifadə edir. Cümləni nitq səviyyəsinə bir söyləmə kimi qaldıran məhz kommunikativ məqsəddir. Sintaktik konstruksiya yalnız kommunikativ məqsəd daşdıqdan sonra söyləmə olur.

Cümlənin mahiyyəti söyləmə məzmununun məqsədyönlülüyünə görə kommunikativ məqsədə cavab verməsi prosesində özünü göstərir. Cümlədə yalnız gerçəklik haqqında yox, eyni zamanda danışanın ona münasibəti barədə də məlumat verilir. Nitq kommunikasiyasının müəyyən tələblərinə cavab vermək zərurəti cümlənin leksik-qrammatik tərkibinin komponentləri arasında xüsusi münasibət, əlaqə yaradır.

Aktual üzvlənmə cümlənin öz təbiətindən meydana çıxdığı və onun kommunikativ mahiyyətini bildirdiyi üçün cümlənin ayrılmaz hissəsi hesab oluna bilər. Aktual üzvlənmə cümləni müəyyən edən predikativlik ilə də sıx bağlıdır. Məhz predikativ münasibət danışanla dinləyən və ya adresantla adresatın qarşılıqlı nitqi baxımından cümlə məzmununu həqiqətə, gerçəkliyə istiqamətləndirir.

K.Vəliyev qeyd edir ki, “Ənənəvi qrammatik üzvlənmə cümlənin informativ yükünü açma bilmir, cümlənin nitq təcrübəsindəki semantik-funksional ifadəsi məsələsi açıq qalır. Əslində, aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməni inkar etmir və inkar edə də bilməz. Çünki bunlar ayrı-ayrı

rakurslardır və hər bir dilin öz spesifikasına uyğun zənginliklərə malik olub, ifadə-məzmun planları kimi ortaya çıxır” [10, 49].

Həqiqətən də, cümlənin aktual üzvlənməsi ilə qrammatik üzvlənməsi bir-birini inkar etmir, əksinə, onlar cümlənin üzvlənməsinin müxtəlif tərəfləridir. Qrammatik üzvlənmədə cümlə tərkib elementlərinə görə təhlil edilir və onun beş üzvü: mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik və təyin göstərilir. Aktual üzvlənmədə isə cümlə tərkib elementlərinin söyləmə daxil edilməsi məqsədinə görə bölünür və iki üzvə: tema və remaya ayrılır.

Bununla da demək olar ki, aktual üzvlənmədə söylənən fikrin məqsədyönlülüüyü aşkarlanırsa, qrammatik üzvlənmədə cümlə üzvlərinin bir-biri ilə konstruktiv əlaqəsi əsasında əşya, əlamət və hərəkət arasındakı obyektiv əlaqələr müəyyənləşir. Sanki qrammatik üzvlənmə aktual üzvlənmə sayəsində məqsədyönlü təşkil olunmuş, formaya salınmış fikir, nitq materialıdır. Hər iki üzvlənmə eyni reallığa malik olsa da, cümlədə müxtəlif semantik-funksional struktur rolunu oynayır.

Atlı tərədən düşüb çaya düşdü. Yamacda qoyun sürüləri ağarırdı. Sultanın atı onun əlinə keçmişdi (F.Kərimzadə). *Şeypur səsləri hamını çağırdı. Cavanşir atası ilə razılaşmadı* (M.Hüseyn). *Siz ədalətli, səxavətli, mətin adamsınız. Ələmin anası Xatın diribaş, əlli-ayaqlı qadın idi* (İ. Məlikzadə). *Qarının günəşdən və dərddən yanıb qaralmış heybətli üzü qərribə bir nurla işıqlandı* (İ.Əfəndiyev). *Yaxşı igidin atını aparmaq onu el içində xar elmək idi* (F.Kərimzadə).

Nümunələrdən də görünür ki, qrammatik üzvlənmədə hərəkətlə bağlı olan şəxs hərəkətin subyekti, digər şəxs və əşya isə hərəkətin obyektı olur. Sözlərin bir-biri ilə konstruktiv əlaqəsi nəticəsində əşya, əlamət və hadisə arasında obyektiv münasibətlər əks olunur. Qrammatik üzvlənmədə bu şəxs və əşyalar arasında başqa bir münasibət ifadə olunmur. Bu münasibətlərin məlumatvermə yolu aktual üzvlənmə ilə üzə çıxır. Aktual üzvlənmə kommunikativ məqsədə müvafiq şəkildə cümlədə ifadə olunan məlumatın əsasını müəyyənləşdirir. Yəni aktual üzvlənmə kommunikasiya məqsədini bildirmək üçün qrammatik üzvlənmə ilə ifadə olunmuş münasibətlərdən istifadə edir. Cümlələrdəki bütün qrammatik üzvlər müəyyən formal xarakterə malikdir. Yəni onların yerini dəyişsək də, qrammatik üzvlənmə qətiyyən dəyişilməyəcək.

Bu və ya digər sintaktik konstruksiya müəyyən kommunikativ məqsədə görə qrammatik üzvlənmə daxilində əlaqələnir və bu da cümlənin aktual üzvlənməsinin yaranmasına şərait yaradır. Aktual üzvlənmənin variasiyaları qrammatik üzvlənmə sərhədində mövcuddur, ondan kənara çıxmır. Belə ki, aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməyə əsaslanır, ondan asılı olur.

Aktual üzvlənmənin əsas istinad nöqtəsi dilin kommunikativ xarakteridir ki, bu da onun mahiyyətinin, dil sistemindəki yerinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır.

Cümlənin semantika və strukturunun ayrılmaz faktoru kimi aktual üzvlənmə heç də qrammatik üzvlənməni inkar etmir, dəyişdirmir, aradan sıxışdırıb çıxarmır. Hər iki üzvlənmə nominativ və kommunikativ planda iki aspekti təmsil edərək cümlənin eyni və ya müxtəlif hissələrində yerləşir. Cümlənin aktual üzvlənməsinin yaranması, formalaşması qrammatik üzvlənmə ilə əlaqənin xarakteri ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası: II hissə. Sintaksis. Azərbaycan SSR. Bakı: Elmlər Akademiyası, 1959, 403 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 180 s.
3. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn, Bakı: Xəzər Universiteti, 1998, 173 s.
4. Əlizadə F. Aktual üzvlənmə komponentlərinin funksiyası və tərkibi. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: ADU, 1981.
5. Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 112 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Bakı: Elm, 1981, 442 s.

8. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.

9. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.

10. Vəliyev K. Cümlənin semantik üzvlənməsi / Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: ADU, 1981, 76 s.

РЕЗЮМЕ
ГРАММАТИЧЕСКОЕ И АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ

Гулиева Д.Р

Ключевые слова: *грамматическое членение, актуальное членение, предложения, семантика, высказывание.*

В статье рассматривается актуальное и грамматическое членение. Отмечается, что при актуальном членении выражается целенаправленность высказанной мысли, а при грамматическом – определяются конструктивные связи членов предложения между предметом, признаком и действием. Основной опорной точкой актуального членения является коммуникативный характер языка, что играет основную роль в определении его сути и места в языковой системе.

Как неотделимый фактор семантики и структуры предложения, актуальное членение отнюдь не отрицает грамматического, не изменяет и не вытясняет его. Каждое из этих двух членений в номинативном и коммуникативном плане представляют два аспекта в одном или разных предложениях. Образование и формирование актуального членения предложения определяется характером связи грамматического членения.

SUMMARY
GRAMMATICAL AND ACTUAL DIVISION

Quliyeva D.R

Key words: *grammatical division, actual division, sentence, semantic, statement.*

If the expressed thought was found expediently in actual division, objective relations between things, signs and motions are defined on the base of constructive relations of sentence members in grammatical division. The main foothold of actual division is the communicative character of the language and it plays a great role in defining language system. Actual division doesn't deny and change the grammatical division as an inseparable factor of the semantics and structure of sentence. Both divisions representing double plans in nominative and communicative plan locate in different and the same parts of the sentences. Forming actual division of the sentences is defined by the character of grammatical division connection.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.05.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 82.01; 82.09

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA VƏ SİYASƏTİNƏ BÖLÜNMÜŞ VƏTƏN İDEYASININ GƏTİRİLMƏSİNİN BANİSİDİR

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

cebiyeva90@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, bölünmüş vətən ideyası, sovet ideologiyası, ədəbi-bədii irsi, mühacirət ədəbiyyatı, yazıçılar və şairlər mühacirətdə, Cənubi Azərbaycan, Şimali Azərbaycan

Zəmanəmizin dahi şəxsiyyəti Ulu öndər Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan Respublikasının deyil, bütün dünya azərbaycanlılarının, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın problemlərini və ədəbi-bədii irsini diqqət mərkəzində saxlayırdı.

AMEA-nın müxbir üzvü Musa Qasımlı arxiv materialları əsasında yazır ki, hələ sovet dövründə (bizim fikrimizcə, bütün dövrlərdə -A.H.) kommunist və qeyri-kommunist olmasından asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlıların qəlbində İran Azərbaycanını Şimali Azərbaycana birləşdirmək istəyi həmişə olub” [6,444]. Bizcə, yalnız sovet dövründə deyil, bütün zamanlarda azərbaycanlılarda bu istək olub, indi də parçalanmış vətənin birləşməsinə istəyirlər.

Hələ XX əsrin 40-cı illərində xüsusi xidmət orqanı işçisi kimi fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev Cənubi Azərbaycanda xalqın “müstəqillik birlik ideyalarının formalaşmasında, Şimali Azərbaycana birləşmə istəklərinin gücləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyev lap gənc yaşlarından Cənubi azərbaycanlıların hüquqları, istiqlalı uğrunda mübarizə aparmış bir şəxs idi” [6,44].

Elə hakimiyyətinin birinci, (sovet) dövründə Heydər Əliyev Cənubi Azərbaycana diqqət və qayğı göstərməyə başladı:

1. Şimali Azərbaycanda mühacir ədəbiyyatını inkişaf etdirdi;
2. Cənubi Azərbaycan yazıçı və şairlərinə maddi və mənəvi yardım etdirdi;
3. Bölünmüş vətən ideyasının elmi araşdırılmasını təşkil etdi;
4. Vahid vətən və milli-mənəvi vəhdət ideyalarının yayılmasına kömək etmək məqsədilə bütün yaradıcı qüvvələri bu mövzuda yazmağa çağırırdı;
5. İrani və Cənubi Azərbaycanı bədii-elmi, tarixi kitablarla təmin etdirdi.
6. Şimali Azərbaycandan Cənuba minlərlə kitab göndərilməsini təmin etdi.

XX əsrin 70-ci illərində Cənubda azərbaycanlılar say etibarını ilə farslardan sonra ikinci yerdə dursa da, onlar dövlət qulluğunda, şirkətlərdə, sənaye-ticarət burjuaziyası, din xadimləri arasında çox sayda olsalar da, dil hüquqları kobud şəkildə pozulur, ana dilli ədəbiyyatın inkişafının qarşısı alınır. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycandakı əhali Şimali Azərbaycana rəğbət bəsləyir, onları özlərinin doğmaları hesab edir, Azərbaycan dilində səslənən radio proqramları dinləyir, Azərbaycan milli musiqisini, milli mədəniyyətini əxz edir, klassik ədəbiyyatı və müasir yazıçıları həvəslə mütaliə edirdilər. Bir sözlə, Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında mədəni, ədəbi-bədii bağlılıq bütün səylərə baxmayaraq, qırılmamışdı.

“Heydər Əliyev ilk dəfə “İran Azərbaycanı” kimi məqsədli təhrifi “Cənubi Azərbaycan” kimi obyektiv terminlə əvəz etdi” [5,174]. Bu, Ulu öndərin böyük siyasi təfəkkürünün təzahürü idi. Dahi şəxsiyyət “İran Azərbaycanı” termininin-yalnız İrana mənsubluğu ifadə edən Azərbaycanı bu böyük dövləti “Cənubi Azərbaycan”la əvəz etməklə bir xalqın, bir dövlətin iki yerə: şimala və cənuba parçalanmasına dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir.

İranda şovinist dairələri İranda azərbaycanlıların nəinki siyasi müstəqilliklərinə icazə vermir, hətta mədəni muxtariyyətinin qarşısını amansızlıqla alırdılar:

1. İbtidai məktəbdə belə Azərbaycan dilində dərs keçirilməsinə icazə verilmirdi;
2. Şairlər və yazıçılar öz əsərlərini fars dilində yazırdılar;
3. KİV-də Azərbaycan dilinə ya olduqca az yer verilir, ya da tamamilə yer verilmirdi;
4. Azərbaycan dilində heç bir nəşrə icazə verilmirdi.

Heydər Əliyev Cənub məsələsini, bölünmüş vətən problemini incəliyinə qədər bildiyindən çoxcəhətli, müxtəlif istiqamətləri əhatə edən fəaliyyətə başladı. Azərbaycan SSR-də yaşayan mühacirlərə Ulu öndərin təşəbbüsü ilə 1973-cü ildə maddi yardım edildi.

Heydər Əliyev bütün Cənubi Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrin, cənublu alimlərin, yazıçıların, şairlərin, siyasi xadimlərin yubileylərinin keçirilməsi üçün sərəncam verirdi. AMEA-nın müxbir üzvü Musa Qasımlı Heydər Əliyevin Cənubi Azərbaycanın ədəbi-bədii irsinə yüksək qiymət, diqqət və qayğı göstərdiyini qeyd edərək yazır: “Onun hakimiyyəti illərində Bakıda Cənubi Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Cəmiyyət üçün normal iş şəraiti yaradılmışdı. Azərbaycan rəhbəri bu təşkilatın müraciətlərinə diqqətlə yanaşaraq istəklərini yerinə yetirirdi” [6,459]. Müəllif bu fikirləri verməklə, Ulu öndər mühacir yazıçılarına göstərdiyi qayğı və himayəni bir daha təsdiq edirdi.

Azərbaycan Yazıçılarının 1971-ci ilin iyun ayında keçirilən V qurultayında Cənubi Azərbaycan yazıçı və şairlərinə xüsusi diqqət ayrıldı. Qurultayda geniş nitq ilə çıxış edən Heydər Əliyev bütün azərbaycanlı yazarları vəhdətə çağırırdı.

1979-cu ildə İranda İslam inqilabının qələbəsi Heydər Əliyevin bölünmüş vətənə münasibətində yeni mərhələnin başlanmasına səbəb oldu. Lakin İranda yeni hakimiyyət də şovinizmdən uzaq deyildi, ölkədəki bütün millətlərin, o cümlədən cənubi azərbaycanlıların milli mənsubiyyətini inkar edən İran İslam Respublikası ancaq dini mənsubiyyəti əsas götürür, şah rejiminin assimilyasiya siyasətini davam etdirirdi.

İran İslam Respublikasının xarici siyasətdə ABŞ, SSRİ və İsrailə düşmən münasibəti bəsləməsi Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi, DTK və “Mossadın” səhvlərindən idi. SSRİ–İran münasibətlərinin pisləşməsi Cənubi Azərbaycan və parçalanmış vətən məsələsini yenidən önə gətirdi. Bu zaman Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılar mədəni muxtariyyət uğrunda mübarizəni genişləndirir, ana dilində müxtəlif ədəbi-bədii jurnallar nəşr etdirirdilər. Onlardan biri Cavad Heyətin redaktoru olduğu azərbaycanlıların var olmaq arzularını ifadə edən “Varlıq” jurnalı idi. “Yaranmış belə vəziyyətdən məharətlə istifadə edən Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının mənafeyi naminə onu uzun illər boyu düşündürən problemin həlli uğrunda fəaliyyətini genişləndirdi. O vaxtadək bədii ədəbiyyatda əks olunan Cənubi Azərbaycan mövzusu artıq ictimai-siyasi həyatda geniş yer tutmağa başladı. Çünki bu zaman Cənubi Azərbaycanda yaşayan xalqın hüquqlarının müntəzəm olaraq pozulması, bundan törənən narazılıq gücləndi. Beləliklə, müharibədən sonrakı (İkinci Dünya Müharibəsi – A.H.) dövrdə ilk dəfə olaraq Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Bütöv Azərbaycan şüarı (ideyası – A.H) təkcə ədəbi, ictimai mühitdə deyil, eyni zamanda siyasi dairələrdə geniş müzakirə obyektinə çevrildi” [6,460]. Məhz Şimali Sovet Azərbaycanında Heydər Əliyevin göstərişi ilə cənublu yazarlara qayğı gücləndirildi, onların əsərləri böyük tirajlarla nəşr olundu, hər iki tərəf arasında ədəbi-mədəni əlaqələr möhkəmləndirildi. 1979-cu ildə Azərbaycan Yazıçıları İttifaqı nəzdində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi və onun katibi vəzifəsi təsis edildi.

Sovet Azərbaycanında Heydər Əliyevin göstərişi ilə cənublu yazarlara qayğı gücləndirildi, onların əsərləri böyük tirajlarla nəşr olundu, hər iki tərəf arasında ədəbi-mədəni əlaqələr möhkəmləndirildi. 1979-cu ildə Azərbaycan Yazıçıları İttifaqı nəzdində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi və onun katibi vəzifəsi təsis edildi.

1981-ci ildə Azərbaycan Yazıçılarının VII qurultayında Heydər Əliyev çıxışında Azərbaycan Yazıçıları İttifaqı tərkibində Cənubi Azərbaycan yazarlarının məhsuldar işlədiklərini, onlara daim

diqqət yetirməyin, əsərlərinin respublikada və ölkə hüduqlarından kənarında geniş təbliğ olunmasının zərurətini diqqətə çatdıraraq demişdir: “Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanla ədəbi əlaqələri möhkəmlətmək, mədəniyyətin, mənəvi yaradıcılığın bütün sahələrində geniş əlaqələri inkişaf etdirmək, toplanmış zəngin bədii-estetik təcrübəni qələm yoldaşlarına vermək barədə düşünmək lazımdır [2]. Göründüyü kimi, Heydər Əliyev artıq vahid vətəni, bütöv Azərbaycanı vəhdətdə görürdü, milli-mənəvi birlikdən danışırdı. Şimaldakı milli proseslərin Cənuba təsir etməsini, xüsusilə dövlət dilinin-Azərbaycan dilinin Cənubi Azərbaycanda da eyni cür adlanmasını təşviq edirdi: “...bütün Cənubi Azərbaycanda yaşayan şairlərə təsir göstərib başa salın ki, türk dili deməsinlər, Azərbaycan dili desinlər və buna nail olmaq lazımdır. Bu, birinci sizin borcunuzdur. Çünki onlar özlərini azərbaycanlı sayır, dilləri də Azərbaycan dilidir. Biz Azərbaycan dilini qəbul etmişik...Necə ki, burda vardır, eləcə də Cənubi Azərbaycanda” [2]. Burada aşığı-aşkar söhbət Bütöv Azərbaycandan, onun dil, mədəniyyət, ədəbi-bədii, düşüncə vəhdətindən gedir.

Heydər Əliyevin bölünmüş vətən probleminə belə ciddi diqqət yetirməsi istər Şimali Azərbaycandakı mühacir yazarları, istərsə də Cənubi Azərbaycandakı yaradıcı qüvvələri hərəkətə gətirdi. Onlar:

1. Azərbaycan ədəbiyyatını vəhdətdə götürərək qarşılıqlı əlaqəni və təsiri gücləndirdilər;
2. Ana dilində ciddi məhdudiyətlərə baxmayaraq, doğma dildə əsərlər yazdılar;
3. Millətin azadlığını, milli-mənəvi varlığını bədii əsərlərdə təcəssüm etdirdilər;
4. Bölünmüş vətən mövzusunda xalqın, millətin, vətənin taleyi ilə bağlı olan milli-mədəni hərəkət mövzusunda ana mövzu kimi yanaşdılar;
5. Əsərlərində xalqın mübarizəsini, dərdlərini, birlik arzularını, ideallarını əks etdirməyə çalışdılar;
6. Azərbaycan sovet yazarları da cənubi azərbaycanlıların azadlığını və müstəqilliyini həmin xalqın mənlisi və milli varlığı kimi dəyərləndirdilər.

Heydər Əliyev cənublu yazarlara fəxri adlar verdi, onların yubleylərini keçirdi, mühacir ədəbiyyata vahid Azərbaycan ədəbi prosesinin tərkib hissəsi kimi baxdı. Mühacir ədəbiyyatının hər iki Azərbaycanda ədəbiyyatın səmərəli inkişafına təsir göstərməsini yüksək qiymətləndirdi.

Heydər Əliyevin tövsiyəsindən sonra Şimali Azərbaycan mətbuatında bölünmüş vətən mövzusunda yazıların sayı artdı. Bölünmüş vətən mövzusu teatr səhnələrinə, KİV-nə gətirilirdi. Hətta XX əsrin 60-cı illərində də bölünmüş vətən mövzusunda yazanları Heydər Əliyev himayə edirdi.

Həm SSRİ-də, həm də İranda bölünmüş Azərbaycan mövzusunda yazmaq qadağan edilmişdi. Belə bir şəraitdə şair Bəxtiyar Vahabzadə vətənimizin bölündüyü kəndin adı ilə “Gülüstən” poemasını yazdı. O vaxtlar Azərbaycan DTK-nın rəhbəri olan general Heydər Əliyev B.Vahabzadəni sovet hücumlarından xilas etdi, sonralar isə onu mükafatlandırdı.

Xarici mətbuat orqanları və KİV-i H.Əliyevin xarici diplomatlarla görüşündə hər iki Azərbaycanın birləşəcəyi ümidini bildirdiyindən yazırdı.

H.Əliyevin bölünmüş vətənə qayğısının bir bariz nümunəsi də mühacir ailələrindən olan gəncləri ali məktəblərdə müsabiqədənkənar qəbul etdirməklə onları qabaqcıl demokratik, dünyəvi təhsilə qovuşdurması idi. Bununla da mühacirlər arasında milli birlik arzusunda olan ali savadlı kadrlar hazırlanırdı.

1980-ci ildə SSRİ hökuməti İranda antisovet təbliğata qarşı tədbirlər görülməsi üçün iyulun 8-də Sov.İKP MK “İranda informasiya-təbliğat işinin gücləndirilməsi haqqında” qərar qəbul etdi. Qərarında deyilirdi: “İranda imperialist təbliğatın fəallaşması ilə, ölkəyə amerikan və digər Qərb radostansiyalarının Sovet İttifaqının xarici və daxili siyasətini təhrif edən radioverilişlərinin həcmnin əsaslı surətdə artması ilə əlaqədar, habelə İran mürtəcə dairələrinin, hakim dairələri və ruhanilərinin də fəal iştirak etdiyi Sovet İttifaqına düşmən münasibətinin artması ilə əlaqədar Sov.İKP MK İrana aşağıdakı informasiya təbliğat işləri üzrə əlavə tədbirlər görülməsini zəruri hesab edir:

- İran mürtəce qüvvələri və ABŞ imperialist dairələrinin siyasətinin ifşa edilməsi;
- İranda ümumi demokratik meylin inkişaf etdirilməsi, ölkənin antiimperialist mövqeyinin və bloklara qoşulmamaq siyasətinin möhkəmləndirilməsi;
- İran xalqına, onun suverenliyinə və milli birliyinə kömək edən Sovet İttifaqının siyasəti haqqında İran ictimaiyyətinin geniş məlumatlandırılması [6,469].

Qərarda Bakıdan fars dilində verilişlərin artırılması, İranda yayılmaq üçün Azərbaycanda milli musiqimizin yazıldığı 1000 nüsxə qrammoplastika və maqnitofon kasetinin hazırlanması, “Müsəlmanlar SSRİ-də” jurnalının fars dilində 3 min nüsxə hazırlanıb İranda paylanması, Şimali Azərbaycan radio və televiziya verilişlərinin Cənubi Azərbaycanda yayılması nəzərdə tutulurdu.

H.Əliyev Sov.İKP MK-nin qərarına uyğun olaraq, 1980-ci il iyulun 15-də Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında “İrana informasiya təbliğat işinin gücləndirilməsi haqqında qərar” qəbul etdi.

Heydər Əliyevin qəbul etdiyi qərarda aşağıdakı fəaliyyət istiqamətləri göstərilirdi:

- Bakıdan Azərbaycan və fars dillərində radio və televiziya verilişlərinin Cənubi Azərbaycan ərazisində gücünün artırılması;
- SSRİ-də islamın və müsəlmanların vəziyyətinə dair radio və televiziya verilişlərinin çoxaldılması;
- İranda yayılmaqdan ötrü Azərbaycan və fars dillərində ictimai-siyasi ədəbiyyat, Azərbaycanca-farsca, farsca-Azərbaycanca lüğətlər, Azərbaycan dilində kitablar;
- “Azərbaycan filmin” ən yaxşı filmlərini İrana və Cənubi Azərbaycana göndərilməsi, orada Azərbaycan kinosu festivallarının keçirilməsi;
- İranla sərhəddə yerləşən Cəbrayıl, İmişli, Lerik, Ordubad rayonlarında otürücü stansiyaların tikilməsi;
- Respublika Yazıçılar İttifaqı ilə birlikdə İrana göndərmək üçün ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində Azərbaycan şair və yazıçılarının kiçik formatlı kitablarının nəşrinin həyata keçirilməsi [6, 475-476].

Heydər Əliyev qərarda nəzərdə tutulanların reallaşması üçün ciddi tədbirlər gördü:

- Cənubi Azərbaycana və İrana aid elmi-tədqiqat işləri genişləndirildi;
- Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Şərqsünəşliq İnstitutunda “Cənubi Azərbaycan şöbəsi” yaradıldı;
- İrana, Cənubi Azərbaycana ictimai-siyasi, bədii ədəbiyyat və məlumat kitablarının göndərilməsi artırıldı.

Heydər Əliyev təkcə Şimali Azərbaycandakı mühacir ailələrdən olan gənclərin ali təhsil almalarını təşkil etməklə kifayətlənmədi.

Cənubi Azərbaycanda yaşayan gənclərin də Bakıda təhsil almalarına kömək etdi. 1981-ci il iyunun 2-də Azərbaycan KP MK Bürosunda Azərbaycan millətindən olan iranlıların Bakı şəhərində ali məktəblərə təhsil almaq üçün qəbul edilmələri barədə məsələ müzakirə olundu. Qəbul olunmuş qərarda 10 nəfər Azərbaycan millətindən olan iranlının qəbul olunması, onlara təqaüd verilməsi və oxumaları üçün şərait yaradılması göstərilirdi. AMEA-nın müxbir üzvü M.Qasımlı bu hadisənin bilavasitə Vahid Azərbaycan ideyası ilə bağlı olduğunu göstərir: “Cənubi azərbaycanlıların Azərbaycanda təhsil almaları, qayıtdıqdan sonra vətənlərində işləmələri antisovet təbliğatın zəiflədilməsinə kömək edərdi... Bu qərar sovet dövlətinin ümumi məqsədlərinə xidmət etsə də cənubi azərbaycanlıların maraqlarına tamamilə uyğun idi... həmin gənclərin Azərbaycanda təhsil almaları, (Şimalda – A.H), sosial-iqtisadi və mədəni sahədə qazandıqları uğurları əyani görmələri milli şüurun, müstəqillik, Vahid Azərbaycan ideyasının güclənməsinə kömək edirdi” [6,482]. Müəllif bununla Ulu öndərin vahid Azərbaycanın gerçəkləşməsi yolunda konkret addımlar atdığını göstərir.

H.Əliyev İranda Azərbaycan və fars dillərində çıxan, azərbaycançılıq ideyaları təbliğ edən mətbuat orqanları ilə sıx əlaqə yaratmışdı.

Artıq Cənubi Azərbaycanda H.Əliyev bütün azərbaycanlıların vahid lideri, ümummillid lider kimi qəbul edilirdi.

H.Əliyevin Şimalın Cənubi Azərbaycanla ədəbi əlaqələri gücləndirmək söyləri xarici tədqiqatçıların diqqətini cəlb edirdi. ABŞ-lı alim T.Svyatovskiy İranda islam inqilabında cənubi azərbaycanlıların da fəal iştirak etdiyini, Təbrizi “islamın qalibiyyət rəmzi” hesab edirdisə, Bakını “milli dərkətmənin rəmzi” sayırdı: “Ümumittifaq siyasət üföqlərində parlaq ulduz olan Əliyev indi öz nitqlərində sovet rejiminin özünün ilk günlərindən müsəlman xalqlarının milli məsələ ilə bağlı istək və arzularını dəstəklədiyini vurğulamağa başladı” [7,260]. Bu fikirlə tədqiqatçı T.Svyatovskiy Ulu öndərin milli ideya uğrunda mübariz bir rəhbər olduğunu diqqətə çatdırır.

Eyni zamanda Heydər Əliyev Şimal və Cənub arasında tək cə ədəbi deyil, hərtərəfli dostluq əlaqələrinin bərpasına da çağırırdı. Buna görə də artıq nüfuzlu xarici kütləvi informasiya vasitələri Heydər Əliyevin gələcəkdə hər iki Azərbaycanın birləşməsinə ümid bəslədiyindən yazmağa başladılar. T.Svyatovskiy Heydər Əliyevin 1982-ci ilin payızında Siyasi Bürodə ən yüksək vəzifə tutduğunu, “SSRİ-də heç bir azərbaycanlının belə yüksək mövqə tutmadığını” qeyd edərək yenə də Vahid Azərbaycan ideyası haqqında yazır: “Həmin vaxt Bakıda hər iki Azərbaycana bölünməz vətən kimi baxılırdı. Vəziyyət belə gətirdi ki, bir xalqı ikiyə bölən sərhəd yarası qaysaq bağlamamış yara aradan qalxdı (buna hansı yollarla nail olduğunu heç vaxt açıqlanmadığına baxmayaraq). Türkmənçay sazişi tarixi ədalətsizliyin eybəcər yadigarı mahiyyəti kəsb etdi” [7, 260]. Rusiyaya “könullu birləşmənin” mədh olunduğu bir şəraitdə “tarixi ədalətsizlikdən” bəhs olunması milli dərkətmənin dərinləşdiyini göstərirdi.

T.Svyatovskiy sanki idarə edənlərlə idarə olunanlar arasında sakit cə razılışma yolu ilə gedən “Vahid Azərbaycan” kampaniyasını qonşu Ermənistan və Gürcüstandakı dissident hərəkatlarına bənzədirək yazır: “Meydana gələn müstəqil ictimai fikri cilalayanlar öz növbəsində sərhədin o tayı ilə birləşmək arzusunun tam olmasa da, qismən dəstəklənməsini rəğbətlə qarşıladılar. Bu arzunu təşviq etmək üçün həyata keçirilən tədbir hansı xarakterdə olursa-olsun, Azərbaycan milli dərkətmə şüuruna fayda verəcək və ikiyə parçalanmış bu torpağın hər iki hissəsi arasındakı dostluq əlaqələrinin hər hansı şəkildə bərpası istər farslaşdırma, istərsə də ruslaşdırma fonunda azərbaycançılıq mövqeyini gücləndirəcəkdə” [7, 261]. Burada azərbaycançılıq ideyasının farslaşdırma və ruslaşdırma ilə mübarizə şəraitdə inkişaf etdiyi diqqətə çatdırılır.

Moskva da “Vahid Azərbaycan” ideyasına sovet maraqlarına xidmət edəcək dərəcədə razılıq verir, lakin onu bütöv Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə uyğun gəlib-gəlməməsi sovet rus-erməni elitasının heç vecinə də deyildi.

ABŞ tarixçiləri T. Svyatovskiy və B.K. Kollinz yazırlar ki, İranda islam inqilabından sonra aktual olan “Vahid Azərbaycan şüarı artıq siyasi məna kəsb etməyə başladı” [9, 8]. ABŞ tarixçilərindən A.D. Aqostina yazır ki, Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyev İranda azərbaycanlılara qayğı göstərir, Bütöv Azərbaycanda “millətin azadlığı” uğrunda mübarizə aparırdı [8, 103].

H.Əliyev şimalı və cənublu azərbaycanlıları vəhdətdə görürdü: “Fərqi yoxdur, bizim aramızda bir Araz var. Rəhmətlik Şəhriyar da bu barədə nə deyib, yadınızdadır...İndi nə olsun ki, vaxtilə aramızı kəsdilər. Aramızı Araz kəsmədi, bizi parçaladılar. Nə olsun? Nə fərqi var ki, biri o tayda, biri bu tayda doğulubdur? Hamısı azərbaycanlıdır. Ona görə də gəlin daha da birləşək, bir olaq” [1, 34]. Bununla da Ulu öndər hər iki tərəfdəki eyni bir millətin- azərbaycanlıların birləşmək arzusunı ifadə edirdi.

İ.Həbibbəyli yazır ki, millətin və ölkənin bütövlüyü düşüncəsinin cəmiyyətdə formalaşdırılmasında da Heydər Əliyev ədəbiyyat faktorundan məqsədyönlü şəkildə istifadə etmişdir: “XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində Cənub mövzusunda yazılmış əsərlərə dövlət səviyyəsində bəslənən real münasibətlərin kökündə Cənubi Azərbaycanla bağlı ictimai fikri formalaşdırma tendensiyası dayanırdı” [4, 79]. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, sovet dövründə bölünmüş vətən mövzusunda yazılmış əsərlərə qayğı ədəbi-bədii, siyasi, ictimai şüurda məhz milli-mənəvi vəhdət ideyasının təşəkkülünə xidmət edirdi.

Nəhayət, Azərbaycan dövlətinin rəhbəri Heydər Əliyevin 12 iyun 1981-ci ildə ölkə yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində Cənub ədəbiyyatı ilə əlaqədar söylədiyi aşağıdakı fikirlər Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələrin yaradılmasına, dəmirdən də möhkəm olan prinsiplər əsasında formalaşdırılmış məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına münasib şərait yaratmışdır: “Respublika Yazıçılar İttifaqının tərkibində Cənubi Azərbaycandan olan ədəbiyyatçılar da məhsuldar işləyirlər. Yaradıcılıq ittifaqının rəhbərliyi onlara daim diqqət yetirməli, onların əsərlərini respublikada və respublikanın hüdudlarından kənarında geniş təbliğ etməlidir. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanla ədəbi əlaqələri möhkəmləndirmək, mədəniyyətin və mənəvi yaradıcılığın bütün sahələrində geniş əlaqələri inkişaf etdirmək, bizdə toplanmış zəngin bədii-estetik təcrübəni qələm yoldaşlarına vermək barədə düşünmək lazımdır” [3, 146]. Ulu öndər Şimali Azərbaycanda toplanmış təcrübənin köməyiylə Cənubdakı yaradıcı qüvvələr tərəfindən vahid vətən ideyasını təbliğ edən əsərlər yazılmasını tövsiyə edirdi.

İ.Həbibbəyli göstərir ki, o zamana qədər nəinki yazıçılar və alimlər, heç bir siyasətçi keçmiş Sovetlər İttifaqı məkanında Cənubi Azərbaycan, yaxud Cənub ədəbiyyatı haqqında rəsmi yığıncaqlarda bir kəlmə belə danışa bilməmişdi. Bu, təkcə Azərbaycanda yox, geniş mənada sovet dövlətində həmin mövzuda son altmış ildə ifadə edilən ilk tezislər idi. Bu tezislərin işığında səksəninci illərdən etibarən elmi-ədəbi mühitdə Azərbaycan ədəbiyyatının bütövlüyü və Cənubda yaşayan yazıçılarla əlaqələrin yaradılması istiqamətində ilk addımlar atılmağa başlanmışdır. İran İslam Respublikasında yaşayan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar kimi qüdrətli sənətkar Azərbaycanın dövlət səviyyəsində səslənən bu cür bəyanatlarından sonra geniş dairədə tanımağa başladılar... Eyni zamanda bu dövrdən başlayaraq Cənub mövzusunda yeni əsərlər meydana gəldi. Azərbaycan Yazıçılar Birliyində və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyalarının hazırlanıb nəşr edilməsi, ədəbi ictimaiyyətə çatdırılması görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin atdığı qətiyyətli addımların, açdığı yeni üföqlərin sayəsində mümkün olmuşdu. Bütün bunlara görə heç tərəddüd etmədən belə demək mümkündür ki, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev hələ sovet rejimi dövründə Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələrin yaradılmasının əsasını qoymuş, möhkəm təməlini atmışdır [4,81]. Müəllif bununla da Ulu öndəri bölünmüş vətən ideyasının hər iki tayda ədəbi-bədii prosesdə inkişaf etdirilməsinin banisi kimi təqdim edir.

Beləliklə, Ulu öndər Heydər Əliyev XX əsrin 60-80-ci illərində sovet rejiminin qadağaları şəraitində milli problemi – bölünmüş vətən ideyasını ədəbiyyata və siyasətə gətirdi, özünün kommunist elitası arasında nüfuzundan, bacarığından, qətiyyətindən istifadə edərək Cənubi Azərbaycan ədəbi-bədii irsinə, mühacir yaradıcı qüvvələrə, onların yaradıcılığına dövlət səviyyəsində qayğı göstərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə (Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci ildə xarici ölkələrə səfərləri) Bakı: Azərbaycan, 1998, 340 s.
2. Azərbaycan Yazıçıları VII Qurultayında H.Ə.Əliyevin nitqi. “Kommunist” qəzeti, 1981-ci il, 14 iyun, №139,(17773).
3. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. (Tərtib edən V.Quliyev). Bakı: Ozan, 1999, 470 s.
4. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyev dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 272 s.
5. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi, (1920-1991). Bakı: Mütərcim, 1992, 279 s.
6. Qasımlı M. Heydər Əliyev – İstiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 608 s.
7. Svyatxovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə, Bakı: XUN, 2000, 372 s.
8. D’Aqostina A. Qorbachev S Revolution New York: New York Universitu Press, 1998, 204 p.
9. Swietochovski T. Collins , S. Brian.Histerial dictionaries N31.Marilend and. London. The scarecrow Press.Ins. Lauham. 1999, 345 p.

РЕЗЮМЕ

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК ПРИВНЕСЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ И ПОЛИТИКУ 60-80-ых гг. XX ВЕКА ИДЕИ РАЗДЕЛЕННОЙ РОДИНЫ.

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, идея разделенной родины, советская идеология, литературно-художественное наследие, эмигрантская литература, писатели и поэты эмиграции, Южный Азербайджан, Северный Азербайджан.*

В статье исследуется вопрос привнесения впервые в литературу и политику идеи разделенной родины в период руководства страной Гейдаром Алиевым в советский период. Отмечается, что он проявлял заботу о развитии литературно-художественных процессов в Южном Азербайджане и писателях эмигрантах, занимающихся литературным творчеством в Северном Азербайджане. К исследованию привлечена также многогранная деятельность общенационального лидера по укреплению материально-нравственной целостности, культурных и духовных связей разделенной родины и стремлению объединить оба Азербайджана.

SUMMARY

GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV IS A FOUNDER OF BRINGING THE IDEA OF A DIVIDED COUNTRY TO AZERBAIJANI LITERATURE AND POLITICS IN 60-80'S OF THE 20th CENTURY

Huseynova A.H.

Key words: *Heydar Aliyev, the idea of divided country, Soviet ideology, literary-artistic heritage, immigrant literature, immigrant writers and poets, South Azerbaijan, North Azerbaijan.*

In the article, issues of bringing the idea of divided country to literature and politics and care for literary-artistic process in South Azerbaijan and immigrant writers in North Azerbaijan by Heydar Aliyev during the Soviet period are studied. The author involved in research the Great leader's many-sided activities for material-moral integrity, strengthening cultural and moral relations of homeland divided into two parts; also, his devotion to unite Azerbaijan is illuminated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.11.2017
	Son variant	26.12.2017

УДК 82-31

МНОГОЦВЕТЬЕ «БЕЛОЙ ГАВАНИ», ИЛИ О ВОПРОСАХ ГЕНДЕРА И ОБЩЕСТВА В ПОВЕСТИ АНАРА

¹ИСКЕНДЕРОВА НИГЯР ВАЛИШ ГЫЗЫ²МАМЕДОВА ЭЛЬНАРА ЭЛЬХАН ГЫЗЫ

Сумгаитский государственный университет, 1-профессор, 2-ст.преподаватель
isgani@gmail.com

Ключевые слова: структурный функционализм, патриархальное общество, стереотипы, судьба, греховность, ограничения, сон

« Во сне я увидел мир цветным. Без белого и черного».
Расул Рза. Цветные сны (пер. М.Павловой)

Любое общество обладает своими особенностями, стереотипами и предрассудками. Описывать общество - задача для писателя сложная, сохранять незыблемость своих принципов при этом – ещё сложнее. Как же сохранить баланс между истиной и принципами, человеком и обществом, между женщиной и мужчиной, в обществе и семье, в любви и неприязни? Как поступить, чтобы придерживаться объективности и не отдаляться от реальности, не обидеть одних и не потакать другим. Все эти вопросы на протяжении веков были яблоком раздора и основной темой дискуссий литераторов, философов и психологов.

Среди тем, посвященных отношениям человека и общества, самой дискутируемой является тема взаимоотношений женщины, мужчины и общества. Эта тема приобретает еще большую актуальность при проецировании её на общество, в котором природа, слово, и статус мужчины являются приоритетными. Анализ этих взаимоотношений невозможен без изучения парадигм научной интерпретации общества. В истории философии и социологии выработаны различные парадигмы общества, среди них: отождествляющая общество с био-организмом, рассматривающая общество и человека с антропологической точки зрения, функционалистский подход к данной проблеме и др. Понимание сущности общества еще с древности предполагает осознание объективных закономерностей коллективной жизни людей, в том числе, связь общества с природой; соотношение коллективного и индивидуального начала в жизни общества; сочетаемость внутренних противоречий и стремление к гармонии интересов в обществе. Ж.Ж.Руссо, Спиноза, Дидро, Р. Мертон, Э.Дюркгейм на протяжении веков предпринимали попытки определения общества и выделения его существенных признаков. Ввиду того, что мы проводим анализ литературного текста известного азербайджанского писателя Анара и его литературных персонажей, делаем упор на их нравственно-этические приоритеты, теория структурного функционализма Роберта Мертона¹, на наш взгляд, соответствует направлению нашей мысли. Сами по себе произведения Анара направлены на установку и выделение морально-нравственных ценностей, на которые ориентировано описываемое писателем общество.

Еще с доисторических времен мифологические сюжеты о первом мужчине Адаме и единственной женщине Еве закончились развенчанием этой идиллии и изгнанием

¹ Основными понятиями теории структурного функционализма Мертона являются «функция» и «дисфункция». Функция – по Мертону, те наблюдаемые следствия, которые служат саморегуляции данной системы или приспособлению её к среде. Дисфункции – те наблюдаемые следствия, которые ослабляют саморегуляцию данной системы или её приспособлению к среде. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Общество>

величайших творений высшего сознания из Рая. С тех пор «греховность женщины» стала как излюбленной темой литературы, так и «боевым щитом» мужчин в поединке с женской сексуальностью, женскими правами и свободами, женским образованием и женской независимостью. Женщины стали самыми интригующими характерами литературных произведений, как древних, так и современных. Их изображали как искусительниц, виновниц конфликтов, символов первородного греха и даже источником зла. Мифы и стереотипы о греховности женщины настолько укоренились в генетической памяти мужчин, что даже в современных обществах любой смелый шаг женщины, независимое выражение мысли воспринимается как вольнодумие или попытка экспансии мужского пространства.

Роль прогрессивных писателей заключается в том, чтобы сделать всё возможное для изменения общественного сознания, ломки стереотипов не только мужской части населения, но и женской половины этого общества, направившей свои копыя против эмансипации своих «подруг», против любого поведения, не вписывающегося в узкие рамки их косности, невежества и общественных рамок благополучия.

Известно, что движение истории имеет спиралевидную форму и на каждом витке этой спирали оценка женщины обществом равнозначна восприятию её мужчиной на уровне его генетической памяти. А память ему диктует то же, что и столетия назад. Код не меняется, меняется лишь внешнее восприятие и формы оценки. Эту формулу стабильной генетической памяти и изменчивых форм оценки в муже-доминантном обществе мы проследим на примере литературных персонажей повести Анара «Ağ İman» (в различных переводах: «Белая гавань» или «Круг»): Тахмины, Заура, Дадаша, Мамеда Насира, Неймата, Сурейи, Муртуза Муртузовича и других.

Общество в этой повести представлено автором большей частью мужскими персонажами; среди женских образов, исключая Тахмину, нет колоритных и выделяющихся фигур. Все они словно находятся в тени своих мужей или сыновей: Сурейя – жена Неймата, бывшая супруга известного профессора-хирурга; Алия – жена Муртуза Муртузовича и мать Спартака; Манзар – жена соседа Муршида; Таира – жена научного работника Джаббара и мать Фатика (Фуада), «ангелоподобность» которого она постоянно пытается «оттенить» [2, 89]; Медина – мать-одиночка, посвятившая свою жизнь сыну. Однако, здесь же Анар показывает каким хрупким является современное патриархальное общество, которое постепенно теряет свои очертания: жены выходят на передний план: Таира – кандидат наук, не дает никому слово вставить в её бесконечные монологи: ни мужу, ни родственникам; Таира прилюдно называет своего мужа Джабошем, а её муж клянется здоровьем жены; дочери Сурейи, девочки-подростки, ведут себя одиозно по отношению ко всем членам семьи; взрослого отца семейства, Муртуза Муртузовича и взрослые, и дети за глаза называют Мурзиком, и т.д.

Баку 60-х годов XX века в изображении Анара представляет собой палитру характеров, событий и явлений советского общества, в котором цикличность жизни напоминает движение по кругу. Не удивительно, что лейтмотивом повести стал сон главного персонажа Неймата, сон, который словно пленка киноленты проявляет символы исследуемого общества: серые полосатые пижамы и халаты, традиционные очереди, поездка в Кисловодск как атрибут престижного отдыха советских людей. Во сне продолжительное ожидание в очереди завершается для Неймата неудачно: из-за того, что он одет не как все, и на нем нет полосатой одежды, ему не удастся купить билеты для всех членов семьи, кроме кота: тому повезло из-за полосатой шкурки.

Чувством иронии и досады наполнена эта сцена. Оттого ли, что, говоря современным языком, становишься свидетелем нарушения прав человека? или же от горечи униженного достоинства, когда у кошки прав было больше, нежели у простого человека. Используя символические знаки при описании своих героев, Анар раскрывает философию человеческой

жизни. В извечных проблемах бытия ищет он истину, и в этом смысле важными для него являются образы времени и памяти, о чем пишет Я.Гараев [1, 150].

Разбуженный женой, Неймат вновь возвращается в привычный круг жизни, где нужно бежать за хлебом в магазин, готовиться к встрече гостей, терпеть прихоти и капризы «куважаемых родственников» и лицемерную болтовню своих соседей. Неймат жаждет изменений в жизни. Он не может ни с кем поделиться своим сокровенным, о том, что, каждый раз, проходя мимо почтового отделения, он заходит в отдел «До востребования» в надежде получить письмо или сообщение о неожиданных переменах. Он считает это собственной странностью, понимает, что никто ему не напишет до востребования. Никогда. Но на подсознательном уровне это ожидание – не что иное, как поиски себя в замкнутом пространстве. Он жаждет выхода из замкнутого круга, ищет ответа и не может его найти. В отчаянии он звонит Тахмине, раскрывает ей свои сокровенные мысли и получает от нее долгожданный ответ. Она рассказывает ему притчу о дверях, окнах и зеркалах. Эта притча о необходимости выбора, от которого зависит Судьба человека [2, 111-112].

Человек волен выбирать всё сам, и его жизнь будет двигаться в том направлении, куда стремится его мысль, - понимает Неймат. Проблема выбора стоит и перед Зауром. Однако, как признается Заур в письме к Тахмине: «все мы боимся своих подлинных чувств; погибаем от ложных обязательств, псевдочувств, условностей, придуманных нами же самими» [2, 65]. А Тахмина, по мнению Заура, отличается от всех, ведь она: «Человек. Такой, каким он должен быть, - свободный, как ветер», ибо человек свободен, когда «не стыдится своей сентиментальности»; счастлив, «когда может доверять себе, а не штампу, быть самим собой, а не иллюстрацией на тему» [2, 66].

Почему мужчины в обоих этих случаях обращаются с жизненно важными для них вопросами к женщине? Отчего Анар передает женщине способность владения этими знаниями и ключом к истине? Оттого ли, что она образована, закончила философский факультет с отличием, или потому, что она настоящая, «свободная как ветер» в своих суждениях и мыслях, не отягощена грузом предрассудков и штампов?

Хотя во все времена в глазах общества философия считалась не женским делом, Тахмина, философ по образованию и образу мышления, считает, что «мужчины создают философию из книг, а женщины – из живота» [3, 67]. В этом суть философии жизни, ибо история человечества изначально основывалась на мужское доминирование и иерархию мужского и женского начала. Как пишет Э. Гидденс, повсеместная распространенность патриархата обусловлена не верховенством мужской физической силы, а в первую очередь, материнскими функциями женщин, ввиду того, что роды и хлопоты по уходу за детьми ставят женщин в зависимость от мужчин, в том числе и в материальную [4, 164]. Схожую мысль развивает и исследовательница О'Браен, которая утверждает, что идеология мужского превосходства находит свое обоснование не в сексуальных отношениях, а в глобальном процессе человеческого воспроизводства - в интересах рода [5].

Тахмина многократно говорит об идее тройственности бытия [2, 53], триаде рождения, жизни и смерти. Даже ее упоминание 3 компонентов видения мира, как зеркало, дверь и окно, наводит на мысль о бесконечности бытия [2, 111]. Часто её высказывания напоминают популярные среди «золотой молодежи» 60-х годов XX века идеи и положения психоанализа З.Фрейда. Так, согласно фрейдовской версии, психическая жизнь человека подобна трехкомпонентной модели, разграничивающей понятия об эго и сознании, и вместе с поведением человека определяется характером и качеством социальных отношений в обществе [6].

На становление характера Тахмины и формирование ее как личности сказались испытания, выпавшие на ее долю еще в детстве. Тахмина очень рано потеряла мать. Воспитанная бабушкой, эта девочка, конечно же, постоянно нуждалась в матери-подруге и

советчице. Это, несомненно, сказалось на становлении молодой девушки. Из детства без матери ей досталось «чувство вины, неполноценности, тревожности и одиночества, а также уход от реальной жизни в область грёз» [7]. Не удивительно, что недостаток любви в семье привел её в 18 лет к женатому мужчине, в любви которого она обрела утерянную радость, веру и покой. Счастье было недолговечным: обманутая и покинутая молодая беременная женщина повторно перенесла стресс и разочарование в любви и жизни. Дальнейшая судьба и неудачи в жизни Тахмины, по З.Фрейдю, стали следствием «подавленного или вытесненного сексуального влечения», появившегося в результате «сращения в детстве или юности». Таким образом, повседневная жизнь, наши ассоциации и сновидения постоянно подвергаются влиянию неосознаваемых нами мотивов, т.е. всё причинно обусловлено. Осознать эти причины довольно сложно, ибо они сокрыты в глубинах нашего сознания и носят «личностный смысл симптома или символа».

Анар изображает Тахмину графически: длинные руки, длинные ноги, прямые длинные волосы, ниспадающие на плечи. Ни цвета глаз, ни цвета волос, ни цвета одежды – никаких цветовых показателей Тахмины писатель не передает, кроме цвета яркой помады. Она пользуется ярко-красной помадой, возможно в знак протеста против стереотипов и штампов, или в защиту женской независимости. Схематический образ Тахмины напоминает бесплотное существо, воздушное, эйфорическое, с огромными как пропасть глазами. Это голос из трубки, говорящий с Нейматом, это голос в темноте на берегу пустынного пляжа, рассказывающий Зауру истории из прошлого и позже шепчущий ему слова любви.

Образ Тахмины напоминает Лигейю из одноименного рассказа Э.По: такой же схематичный, мистический и страстный, с черными, таинственными глазами. Именно в глазах Лигейи заключалось все таинство её души, которую не смог разгадать автор. Познания её были настолько обширны и поразительны, что любящий её мужчина чувствовал себя беззащитным перед этими знаниями. По своему содержанию Лигейя находится в рамках подсознательного, и потому она олицетворяет большее, нежели личность. Она представляет те знания, которые рассказчик неустанно ищет [8, 175].

Тема «странствия познания», часто встречающаяся в рассказах По, присутствует и в рассказе Анара. «Это тоже род путешествия, но путешествия в себя: обнаружение себя в другом, чужом человеке, и в себе - чужого, незнакомого», - пишет исследователь Г. Венедиктова [9, 25]. Отдельной сюжетной линией в рассказах Анара проходит тема путешествия, которая для разных персонажей означает их философию жизни, времени и памяти. Так, магнитофонная запись в рассказах «Круг» и «Последняя ночь уходящего года» - словно застывшая во времени память, восстанавливает в сознании события прошедших дней, эмоции людей их переживших, возвращает её слушателей в тот же круг познания, когда каждый обнаруживает свои чувства в других, а чужие мысли становятся их достоянием, как сны Тахмины, которые она умеет передавать другим.

Тахмину можно также представить прототипом Шехерезады из сказок «1001 ночи». Подобно восточной принцессе-сказочнице, на протяжении всей ночи рассказывающей падишаху сказки о невероятных приключениях, Тахмина методично распутывает клубок историй и воспоминаний из своего прошлого. Она оттягивает время, отдаляет Заура от реальности, скрывает настоящее, и как Шехерезада пытается спастись от «гибели». В поисках счастья и любви она не осознает, что являет собой проекцию прошлого, от которого не может отделиться, ибо она – сама память.

Тема сексуальности составляет основу многих разговоров и характеристик персонажей в произведениях Анара, и в частности в повести «Белая гавань» («Круг»). Анар не описывает ярких интимных сцен и не разбирает части тела по гендерному признаку. Он не изобретает особых художественных средств для привлечения читателя эротическим материалом. Он говорит об этом очень лаконично и интеллигентно: «красивое медного цвета мускулистое

тело Заура», намеки на его сексуальные похождения; слава известного «ловеласа» Спартака; гордость родителей обоих парней их “успехами” в области «сердцедействия» - всё это параллельные «технические показатели» к образам данных персонажей. Даже домыслы работников издательства о романе Дадаша с Тахминой, или Тахмины с неизвестными типами – ювелирами, режиссерами и завмагами – связаны с «ограничениями, которые накладывают на сознание индивида различные социальные нормы» [10, 168-182]. Наиболее точно сексуальный портрет Тахмины передается автором посредством сказки о заколдованном платье из дастана «Асли и Керем»: платье, пуговицы которого сколько ни открывай, застегиваются заново. «Это сказка обо мне, - признается Тахмина Зауру. Многие думают, что расстегнули все мои пуговицы, ... а я снова застегиваюсь до самого подбородка, и запираюсь на замок» [2, 159]. На наш взгляд, эта сказка наиболее полно отражает духовный мир Тахмины, мир, который не может оценить Заур. Даже сказка о заколдованном платье - для него лишь глупая сказка. Тахмина же – сама эта принцесса, точнее, само это платье, подобно заколдованным знаниям Лигеи Э.По, которые нужно понять, открыть и познать.

Исследование проблемы гендера и общества в литературном тексте всегда актуально, ибо и женщина, и мужчина, являются основными составляющими любой человеческой общности и выполняют определенные миссии. Однако, именно женщина является не только хранительницей домашнего очага, соратницей мужа, основным партнером мужчины в воспроизводстве человеческого рода, но и носительницей эстетических и духовных ценностей. И не только. Живя в патриархальном обществе, женщина всегда подвергалась притеснениям как физического, так и морально-нравственного характера, среди которых социальные запреты и психологические ограничения играют не последнюю роль.

Использовать эти сюжеты в своих работах, откликнуться и выразить свое отношение к порокам и недостаткам общества – важная миссия прогрессивных писателей. В азербайджанской литературе имя Анара, его произведения и поднимаемые в них нравственные проблемы всегда вызывают живейший интерес. Автор с любовью относится к «маленьким людям большого города», с пониманием относится к их проблемам.

Самые простые с композиционной точки зрения произведения Анара вызывают наибольшее количество дебатов и обсуждений. Искусство композиции, которому он уделяет важное значение, является для него предметом кропотливого труда и строгого математического расчета. Кульминация произведения опирается на эффект, который, по мнению автора, должен быть сильным, но и не слишком определенным. Эта неопределенность ситуации или недосказанность мысли, за которой следует молчание, предоставляет каждому читателю возможность самому додумать задуманный писателем сюжет. В некотором смысле само произведение здесь «играет роль «медиума»: доставляет читателя к пику переживания, являющемуся порогом открытия». За этим порогом открытия и начинаются мучительные поиски истины. Тем не менее, Анар всегда остаётся верным своему творческому кредо – «не поучать отвлеченными истинами, а обличать, подвергать критике конкретные пороки современной действительности» [11, 47].

ЛИТЕРАТУРА

1. Qarayev Y. Meууar – şəxsiyyətədir. Bakı: Yazıçı, 1988, 451 s.
2. Анар. Белая гавань. Сочинения, Том 2. Проза. Баку: Юрд, 2005, 624 с.
3. Anar. Ağ liman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 416 s.
4. Гидденс Э. Социология. М.: Эдиториал УРСС, 1999, 704 с.
5. [www/owl.ru/gender/128/html](http://www.owl.ru/gender/128/html)
6. <http://psihoanalitik.net/library/articles/11653/>
7. <http://ziqmund.ru/uchenie.html>

8. Искендерова Н.В. Поиски истины в рассказе Э.По «Лигейя». // Известия ВГПУ, серия Филологические науки, № 2(46), Волгоград: 2010, s. 175-179
9. Венедиктова Г.Д. Поэзия американского романтизма. Автореферат докт. дисс. М.: 1990.
10. Isgandarova N. V. Gender problems in women' novels in the XVIII-XIX centuries// Stereotypes in Literatures and Cultures. Berlin, Bern, N. York, Oxford, Wien, 2010. XVI, 300p., pp.168-182. ISBN 978-3-631-60448-9
11. Анар. Чуть ближе к звездам. Баку: Язычы, 1986, 487 с.

XÜLASƏ
“AĞ LIMAN”IN RƏNGARƏNGLİYİ VƏ YA ANARIN POVESTİNDƏ
GENDER VƏ CƏMİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ BARƏDƏ
Isgandarova N.V., Məmmədova E.E.

Açar sözlər: *struktur funksionallıq, patriarxal cəmiyyət, stereotiplər, tale, zina, məhdudiyət, yuxu*
Məqalədə yazıçı Anarın “Ağ liman” əsərində şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti və patriarxal şərtliliklərin fonunda gender balansı və qarşıdurması tədqiq olunur. Əsərin qəhrəmanlarının gündəlik həyatına, təsəvvürlər və yuxularına təsir edən şüuraltı motivlər və səbəbiyyət asılılığı öyrənilir. Bədii mətn və əsərin qəhrəmanları təsvir edilən cəmiyyətin mənəvi-etik dəyərləri prizmasından təhlil edilir.

SUMMARY
COLORS IN “WHITE HAVEN”, OR GENDER AND SOCIETY ISSUES
IN ANAR’S STORY
Isgandarova N.V., Mammadova E.E.

Key words: *structural functionality, patriarchal society, stereotypes, destiny, sin, restrictions, dream*
In the paper, person - society mutual relations, and gender balance and confrontation issues in Anar’s story are learned in the light of patriarchal terms. Causation and influence of subconscious motifs on everyday life, associations and dreams of heroes are cleared up in the article. The analysis of the literary text and the characters of the “White Haven” is carrying out from the point of moral and ethic criteria of the society.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.10.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 398.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ZƏNGİBASAR MAHALINDA TOY MƏRASİMLƏRİ

ƏLƏKBƏRLİ ƏZİZ USUBƏLİ oğlu

AMEA Folklor İnstitutu, dosent

eziz_elekberli@rambler.ru

Açar sözlər: İrəvan, Zəngibasar, Qərbi Azərbaycan, yallı, Ağmanqan, Ağdağ, Əyricə

Zəngibasar mahalı (Zəngibasar rayonu) şimalda və şimal-şərqdə İrəvan şəhəri və Qırxbulaq mahalı (Ellər rayonu) ilə, cənubda və cənub-qərbdə Araz çayı boyunca Türkiyə ilə, qərbdə və şimal-qərbdə Karbi mahalı (Üçkilsə rayonu) ilə, şərqdə və cənub-şərqdə Gərnibasar mahalı (Qəmərli rayonu) ilə sərhəddə yerləşir.

Mahal Qərbi Azərbaycan (indiki “Ermənistan”) ərazisinin (qədim Ərməniyənin) tarixən paytaxt şəhərləri olan Artaşad, Vağarşabad, Dvin və İrəvanın qonşuluğunda yerləşdiyindən mühüm strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur. Elə ona görə bu ərazilər bir tərəfdən yerli hakimiyyətlərin qayğı və diqqəti ilə əhatə olunmuşsa, burada möhtəşəm tikililər ucaldılıb iqtisadiyyat inkişaf etdirilmişsə, digər tərəfdən elə həmin strateji mövqeyinə görə bu ərazilər tez-tez qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalmış, dağıdılmış, yandırılmış, talan edilmişdir (1, 15).

Zəngibasar mahalı ərazisində qədimdən türk-oğuz tayfaları yaşamış, e.ə. II minillikdən üzübəri bu ərazilər qarqar, subar, qamər, sak və s. türk tayfalarının vətəni olmuşdur.

Zəngibasar mahalının əhalisi yaylaq-aran həyatı yaşamışdır, yəni əhali yayda üç ay yaylağa qalxardı. Bu yaylaqlar, əsasən, İrəvan əyalətinin **Ağdağ, Əyricə, Arxaşan, Qızılziyarət, Oyuxlu, Üçtəpə, Ağmanqan** dağlarının ətəklərində, yamaclarında yerləşirdi. 1590-cı ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə də İrəvan nahiyəsinin yaylaqları sırasında **Ağmanqan, Üçtəpə, Qızılziyarət, Kiçik Ağmanqan, Ələyöz** yaylaqlarının adı çəkilmişdir (2, 161-162).

Çobankərə, Mehmandar və Rəhimabad kəndlərinin dəvəçiləri qonşu kəndlərin yaylağa köçməsinə kömək edirdilər. Gecəyarı yola düşən köç dan ulduzu doğanda İrəvan şəhərinin cənub hissəsində Zəngi çayının üstündəki qədim Əlixan körpüsündən keçir, yoxuşla irəliləyir, İrəvan qala divarının baş darvazasına çatır, gün çıxanda Göy məscidin qarşısında dayanırdı. Karvanbaşı burada salavat çevirir, dua oxuyur və karvan yoluna davam edirdi. Toxmağın gölünün kənarında köç düşür, ocaqlar çatılır, adamlar, dəvələr yeyir, dincəlir, qoyun-quzu otlayır, gün batanda karvan təzədən yola çıxırdı.

Yaylaqda hər kəndin öz yurd yeri, obası vardı. Çadırlar elə yerdə qurular və dörd tərəfinə kiçik arx qazılırdı ki, leysan yağış yağanda ziyan verməsin.

Avqustun axırlarında yaylaqdakı köçləri geri qaytarmaq üçün dəvələr yenidən yaylağa gələr, hamı köç tədarükünə başlardı. Yır-yığış edilər, əyirdək, fətir, fəsəli və s. bişirilərdi.

Zəngibasar mahalının elat həyatı ilə bağlı bu məqama ona görə xüsusi diqqət yetirdik ki, folkloru, ilk növbədə, “xalqın adət-ənənələrini əks etdirən incilər xəzinəsidir” (3, 5). Bu adət-ənənələrin formalaşmasına da xalqın həyat və məişət həyatı birbaşa təsir edir. Bu baxımdan mərasim folkloru xüsusi diqqət çəkir.

Mərasim folkloru deyəndə ilk yada düşən toy mərasimi olur. Professor M.Təhmasib demişkən: “İnsan həyatında ən sevincli və unudulmayan hadisə toydur. ...onun ta ilk elçilmə günündən duvaqqapma gününə qədər xüsusi mərasimləri vardır” (4, 100).

Bütöv Azərbaycan ərazisində toy mərasiminin ümumi və müştərək cəhətləri nə qədər çox olsa da, tarixi, etnik və coğrafi əlamətlərə görə hər bölgənin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri də

vardır ki, bütün bunlar bir yerdə ümumazərbaycan mədəniyyətinin mənzərəsini təşkil edir. Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalında (o cümlədən bütün İrəvan çuxurunda) da toy mərasimlərinin bir sıra özünəməxsus cəhətləri vardır (5, 58-67).

Zəngibasar mahalında toy mərasimləri, adətən, payızda – el yaylaqdan qayıtdıqdan sonra keçirilərdi. Burada toyun bünövrəsi bəzən beşikdə qoyulurdu. Başqa sözlə, **göbəkədsi** adəti geniş yayılmışdı. Yəni qız uşağı dünyaya gələndə onun göbəyini kiməsə kəsirdilər. Qız böyüyəndə ad olunduğu, başqa sözlə, göbəkədsi (və ya göbəkəsməsi) olan oğlana ərə getməli idi. Şübhəsiz ki, bu məsələdə hökm yox idi. Uşaq vaxtından bir-birinə göbəkədsi olanlar heç də həmişə bu adətə əməl etmirdilər. Xatırladıq ki, bu milli adət "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da qabarıq şəkildə özünə yer almışdır.

Göbəkədsidən başqa, **deyikli** adəti də geniş yayılmışdı. Bu, uşaq vaxtından qızı kiməsə ad eləmək adəti idi. Ona görə də göbəkəsməsi və ya deyiklisi olan qızlara elçi getməyi heç kəs ağına belə gətirməzdi. Bu, kiminsə nişanlısına elçi düşmək kimi bir iş idi və, təbii ki, ciddi düşmənçiliyə səbəb olardı. Yalnız bu göbəkədsi və ya deyikli məsələsinin baş tutmadığı (qızın getmədiyi, oğlanın almadığı, valideynlərin razı olmadığı və s.) təqdirdə başqaları qıza elçi gedərdilər.

İrəvan çuxurundakı bütün toylar kimi, Zəngibasar mahalında da keçmişdə toylar qara zurna, ney və nağara ilə keçirilərdi.

Zəngibasar mahalında toy mərasimi, adətən, cüt günlər, bəzən də cümə günləri başlayar və üç gün davam edərdi. Mahalın müxtəlif kəndlərində bu mərasim, onun ayrı-ayrı mərhələləri qismən fərqli şəkildə olsa da, bir-birinə oxşar idi. Məsələn: Uluxanlıda toyun birinci günü xına gecəsi olurdu. Gündüzdən mal kəsilirdi. Oğlan evində bir qədər toy çalınandan sonra kənddə həmin toydan qabaq sonuncu təzə gəlinin qapısına gedir, orada çalib-oyunayır, həmin gəlini toya dəvət edirdilər. Axşam oğlan evindən qız evinə xına xonçası aparılır, burada xınayaxdı mərasimi icra olunur, çalınır, oynanır, sonra həmin xınadan götürüb, oğlan evinə qayıdır, xınayaxdı mərasimini burada da davam etdirir, gecə saat 11-12-yə qədər çalib-oyunayır, yeyib-içirdilər. Sonra başlayırdı bəy tərifi. Bu da çəkirdi gecə saat 2-yə kimi.

Mağarı toybaşı idarə edərdi. O, meydanı genişləndirmək üçün əlindəki çubuğu adamların ayaqları ucundan yerə çəkər, hamını geri çəkilib meydanı genişləndirməyə vadar edərdi. Toybaşı gəlinləri, qızları, qonaqları növbə ilə oynadardı.

Yallı bu toyların sevimli oyunu idi. Yallının başını əlində dəsmal və ya çubuq tutan şəxs – **yallıbaşı** çəkərdi. O, əlindəki yaylığı yuxarı qaldırıb dabanını yerə əvvəl ehmalca vurur və qara zurnanın sədası altında yavaş-yavaş sürətini artırır, sonra vəcdə gəlib, ritmə uyğun hərəkətlərlə dəstəni çəkib öz arxasınca aparardı. Yallı geri dönəndə sonuncu şəxs yallıbaşını əvəz etmiş olurdu.

Yallıdan başqa, toylarda **haxışta**, **mirzəyi**, **ləzgiyi**, **şalaxo**, **tərəkəmə**, **süleymani**, **qazı-qazı** və b. havalar da tez-tez oynanardı. **Köçəri** rəqsi də Yallının bir növü idi. Gəncliyi bu oyunların içində keçmiş professor S.Şükürov toylardakı **Köçəri** və **Bətulla** rəqslərini təsvir edərək yazır ki, köçəri oynayanlar iki kiçik addımdan sonra atdıqları üçüncü addımda dizlərini azacıq qatlayar, çökərmişlər. Buna görə də bu rəqsə əvvəllər **çökəri** demiş, **ç** və **k** hərflərinin yerdəyişməsi nəticəsində sonralar o, köçəri şəklinə düşmüşdür. Köçəridən sonra Bətulla rəqsinə keçiləmiş. Bətullada qol-qola tutar, hər addımdan bir dizlərini bükər və irəliyə doğru tullanardılar. Bətulla sürət və çeviklik tələb etdiyindən onu cavanlar oynayırdılar. Ehtimal elmək olar ki, Bətulla ilkin variantında **“bərktullan”** (yerli dialektə **bərk** sözü **bərt** kimi tələffüz olunur) şəklində olmuşdur.

Üçayaq rəqsində isə üç addımdan sonra sağ və sol ayağın əvvəl ucunu, sonra dabanını yerə toxundurur, yenidən irəliyə doğru üç ağır addım atırdılar.

Toyçular, yəni toyu aparən musiqiçilər, adətən, şabaşa gedərdilər. Şabaş nə yığılsa, onların olar, razı qalardılar. Keçmişdə tez-tez toya aşıqlar da dəvət olunardı.

Toyun ikinci günü səhər tezdən xaş süfrəsi açılar, bura xeyli adam yığılar, yeyib-içərdilər. Xaşdan durandan sonra musiqiçilər bir-iki saat dincələr, sonra muğam saatına başlayardılar. Muğam saati gəlin gətirməyə gedənə qədər davam edərdi.

Gəlini başı örtülü, piyada (keçmişdə atla) gətirərdilər. Əvvəllər gəlin həyəətə daxil olanda bəy başının dəstəsi ilə onu qarşılayar, gəlinin başına meyvə, adətən, alma atardı. Gəlinin başını incitməsin deyər alma əvvəldən dilimlənmiş olar, dəyən kimi paralanıb dağılardı. Deyilənə görə, bu paralanmanın birin çox olmaq, oğullu-uşaqly olmaq kimi rəmzi mənası da varmış. Bununla belə, gəlinin başına sini də tutardılar ki, atılan alma dəyəndə incitməsin. Son vaxtlar meyvə əvəzinə gəlinin başına şirniyyat, qəpik pul atardılar. Həyəətə daxil olan gəlinin ayağının altında mütləq qurban kəsilərdi. Gəlin aparıldığı evdə oturmazdı. Ta ki qayınata və ya qayınata əvəzi şəxs gəlib ona hədiyyə (inək, düyə, at, qoyun və ya qızıl əşya) boyun olmasaydı. Sonralar da gəlin ər evində uzun illər böyük qayınla, qayınata və bəzən də qayınana ilə danışmağı özünə ar bilərdi. Onlar gəlinin səsini eşitməzdilər. Gəlin yaşmaqla gəzərdi.

Gəlini gətirəndən sonra toyun əsas məclisi başlayardı. Bu məclisdə ancaq kişilər oturardı, qadınlar, uşaqlar olmazdı. Məclisdə içənlərlə içməyənlər də ayrı-ayrı əyləşərdilər. Axşam saat 9-10-da məclis qurtarandan sonra meydan açılar, arvad-uşaq yığılar, toy yenidən qızışardı. Yenə də gecə saat 1-2-yə qədər çalib-oyunayardılar.

Səhərişi gün duvaq məclisi olardı, ora da ancaq qadınlar yığılardı. Duvaqdan sonra toy bitmiş hesab olunardı.

Toy evinə ərki çatan qohum-dost cavanlar toydan sonra da bir həftə gedib-gələr, buna zarafatla “**qazandibi**” deyər, olub-qalandan yeyib-içərdilər.

Zəngibasarin bəzi kəndlərində isə toyun birinci günü çal-çağır məclisi axşam saat 5-dən gecə yarısına qədər çəkər, kəndin sonuncu gəlininin çalğı ilə toya dəvət edilməsi, qız evindən toy xonçasının gətirilməsi, bu xonçanın tərif edilməsi, parça biçimi, xınayaxdı mərasimi toyun ikinci günii həyata keçirilərdi. Üçüncü gün toy qız evinə köçər, gəlini axşam saat 5-6-da gətirərdilər. Bundan sonra oğlan evində yeyib-içmək məclisi başlayar, bu məclisin başa çatması ilə toy da qurtarardı.

Sünnət mərasimi Zəngibasarda və bütün İrəvan çuxurunda böyük bir təntənə ilə icra olunurdu. Ailə başçısının ən yaxın dostu, qardaşlığı oğul uşağına kirvə tutular, bu kirvəlik nəsilbənəsil davam etdirilərdi. Hətta belə bir söz vardı ki, kirvəni dəyişməzlər, bunun düşər-düşməzi olar. Kirvəlik yaxın, hətta ondan da yuxarı səviyyədə qohumluq hesab edilirdi. Təsəvvür edin ki, əmi, dayı, xala, bibi kimi yaxın qohumların qızı ilə ailə qurmaq mümkün sayılsa da, kirvənin qızı ilə evlənmək qəti olaraq mümkün deyildi. Kirvə sünnət olunan uşağa başdan-ayağa təzə paltar alar, həm kirvə, həm qohum-əqrəba tərəfindən sünnət evinə şirniyyat dolu çoxlu xonçalar gələr, uşaq sağalandan sonra onun valideynləri kirvənin və onun bütün ailə üzvlərinin, hətta yaxın qohumlarının hər birinin adına qiymətli hədiyyələrlə (buna “xələt” deyərdilər) bunun qarşılığını verər, bir müddət sonra kirvə eyni ilə belə bir mərasimlə təzə kirvənin evinə qədəm basardı. Bu qarşılıqlı gediş-gəliş hər Novruz bayramında təkrar olunardı.

Sünnət toylarında ən hörmətli adamlara iki rəngli çay verilərdi. Hamı da həsədlə baxardı ki, filankəsə iki rəngli çay verildi. Həmin adam da əda ilə çayı içib nəlbəkiyə 3-5 manat qoyardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan: 10 cildə, II cild. Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları. Bakı: Ağrıdağ, 2002, 564 s.
2. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
3. Xürrəmçizi A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, 270 s.
4. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild. Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası, 10-cu kitab, İrəvan çuxuru folkloru. Bakı: Səda, 2004, 552 s.

РЕЗЮМЕ

СВАДЕБНЫЙ ОБРЯД В ЗАНГИБАСАРСКОМ РЕГИОНЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Алекперли А.У.

Ключевые слова: *Эриван, Зангибасар, Западный Азербайджан, яллы, Агманган, Агдаг, Эйриджа*

Обрядовый фольклор является неотъемлемой частью азербайджанского фольклора. Обрядовый фольклор собран и изучен частично, а на территории, которая осталась в пределах Армении, ввиду депортации в конце XX века азербайджанцев с этих земель, этот вид фольклора вовсе забыт.

В этой статье мы рассмотрели и проанализировали некоторые специфические особенности свадебных торжеств Зангибасарского региона, одного из самых основных районов Западного Азербайджана. Особое внимание было уделено различным народным танцам, которые исполнялись на свадебной церемонии, в частности танцу «яллы».

SUMMARY

WEDDING CEREMONY IN ZANGIBASAR REGION OF WESTERN AZERBAIJAN

Alakbarli A.U.

Key words: *Irevan, Zangibasar, Western Azerbaijan, yalli, Aghmangan, Aghdagh, Ayrija*

The ceremony folklore is an inseparable part of Azerbaijani folklore. Though this part of folklore was collected and investigated partially, the ceremony folklore of Western Azerbaijani regions was not in the centre of attention in the territory of the fictional “Armenia” government in the last century.

In the article we look through, investigate and pay attention to the wedding rituals of the Zengezur region which is one of the famous regions of Western Azerbaijan. Especially, the attention is paid to the various folk dances, the kinds of yalli dance performed in wedding ceremony.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.10.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 82.09

İLK NƏZƏRİYYƏ DƏRSLİKLƏRİMİZ**ƏLİYEV RAFİQ YUSİF oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor*rafiq_yusifoglu@mail.ru*Açar sözlər: ədəbiyyat, tarix, nəzəriyyə, düşüncə, öyrənilmə*

Azərbaycanda yaranan ilk ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərslisinin müəllifi olan görkəmli alim, ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndan «Ədəbiyyat teoriyası» [1] kitabının ön sözündə yazırdı: «Ədəbiyyat teoriyası» kursuna aid məktəblərimizdə lazımi materialın olmaması istər şagirdləri, istərsə də müəllimləri böyük çətinliklər qarşısında qoyurdu. Bu sahədə indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində heç bir mükəmməl dərslük yazılmamışdır. Şübhəsiz, bu vəziyyət mənim işimi bir az çətinləşdirdi [1, 2].

Bu yığcam ön sözün maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, o dövrdə nəzəri fikrimizin nə səviyyədə olması haqqında bizdə müəyyən təsəvvür yaradır.

Kitabın «Ümumi hissə» adlanan birinci fəslində C.Xəndan ədəbiyyatın tərifini verməyə çalışır, ədəbiyyatın nə olduğunu, xarakterik xüsusiyyətlərini, incəsənətin başqa sahələrindən ayıran cəhətlərini nəzərdən keçirməyin vacibliyini vurğulayır, obrazlılığın, bədiiyin, tarixiliyin, tipikliyin, idealılığın və s. mahiyyətini açmağa səy göstərir. «Tematika və kompozisiya» adlanan bölmədə müəllif mövzuya belə tərif verir: «Avtor tərəfindən seçilib bədii ifadə edilən həyati hadisələrə əsərin teması deyilir. Tema yazıçının həyatdan götürdüyü və oxuculara obrazlarla göstərdiyi hadisədir» [1, 34].

Bu tərifdə məsələnin mahiyyətinin vacib cəhətləri göstərilərsə də, orada bir natamamlıq var. Bu doğrudur ki, mövzu həyat hadisələridir. Lakin bu hadisələr «obrazlar vasitəsilə oxuculara göstəriləndə», bədii forma libasına bürünəndə artıq mövzuluqdan çıxıb məzmun kəsb edir. Ədəbiyyatşünas mövzunun tərifini dəqiq verə bilməsə də, doğru qənaətə gəlir ki, yazıçı eyni həyati hadisəyə müxtəlif cəhətdən yanaşa bilər. Yazıçının qüvvəsi yalnız mövzu seçməkdə deyil, həm də həmin mövzunu lazımi ideya yüksəkliyində verməsindədir [1, 35].

İkinci fəsilə ədəbiyyatşünas yumor və satiranın oxşar və fərqli cəhətlərindən, bədii əsərin strukturundakı insan obrazlarından: tiplərdən, portretədən, xarakteristikadan, ruhi təəssürlərin təsvirindən, personajların dilindən və sairdən söhbət açır, fikirlərini əsaslandırmaq üçün bədii mətnlərə müraciət edir. «Əsərdə verilən tiplərin, hadisələrin inkişaf etdirilməsi eyni zamanda süjetin inkişaf etdirilməsi deməkdir» mülahizəsini irəli sürür və ekspozisiyaya belə tərif verir: «Əsərdə təsvir olunan hadisələrin şəraitini, vəziyyətini, məkanını, vaxtını göstərən hissəyə ekspozisiya deyilir» [1, 50].

Müəllif «Əsərin ekspozisiyasından sonra intriqanın, konfliktin başlanması və davamı gəlir» qənaətini əsaslandırmağa çalışır və zavyaskaya belə tərif verir: «Bədii əsərlərdə ekspozisiyanın davamı ilə əlaqədar olaraq intriqa və konfliktin başlanğıc nöqtəsinə zavyazka deyilir» [1, 51]. Fikrimizcə, bu, çox maraqlı tərifdir və məsələnin mahiyyətini dolğun şəkildə anlamağa yardımçı olur.

Ədəbiyyatşünasın kompozisiyaya verdiyi tərif də maraqlıdır: «Bədii əsərlərdə müxtəlif hadisələrin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi və bir xətt üzrə qurulmasına, bədii əsərin təşkilinə kompozisiya deyilir» [1, 56]. Bu tərifdən sonra müəllif fikrini daha da aydınlaşdırmaq, konkretləşdirmək üçün süjet, portret, personajların nitqi, peyzaj və s. bu kimi bədii sənətkarlıq komponentlərinin müəyyən bir məqsədi aydınlaşdırmaq üçün, bir həyati hadisəni göstərmək üçün müəllif tərəfindən məqsədli şəkildə kompozisiyaya daxil edilməsi haqqında danışır.

Ədəbiyyatşünas əsasən hər hansı bir rəvayət təsvir edilən əsərlərdə kompozisiyanın üç formasına fərqləndirir: 1) hadisələri tədrici inkişaf yolu ilə davam etdirmək və məsələni sonda açmaq; 2) əhvalatın sonunu əvvəldə vermək və nə üçün bu halın olduğunu göstərmək məqsədilə hadisələri nağıl etmək; 3) başlanğıcda əsərin ortalarından olan hadisələri vermək.

C.Xəndanın bu tezlərindən aydın görünür ki, bədii əsərin kompozisiyasının qurulmasında sənətkar tamamilə sərbəstdir və hadisələri istədiyi şəkildə əks etdirmək hüququna malikdir. O, doğru nəticəyə gəlir ki, yazıçı tip, hadisə, şərait, mühit təsvir edərkən üç üsuldan istifadə edir: təhkiyə, təsvir və tərənnüm.

Kitabın üçüncü fəslə «Stil və bədii əsərin növləri» adlanır. Bu fəsil «Ədəbi stil», «Klassisizm. Romantizm. Realizm», «Sosialist realizmi», «Ədəbi növlər və janrlar», «Epik əsərlərin növləri», «Lirik əsərlərin növləri», «Dramatik əsərlərin növləri» və «Folklor» adlı səkkiz bölmədən ibarətdir.

Əlbəttə, bugünkü ədəbiyyatşünaslıq elminin tələbləri baxımdan yanaşdıqda həmin bölmələrin hamısının «Stil və bədii əsərlərin növləri» fəslində verilməsi məqbul görünməyə bilər. Ancaq onu nəzərə almaq lazımdır ki, bu kitab ilk nəzəriyyə dərslərimizdir və elə buna görə də hər hansı problemin hansı fəsilə şərh olunması o qədər də prinsipial anlaşılmazlıq yaratmır. Hər halda adı çəkilən məsələlərin hər biri ilk dəfə sistemli şəkildə şərh olunur ki, bu da nəzəri problemlərin qoyuluşu və təhlili haqqında müəyyən elmi təsəvvür yaratmaq missiyasını yerinə yetirir.

C.Xəndan stilə belə tərif verir: «Vahid bir məzmunu ifadə edən bədii sestemlər birliyinə stil deyilir». Daha sonra o, stildə iki cəhətin nəzərə alınmasını vacib sayır: 1) Ayrılıqda alınmış əsərlərdə, həmin əsərlərin bütün elementləri arasında vahid bir orqanik əlaqə; 2) Bir bədii sistemanın bir sıra əsərlər və bir çox yazıçılar üçün ümumi olması [1, 60].

Bu cür yanaşma istər-istəməz fərdi yaradıcılıq üslubu ilə ədəbi metod anlayışının müəyyən mənada eyniləşdirilməsi ideyasına gətirib çıxarır. Əslində isə, üslub birbaşa ədəbi dilə əlaqəli məsələ kimi tədqiqat predmetinə çevrilməlidir. Müəllif bir çox yerlərdə klassisizm, romantizm, realizm ədəbi stilləri terminlərini işlədir, eyni zamanda ədəbi metodun üslubla eyniyyət təşkil etməsi ideyasını irəli sürür. Lakin əslində bu belədirmi?

«Bədii əsərlərin dili» adlanan dördüncü fəsilə alim bədii dilin mahiyyətini şərh edir, arxaizm, provinsializm və dialektizm, varvarizm, neologizm haqqında məlumat verir, bədii təsvir vasitələrindən, kinayə, sarkazm və mübaligədən, fiqurlardan söhbət açır, fikrini əsaslandırmaq üçün poetik nümunələrə müraciət edir.

«Şeir və proza» adlanan beşinci fəsilə müəllif nəsrə nəzmin fərqli cəhətlərini şərh edir, vəzlər haqqında məlumat verir.

Əlbəttə, ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında, nəzəri fikrin sistemləşdirilməsində Cəfər Xəndanın özünəməxsus xidmətləri danılmazdır. İllər keçdikcə müəllifin bu əsərini təkmilləşdirməsi, kitabın bir neçə dəfə nəşri [2, 3] ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqında təsəvvürü xeyli dərəcədə genişləndirmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında, nəzəri fikrimizin formalaşmasında, sistemləşdirilməsində mühüm xidmətləri olan alimlərimizdən biri də Mikayıl Rəfilidir. Onun ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün yazdığı «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş» (4) kitabı nəzəri fikir tariximizdə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdəndir.

Kitabın girişində Mikayıl Rəfilinin əsərin yazılmasında rus ədəbiyyatşünaslarından L.I.Timofeyev, Q.I.Pospelov, Q.L.Abramoviç, L.V.Şepilova və başqalarının tədqiqatlarından bəhrələndiyini etiraf etmişdir. Əsərin giriş hissəsi geniş, əhatəli və nəzəri cəhətdən kamildir. Müəllif «ədəbiyyat» və «litteratura» sözlərinin lüğəvi mənalarına istinadən onun mahiyyətini açmağa çalışır, vurğulayır ki, «...ədəbiyyat, bədii söz, bədii surətlər vasitəsi ilə insan həyatını və təbiəti təsvir edən bir yaradıcılığa, xüsusi bir sənət növünə deyilir» [4, 8].

M.Rəfilinin ədəbiyyatşünaslıq elminin hər üç sahəsi haqda öz fikir və mülahizələrini söyləyir. Belə qənaətə gəlir ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsi bədii ədəbiyyatın mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, ictimai

həyatın inkişafında mövqeyini, ictimai rolunu və əhəmiyyətini, ədəbi əsərlərin təhlil və tənqid üsullarını, növlərini, janrlarını, bədii təsvir vasitələrini, ədəbiyyatın ictimai və bədii varlığını öyrənir.

Müəllif fikirlərini yekunlaşdıraraq doğru nəticəyə gəlir ki, ədəbi-nəzəri biliklər ədəbi əsərləri tədqiq və təhlil etmək üçün kömək edir, ədəbi əsərə qiymət vermək prinsiplərini aydınlaşdırır [4, 9].

Ədəbiyyatşünas doğru olaraq poetikanı nəzəriyyənin tərkib hissəsi hesab edir və bu qənaətə gəlir ki, poetika ədəbiyyat nəzəriyyəsi məhfumundan bir qədər dar olsa da, eyni vəzifə ilə məşğuldur [4, 9].

M. Rəfilinin ədəbiyyat tarixi ilə bağlı fikir və mülahizələri də maraqlıdır: «Ədəbiyyat tarixi bədii ədəbiyyatın inkişafını öyrənmək vəzifəsini daşıyır. O, ədəbiyyatın qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər ardıcıl inkişafını tədqiq etməklə bərabər, ədəbiyyatda bu və ya başqa bir əsərin, yaxud ayrı-ayrı yazıçıların əhəmiyyətini, rolunu təyin edir; ədəbi inkişafı müxtəlif bədii cərəyanlar, metodlar, janrlarla birlikdə aydınlaşdırır, ədəbi materialı və ədəbi hadisələri sistemləşdirir, müxtəlif milli ədəbiyyatların tarixi inkişafını öyrənməklə məşğul olur» [4, 10].

Kritika sözünün yunan mənşəli söz olub, qiymət vermək, mühakimə etmək anlamına gəldiyini qeyd edəndən sonra M.Rəfili bu qənaətə gəlir ki, tənqidin vəzifəsi ədəbi hadisələrin arasındakı daxili əlaqələri aydınlaşdırmaqdan ziyadə, bu ədəbi hadisələri zamanın ideyaları və siyasəti nöqtəyi nəzərindən qiymətləndirmək deməkdir. Ədəbiyyatşünas incə sənətləri göz və qulaq sənətləri deyərək iki yerə ayırır və incəsənətin, ədəbiyyatın mənşəyini folklorda axtarır, «əfsanə onu yaradan xalqın tarixidir» fikrini dəstəkləyir.

Kitabın «Ədəbiyyatşünaslığın ümumi əsasları» adlanan birinci hissəsində ədəbiyyatşünas vurğulayır ki, ədəbiyyat məfkurəvi bir hadisədir. Sonra o, bədii inkişafın xüsusiyyətlərindən, surət və xarakterdən, ədəbiyyatda tipiklik məsələsindən və s. söhbət açır, fikirlərini bədii əsərlərə istinadən əsaslandırmağa çalışır.

Fikrimizcə, M.Rəfilinin kitabında bədii əsərlərin quruluşu və təhlilinə, ədəbi əsərdə məzmun və forma birliginə, kompozisiya və süjetə həsr olunan hissələr daha konkret və elmidir. Ədəbi-bədii əsərlərin dilinə, nəzmin əsaslarına, ədəbi növlər və janrlara, bədii metod, ədəbi cərəyanlara həsr olunan fəsilər də öz konkretliyi, dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Mikayıl Rəfilinin «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş» əsəri ədəbi-nəzəri fikir tariximizin formalaşmasında, ümumiləşdirilməsi və elmi tədqimatında mühüm rol oynamışdır. Bəzi ideoloji məsələlərin şərhinə nəzərə alınmazsa, kitab öz elmi dəyərini, aktuallığını indi də saxlamaqdadır.

C.Xəndan və M.Rəfilinin əsərlərindən sonra M.Cəlal və P.Xəlilovun «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabı [5] nəşr olunmuşdur. Nəzəri biliklərin öyrədilməsində mühüm rol oynayan bu dərslik sovet dövrünün son nəzəriyyə dərsliyi kimi tarixə düşmüşdür. Dörd fəsildən ibarət olan bu kitabda demək olar ki, nəzəriyyənin bütün problemləri bu və ya digər şəkildə işıqlandırılmışdır.

Elmi yeniliyi: İlk nəzəriyyə dərslikləri haqqında birinci dəfədir ki, bu tipli məqalə yazılır.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalənin tezislərindən tədqiqatçılar və müəllimlər bəhrələnmə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəndan C. Ədəbiyyat teoriyası. Bakı: Azərnəşr, 1940, 168 s.
2. Xəndan C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Azərnəşr, 1948, 189 s.
3. Xəndan C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Azərnəşr, 1958, 287 s.
4. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: 1958, 282 s.
5. Cəlal M., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 1972, 280 s.

РЕЗЮМЕ
НАШИ ПЕРВЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ УЧЕБНИКИ
Алиев Р.Ю.

Ключевые слова: *литература, история, теория, мышление, изучение*

Изучение истории нашего литературно-теоретического мышления - очень важная задача. В этом отношении представляет интерес исследование профессора Рафика Юсифоглы. Автор рассказывает о достоинствах теоретических произведений (книг) Дж. Хандана, Ф. Гасымзаде, М. Рафили, М. Джалала, П. Халилова и А. Мирахмедова. Статья имеет как теоретическое, так и практическое значение.

SUMMARY
THE FIRST TEXTBOOK THEORY
Aliev R.Y.

Key words: *literature, history, theoretical, thought, studying*

Studying the history of our literary theoretical thought is a very important issue. In this respect, the research of Professor Rafiq Yusifoglu is of interest. The author speaks about the merits of the theoretical works (books) of J. Handan, F. Gasimzade, M. Rafili, M. Jalal, P. Khalilov and A. Mirahmadov. The article has theoretical as well as practical significance.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.11.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 93.99

XƏZƏR XAQANLIĞI VƏ BİZANS İMPERİYASI ARASINDA KRİM YARIMADASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

KƏRİMLİ SAMİR SƏLİM oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim, t.f.d.

fateh99@list.ru

Açar sözlər: Xəzər xaqanlığı, Bizans imperiyası, Krım yarımadası, Xerson, Konstantinopol, Qotiya.

Mövcud olduğu dövr ərzində Xəzər xaqanlığının ən qüdrətli müttəfiqi Bizans imperiyası olmuşdur. Hər iki dövlət VII-VIII əsrlər ərzində Qafqazın və Şərqi Avropanın siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında çox mühüm rol oynamışdır. Lakin hələ VII əsrdə Xəzər xaqanlığı ilə Bizans arasında ümumi siyasi maraqlar yox idi. Əksinə, VII əsrin ortalarında yaranmış xaqanlıq Bizans imperiyası üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmişdi.

576-581-ci illərdə Türk xaqanlığı qısamüddətli işğal dövründə, o cümlədən Kubrat xanın hakimiyyəti dövründə özünün qüdrətli çağını yaşayan Bulqar dövləti də Krımda Bizansın nüfuzunu sarsıda bilmədi. Yalnız VII əsrin III rübünün sonlarından başlayaraq bulqarları itaətə gətirməklə kifayətlənməyən yeni yaranmış Xəzər xaqanlığı yunanlar (bizanslılar) üçün Krım və Taman yarımadaalarında böyük təhlükə yaratdı. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, bu ərazilərdə mövcud olmuş bir sıra yaşayış məskənləri təxminən həmin dövrdə dağılmışdır (1, s.28). 655-ci ildə Roma Papası tərəfindən Krım yarımadasının Xerson şəhərinə göndərilən din xadimi I Martin yaxınlarına yazdığı məktublarında əhalinin barbar adətlərindən, ərzağın çatışmazlığından şikayətlənirdi: “Bu diyarda...aclıq və ehtiyac o qədərdir ki, çörəyi yalnız adına görə tanıyıyıq, özünü isə görmək mümkün deyildir” [2, 195].

Keçmiş sovet alimi M.İ. Artomanov hələ VI əsrdə iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrünü yaşayan, ətraf ərazilərin əkinçi və köçəri əhalisi ilə sıx əlaqə saxlayan Xerson barəsində 655-ci ildə yazılan bu qeydləri xəzərlərin yarımadağa görünmələri ilə əlaqələndirir. Xəzərlərin Krım yarımadasına yalnız bulqarları darmadağın etdikdən sonra axın etdikləri barəsində mənbələr məlumat verir. Bu isə VII əsrin 70-ci illərinə təsadüf edir. Mümkündür ki, xəzərlər Krım yarımadasında bulqarları məğlub etməmişdən əvvəl də görünsünlər. Lakin bu, yalnız tacirlər və ya yarımadağa məskunlaşan az sayda xəzərlər ola bilərdi. Bu qədər azsaylı xəzərlərin isə Krımda həyatı poza bilmək imkanı, M.İ. Artomanovun dediyinin əksinə olaraq yox idi. Krım yarımadasında VII əsrin 50-ci illərində iqtisadi-mədəni həyatdakı çatışmazlığın səbəbini başqa aspektdən öyrənmək lazımdır.

VII əsrin 70-ci illərində Krıma yürüş edən xəzərlər yarımadağın böyük əksəriyyətinə nəzarəti ələ keçirdilər. Bizans isə cənubda Ərəb xilafətinin hücumlarının qarşısını almaqla məşğul olduğundan Krıma heç bir köməklik göstərə bilmirdi. Yalnız Xerson şəhəri güclü qala divarları sayəsində xəzərlər qarşısında duruş gətirirdi. Dövrün müəlliflərindən Feofan xəzərlərlə bağlı yazırdı: “Xəzərlər böyük xalqdırlar... onlar Pont dənizində (Azov dənizində) bütün əraziləri tutublar” [2, 231].

695-ci ildə Xersona hakimiyyətdən salınan Bizans imperatoru II Yustinian sürgün edildi. Lakin bu, II Yustinianın hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək arzusunu heç də azaltmadı və o, Xersonda taxt-tacını geri qaytarmaq üçün fəaliyyətini genişləndirdi. Xersonlular bundan narahətçilik keçirərək Yunanıstanın Bizans hökumətinə təhvil verilməsini tələb etdilər. Yustinian təhlükədən xəbər tutaraq Krımın Qotiya vilayətində yerləşən və xəzərlərin nəzarətində olan Dori qalasına qaçdı. Buradan xaqana müraciət edən keçmiş imperator xaqanlığın paytaxtına getməyə

icazə aldı. Adı yunanca İbuzir Qlyavan kimi yazılan Xəzər xaqanı Yustinianı mehriban qarşılayaraq ona xiristianlığı qəbul edərkən Feodora adlandırılmış bacısını əvə verdi [3, 82].

Konstantinopolda Yustinianın xəzərlər ilə münasibət yaratdığını eşidincə imperator Apsimar (695-705) xaqandan yüksək mükafat müqabilində eks-imperatorun ölüsünün və ya dirisinin verilməsini tələb etdi. Xaqan Konstantinopoldan gələn tələb ilə razılaşdı. Bundan xəbər tutan Feodora dərhal ərinə məlumatlandırdı. Keçmiş imperator arvadını qardaşının (xaqanın) yanına yola saldı, sonra isə yaxın adamlarından bir neçəsi ilə balıqçı qayığında Dunay Bulqariyasına qaçdı. 705-ci ildə Yustinian Dunay bulqarlarının xanı Tervelin köməkliyi ilə Konstantinopolu tutdu və on illik fasilədən sonra taxt-tacı yenidən ələ keçirdi [4, 217].

Rəqiblərinin öhdəsindən məharətlə gələn II Yustinian arvadı Feodoranı geri qaytarmaq üçün xaqanlığa bir neçə gəmidən ibarət donanma göndərdi. O, xaqanın könüllü olaraq bacısını verməyəcəyini düşünərək donanma göndərmişdi, ancaq donanma, dənizdə tufana düşərək məhv oldu. Xaqan isə, əksinə, həm Feodoranı, həm də onun yenicə doğulmuş oğlunu Konstantinopola özü yola saldı. Bu, xoş münasibətlərin bərpası üçün xaqan tərəfindən imperatora edilmiş işarə idi.

710-cu ildə II Yustinian böyük donanma təşkil edərək bir vaxtlar sürgün olunduğu Xerson şəhərinə göndərdi. Feofana görə, Yustinian bunu Xerson şəhərindən qisas almaq üçün təşkil etmişdi. Əslində isə, bu yürüşün əsas səbəbi Xerson əhalisinin əvvəllər mövcud olmayan özünüidarə orqanı yaratması və könüllü olaraq xəzərlərin protektoratlığını qəbul etməsi idi. Gözlənilməz hücumla donanma Xersonu tutdu. Şəhərdə tidiyun (xaqanlığın yerli idarəetməyə və vergi yığımına təyin etdiyi rəhbər) və yerli idarə orqanlarının bütün nümayəndələri həbs olundu.

Yerli özünüidarənin başçısı Zoila ilə tidiyun Konstantinapola göndərildi, şəhərin nüfuzlu şəxslərinin 40 nəfəri isə diri-diri yandırıldı. Buna baxmayaraq, II Yustinian ordunun fəaliyyətindən tam razı deyildi. Buna görə o, donanmanı geri çağırdı. Yustinian daha güclü donanma təşkil edərək Krımın digər ərazilərinin də zəbt edilməsinə çalışdı. İkinci dəfə göndərilən donanma tufana düşərək məhv oldu. II Yustinian üçüncü donanmanın təşkilinə başladı. Krım yarımadasında “həmin məskənlərin əhalisi” yeni hazırlanan ekspedisiya barəsində eşidincə “Xəzər xaqanının yanına adam göndərərək öz mühafizələri haqqında ondan xahiş etdilər” [2, 247]. Mənbədə verilən “həmin məskənlər” anlayışını xəzərlərin hakimiyyətini tanıyan bütün Krım şəhərləri kimi qəbul etmək lazımdır.

Bu vaxt Xersonda II Yustinian əleyhinə Vardanın başçılığı altında üsyan qalxdı. Üsyana həmçinin imperator tərəfindən Xersonun hakimi təyin edilmiş spafar İlya da qoşuldu. Bu haqda xəbər tutan II Yustinian Xəzər tidiyununun və yerli özünü idarənin başçısı Zoilanın geriye qaytarılması, şəhərə hakim təyin etdiyi spafar İlyanın isə Konstantinapola dönməsi əmrini verdi. Bundan başqa o, patrik Georgini, yeparx İohanı və Frakiya qoşunlarının turmarxı Xristoforu 300 (üç yüz) nəfərlik dəstə ilə Xersona göndərərək şəhərdəki vəziyyəti normalaşdırmağı tapşırırdı [4, 239].

Xersonlular imperatorun göndərdiklərindən Georgini və İohanı tutub öldürdülər, Xəzər tidiyununu, yerli özünüidarənin başçısı Zoilanı da tumarx Xristoforu 300 nəfərlik dəstəsi ilə birlikdə xaqanın yanına göndərdilər. Yolda ikən tidiyun öldü. Xəzərlər Xristoforu və 300 nəfər döyüşçünü öldürməklə tidiyunun qisasını almağa çalışdılar.

Yustinian patrik Mavrikin başçılığı altında Xersona yeni qoşun göndərdi. Xersona çatan qoşun tezliklə şəhəri mühasirəyə aldı və dəniz tərəfdən qala divarlarının üzərindəki qüllələrdən ikisini daşatan qurğularla dağıtdı. Vardan isə təhlükəni əvvəlcədən hiss edərək xəzərlərin yanına qaçmış və xaqan onu imperator kimi tanıdığını bildirmişdi. Xerson uğrunda gedən gərgin döyüş vaxtı güclü Xəzər ordusu qəflətən şəhərin müdafiyyəçilərinin köməyinə yetişdi. Bizans ordusu şəhərin mühasirəsindən əl çəkmək məcburiyyətində qaldı. Lakin ordu Konstantinopola döndüyü zaman imperatorun qəzəbinə düşər olacağından qorxaraq Vardanın tərəfinə keçdi. İmperator elan edilərkən Filippik adlandırılan Vardan dərhal ordunun başına keçərək Konstantinopola yürüyüş etdi. II Yustinian tutularaq edam edildi [5, 120].

711-ci ildə 100 ildən artıq müddət ərzində Bizansı idarə edən və əsası I İrakli (610-641) tərəfindən qoyulan sülalənin sonuncu nümayəndəsi məhv edildi. Bəs xəzərlər II Yustinianın hakimiyyətdən salınmasında iştirak etməklə nə qazandılar? Onlar Bizansın simasında ümumi düşmənə - ərəblərə qarşı mübarizədə uzunmüddətli müttəfiq tapdılar. Ən əsası məhz bu olduğuna görə sonrakı illərdə müttəfiqlər hətta vacib görünən bəzi məsələlərdə də bir-birinə qarşılıqlı güzəştə getməyə də hazır idilər. Xerson yenidən Bizans imperiyasının hakimiyyətinə qaytarıldı, Krımın qalan ərazisi, o cümlədən yarımadanın böyük hissəsini əhatə edən Qotiya vilayəti isə xaqanlığın tərkibində qaldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Веймарн Е.В. Оборонительные сооружения Эски-Кермен. История и археология средневекового Крыма. М.: Наука, 1958.
2. Артоманов М.И. История Хазар. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962, 523 с.
3. Артоманов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л.: Соцэкгиз, 1936, 140 с.
4. Плетнева С.А. Хазары. М.: Наука, 1986.
5. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М.: Наука, 1990, 266 с.

РЕЗЮМЕ

БОРЬБА ЗА КРЫМСКИЙ ПОЛУОСТРОВ МЕЖДУ ВИЗАНТИЕЙ И ХАЗАРСКИМ КАГАНАТОМ

Керимли С.С.

Ключевые слова: *Хазарский каганат, Византийская империя, Крымский полуостров, Херсон, Константинополь, Готия*

Самым мощным союзником Хазарского каганата была Византийская империя в период своего существования. Оба государства сыграли важную роль в VII-VIII вв. в политической, экономической, культурной жизни Кавказа и Восточной Европы. Однако в VII веке среди этих государств не было общих политических интересов. Наоборот, каганат, созданный в середине VII века, постепенно стал источником опасности для Византийской империи.

SUMMARY

STRUGGLE FOR CRIMEA PENINSULA BETWEEN BYZANTINE EMPIRE AND KHAZAR KHAGANATE

Karimli S.S.

Key words: *Khazar khaganate, Byzantine Empire, Crimea peninsula, Kherson, Constantinople, Gothia*

The most powerful ally of the Khazar khaganate was Byzantine Empire during its existence. Both of the states played important role in the VII-VIII centuries in the political, economical, cultural life of the Caucasus and Eastern Europe. However there weren't common political interests between these states in the VII century. On the contrary the khaganate which was created in the middle of VII century gradually became a source of danger for the Byzantine Empire.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.11.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 93.94

İLK ORTA ƏSRLƏRDƏ BƏRDƏDƏ ŞÜŞƏ İSTEHSALI**ƏSƏDOVA AYTƏN VAQİF qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*arv_321@mail.ru*Açar sözlər: şüşə məmulatı, şüşə, qab, küp, şəhər, qum, sənətkar.*

Azərbaycanda şüşə məmulatı eramızın başlanğıcından məlum olsa da, mütəxəssislər yerli şüşənin istehsalını orta əsrlərin ilk və orta dövrlərinə aid edirlər. Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz Albaniyasının əhalisi dulusçuluq, toxuculuq, daş işləmə sənəti ilə yanaşı, şüşə sənətkarlığı ilə də məşğul olmuşlar. Qazıntılar zamanı naxışlar və rəsmlərlə bəzədilmiş qabların tapılması, Azərbaycanda şüşə sənətkarlığının ilk orta əsrlərdə inkişaf etdiyini bir daha sübut edir.

Azərbaycanda şüşə istehsalı tarixi haqqında məlumat verən ilk tədqiqatçılardan V.N.Leviatovu, K.V.Treveri göstərmək olar. Azərbaycanda şüşə istehsalının tarixinin öyrənilməsində R.M.Vahidovun, Q.M.Aslanovun, F.İ.Osmanovun, A.B.Nuriyevin böyük əməyi vardır. Respublikamızın ərazisində ən qədim şüşə nümunəsi Cəlilabad rayonunda aşkar edilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, eramızın III əsrinə aid edilən qədim şüşə qab Mingəçevirdə tapılmışdır [1, 144].

Azərbaycanda ilk orta əsrlərdə şüşə sənətkarlığının mərkəzlərindən biri də Bərdə şəhəri olmuşdur. Bərdənin beş əsrə yaxın paytaxt olması şəhər ticarətinin inkişafına müsbət təsir etmişdir. Bu səbəbdən də şəhər tarixçi alimlərin və arxeoloqların geniş marağına səbəb olmuşdur. Bərdə şəhərinin adı mənbələrdə Partav, Firuzabad, Bərdə, Berda və s. şəkildə işlədilmişdir [2,139]. Şəhər İran, Orta Asiya, Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan, Ərəb ölkələri, Bizans və Şimali Qafqazın karvan yollarının qovşağında yerləşirdi. Buna görə də şəhər Yaxın və Orta Şərqi nəhəng ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda Bərdə ilkin orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının siyasi, dini və mədəni mərkəzi idi. Şəhər Alban Arşakilər nəslinin son nümayəndələrinin, böyük Mehrani sülalələrinin, V əsrdən isə Alban katolikoslarının yaşadığı şəhər olmuşdur. Tarixdə Firuzabad kimi də adlandırılan şəhəri İran şahı Firuzun əmri ilə II Vaçə tikdirmişdir. Musa Kalankatlı Bərdəni “Baş şəhər”, “Böyük Partav”, ərəb tarixçisi X əsrdə yaşamış İbn Xalxal, “Ummu-r-Ran” əsərində Bərdəni Arranın anası, Əl-İstəxri isə Bərdənin böyük şəhər olması təbiəti haqda geniş məlumat verir. X əsr müəllifi Əl Müqəddəsi Bərdəni bu yerlərin Bağdadı adlandırmışdır [3,4]. Bərdə şəhərində tapılan şüşə qabların çoxu dolça formalı qədəhlər, qənd qabları, çox da dərin olmayan boşqablar, flakonlar, vaza, piyalə formalı üzərində döymə naxışlar olan simvolik rəsmlərdən ibarət olan şüşə qablardır [4,145].

Bərdə şəhərindən tapılmış şüşə qablar daha çox Yaxın Şərq və Aralıq dənizi ölkələrinin mədəniyyətini əks etdirir. Lakin alimlər sübut etmişlər ki, bu şüşə qablar Bərdə şəhərinin yerli şüşə qabları idi. Şimali Azərbaycanda ticarətin mərkəzi hesab edilən Bərdəyə, Rusiya, İraq, İran, Tiflis və s. tacirləri daha çox gəlirdilər. Bərdə də VII-IX, IX-XIII əsrlərdə daxili və xarici ticarətin intensivliyi, iqtisadi əlaqənin genişlənməsi, burada pul dövriyyəsinin olduğunu bildirirdi. Bu dövrdə ən məşhur bazar isə Bərdənin məşhur darvazalarından biri “Kürdlər darvazası”nın yanında yerləşən, sahəsi bir fərsəx olub, “Əl Kürkiy” adlandırılan bir bazar idi. Hər bazar günləri burada bütün ölkələrdən gələn tacirlər bazarlıq edirdilər [5, 153].

Eyni zamanda Bərdədə arxeoloji qazıntılar zamanı rəngli şüşələrə də rast gəlinir. Əsasən, bu şüşələr yaşıl, qəhvəyi, boz rənglərinə rast gəlinir. Bərdə şəhərində tapılan şüşə qablar içində ən çox rast gəlinən güldan, su qablarıdır. Bu qablar yuxarıya doğru daralaraq, yuxarı hissəsi müxtəlif naxışlarla bəzədilmiş formadadır. Bu qabın kənarında qalın, halqavari qulp var. Bu tip qabları

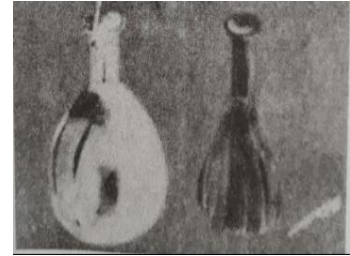
(457-483) Firuzun, (531-579) II Xosrovun dövrlərinə aid etmək olur. Bərdədə tapılmış şüşə əşyaların oxşarlarına Şamaxı, Mingəçevir, Qəbələ, Ağdam, Gavurqala, Torpaqqalada da rast gəlinir. Bu tip qabları 3-cü əsrin sonu 4-cü əsrin əvvəllərinə aid edərək primitiv naxışlı qablar hesab etmək olar.

1976-cı ildə Bərdə şəhəri ərazisində aparılan tikinti işləri zamanı üç ədəd şüşə ətir qabı aşkar edilmişdir. Qablardan ikisinin səthi qabırğavari konnelurla bəzədilmiş, digəri isə sayadır. Qabın ikisi yaşılımtıl, digəri isə qəhvəyimtil rəngdədir [6, 82]. Bəzi alimlər və arxeoloqlar bu qabları dərman qabları, nadir məhlulların saxlanıldığı qab, bəziləri içki qabları hesab edirdilər. Hətta bu kiçik şüşə qabları şamdan da adlandırmışlar. Bu qabların oxşarına Özbəkistanın Kuve əyalətində də rast gəlinir. Ətir qablarının hazırlanmasında, əsasən, bir texnoloji üsuldən, yəni üfurmə üsulundan istifadə olunurdu. Ümumilikdə isə, məmulatların hazırlanmasında sərbəst üfurmə qəlibdə, üfurmə tökmə, dartma, burma, qaynaqetmə, cilalama və s. üsullardan istifadə olunurdu. Artıq sonralar şüşə istehsalında keyfiyyətin yüksəldilməsini isə rəng çalarlarının zənginliyində görürük. Şəffaf, rəngsiz, çalarlı şüşələrə də rast gəlinirdi. Rəngli şüşə almaq üçün şüşə ərintisinə müxtəlif metalların tozları əlavə edilirdi. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən şüşə əşyalarda kalsium oksidin çox olması albanların şüşə qumuna ağac külü əlavə etmələrini göstərir. Bu, xəlitəyə adi qələvi kimi qatışdırılırdı. Bərdə şəhərində ən çox tapılan qablardan biri də qənd qabları və piyalələrdir. Bu qabları, əsasən, IV-VIII əsrlərə, bir qulplu küp formalı qablar isə, VI-VII əsrlərə aid etmək olar. Bərdə şəhərində VII-IX əsrlərə aid hündür altlıqlı rəngli şüşədən hazırlanmış qənd qablarına da rast gəlinir. Hətta bu cür qablar XIII əsrlərdə də istehsal edilərək işlədilir. Bərdədə tapılan şüşə qabların oxşarlığı bizə onu deməyə əsas verir ki, bu qablar yerli ustaların əl işləri idi. Bərdədə hazırlanıb ixrac edilən mallar haqqında Əl-İstəxri geniş məlumat verir. Bərdədə şüşənin istehsal olunması və şüşə sənətkarlığının böyük emalatxanalarda inkişaf etdirilməsi bizə şəhərin sənətkarlığı, ticarət əlaqələri və inkişafı haqqında çox məlumat verir. Çünki şüşə şəhər sənətkarlığı olub, şəhərlərdə xüsusi ustalar tərəfindən hazırlanırdı. Bu dövrdə şüşədən əsasən bəzək əşyaları, muncuqlar, məişətdə işlədilən qablar, dərman və zərdabların saxlanması üçün qablar, ətir qabları, kuzələr, surahi, piyalə, hətta zinət əşyaları da hazırlanırdı. Şüşə üzərində səthi, yaxud qabarıq formalı həndəsi və nəbati ornamet motivləri ilə yanaşı, yazı nümunələrinə də təsadüf olunurdu. Beləliklə, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda şüşə məmulatı və şüşə sənətkarlığı çox yüksək səviyyədə inkişaf etmiş və müasir dövrümüzdə qədər sənətkarlıq nümunələri gəlib çatmışdır.

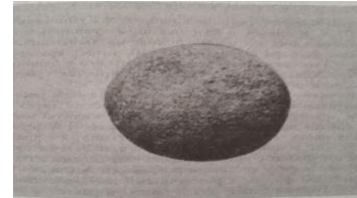
1986-cı ildə Bərdə şəhərində IX əsrə aid piyalə tapılmışdır. İlk orta əsrlərdə piyalələr şərab və digər mayelərin qəbulu üçün istifadə edilirdi. Piyalələr, əsasən, 2 formada olurdu: saya və naxışlı. Saya piyalələr daha çox qədimi sayılırdı. Piyalələr yumru formalı altlıqlı və ya dabanlıdır. Üzəri paralel naxışlarla, basma, oyma, naxışlarla

Süfrə qabları – IV-VIII əsr

Ətir qabları – IV-VII əsr

Şüşə xammal – V-VII

Laboratoriya qabları – III-IV əsr

bəzədilmişdir. Bərdə şəhərindən tapılan bu piyalələr IV-VIII əsrə aid edilir. Bu piyalələrin oxşarına Mingəçevirdə, Şamaxıda, Qəbələdə, Ağdam ərazisində aparılmış qazıntılar zamanı da rast gəlinir. Bu yarımşar formalı yumru piyalələrin eynilərinə Gürcüstanın Urbnisi ərazisində də rast gəlinir. Piyalələr müxtəlif yumru naxışlarla bəzədilmişdir. Hətta R.M.Vahidov bu tip piyalələri IV-VI əsrlərə aid edir. Bərdədə tapılan şüşə qabların oxşarlığı bizə onu deməyə əsas verir ki, bu qablar yerli ustaların əl işləri idi. IX əsrdən başlayaraq XIII əsrin sonlarına kimi Azərbaycanda ən iri şəhərlərində şüşə biləzliklərin istehsalı da mövcud olmuşdur [7, 80]. Konkret faktlara əsasən bu əşyaların tamamilə yerli istehsalə məxsus olduğu fikrini irəli sürmək olar.

Elmi yeniliyi: Bərdə şəhərindən tapılmış şüşə qablar daha çox Yaxın Şərq və Aralıq dənizi ölkələrinin mədəniyyətini əks etdirir. Lakin alimlər sübut etmişlər ki, bu şüşə qablar Bərdə şəhərinin yerli şüşə qabları idi. Bu məqalədə biz Bərdədə yerli şüşə istehsalının olduğunu öyrənmiş olduq.

Tədbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycan şəhərlərinin orta əsr arxeologiyasının öyrənilməsində və tarix ixtisasları üzrə ali orta ixtisas məktəblərində müəllim və tələbələr istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 605 s.
2. Məmmədov A. Arxeologiya və etnoqrafiya. Gəncə: Gəncə Poliqrafiya ASC, 2008, 139 s.
3. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда. Баку: ЭЛМ, 1986, с.25.
4. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв). Баку: MBM, 2009, 433 с.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 1989, 335 s.
6. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı: Elm, 1981, 150 s.
7. Rəcəbova B. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV-XVII əsr). Bakı: Elm, 2009, 303 s.

РЕЗЮМЕ

ПРОИЗВОДСТВО СТЕКЛА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В ГОРОДЕ БАРДА

Asadova A.B.

Ключевые слова: *стеклянные изделия, стекло, посуда, кувшин, город, песок, мастер.*

В статье исследуется процесс производства стекла и история развития этой отрасли в раннем средневековье в городе Барда. В ней также содержатся сведения об украшениях и стеклянной посуде, которые были обнаружены во время археологических раскопок III-XII вв. в разных городах Азербайджана.

SUMMARY

MANUFACTURE OF GLASS IN BARDA CITY IN THE EARLY MIDDLE AGES

Asadova A.V.

Key words: *glassware, glass, utensil, jug, city, sand, master.*

This article reflects the glass production and mastery development history in Azerbaijan. It covers the beginning of the Middle Ages. It talks about glass, glass utensil and jewellery relating to III-XII centuries. They were found during the archeological excavations in Azerbaijani cities.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.07.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 369.04

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PENSİYA SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ
VƏ BU SAHƏDƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ**¹MƏMİYEV CAVİD MƏHƏRRƏM oğlu²BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu³ADIGÖZƏLOVA GÜNEL RÜSTƏM qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2- baş müəllim, 3- müəllim
bunyadov82@mail.ru**Açar sözlər: dövlət, sosial, yardım, müdafiə, pensiya*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurla reallaşdırdığı sürətli inkişaf strategiyası nəticəsində dayanıqlı makroiqtisadi sabitlik və davamlı iqtisadi artım təmin olunmuşdur. Ölkəmizdə əhalinin rifah halının yüksəldilməsi və güclü sosial müdafiə sisteminin qurulması sahəsində əsaslı uğurlar qazanılmışdır. Uğurla aparılan sosial-iqtisadi siyasət əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2016-cı ildə də öz nəticələrini vermiş, 2017-ci ildə sosial-iqtisadi tərəqqi davam etmişdir. Bu əsasda respublikamızın müasir standartlara cavab verən, vahid prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən və bütün məşğul əhalini əhatə edən sığorta-pensiya sistemi də inkişafdadır. Pensiya təminatı sistemi dövlətin həyata keçirdiyi sosial müdafiə siyasətinin ən mühüm və əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycanın pensiya sistemi iqtisadi həyatın pensiyaçıların sosial müdafiəsi ilə uzlaşdırılmasını təmin edir. 2016-cı ilin nəticələrinə görə, yaşa görə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 192,3 manatdır və ölkə üzrə orta aylıq əməkhaqqının 43,5 faizini təşkil edir ki, bu da Avropa Sosial Xartiyasının tələblərinə tam cavab verir.

Pensiya təminatının bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər bu sahədə radikal, birmərhələli islahatların həyata keçirilməsini istisna edir [1,125]. Bu islahatlarla hamının mənafeyini, istəklərini tam təmin etmək də elə asan deyildir. Digər tərəfdən pensiyaçıların və pensiyaya çıxmaq istəyənlərin əmək fəaliyyətinin, iş stajının müəyyən hissəsi sovet dövrünə, müstəqilliyin ilk illərinə, keçid dövrünə təsadüf edib və bu dövrdə də əməkhaqqları eyni cür olmayıb, bəzən onların nominal dəyəri artsa da, real dəyəri əksinə olub. Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, pensiya islahatları mükəmməl qanunvericilik aktlarına söykənməli, hüquqi cəhətdən dəqiq tənzimlənməlidir. Ən nəhayət, pensiya islahatlarının həyata keçirilməsi üçün güclü iqtisadi əsaslar, maliyyə təminatları olmalıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının gerçəkləşməsi bu islahatlar üçün əlverişli maliyyə təminatını yaratmışdır.

Təcrübə göstərir ki, pensiyalar, onların məbləği, növləri, ödənilmə qaydaları və s. hər bir ölkədə mövcud olan pensiya təminatı sistemindən asılıdır. Ümumiyyətlə, dünyada 3 pensiya təminatı sistemi mövcuddur. Bunlara: həmrəylik prinsipinə əsaslanan “bölüşdürücü”, fərdi uçota əsaslanan “yığım” və bunların hər ikisinin paralel fəaliyyət göstərdiyi “qarışıq” pensiya təminatı sistemləri daxildir. Azərbaycanlı iqtisadçılar Ə.T.Nağıyev və V.A.Mütəllimova isə bundan fərqli olaraq, pensiya təminatı sisteminin 2 konsepsiyasının (yığım və bölüşdürücü) mövcudluğunu göstərirlər [2,115]. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda bəzən “üçsəviyyəli pensiya təminatı sistemi” anlayışı ilə paralel “çoxsəviyyəli pensiya təminatı sistemi” anlayışı da işlədilir. Belə ki, V.Bessarab çoxsəviyyəli pensiya təminatı sisteminə “həmrəylik” sistemini (I səviyyə), “yığım” sistemini (II səviyyə) və könüllü “yığım” sistemini (III səviyyə) aid edir.

Üçsəviyyəli pensiya təminatı sisteminə aşağıdakılar aiddir: Birinci səviyyə dövlət tərəfindən verilən minimum pensiya təminatı – bunu çox vaxt baza pensiya da adlandırırlar; İkinci səviyyə – əmək stajını və orta aylıq əməkhaqqını nəzərə alan məcburi dövlət sığortası; Üçüncü səviyyə isə –

sığorta olunan şəxslərin şəxsi hesablarında yığılan sığorta ödəmələri hesabına verilən pensiyaları əhatə edir.

Üçsəviyyəli pensiya təminatı sistemindən daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Qərbi Avropa ölkələrində istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, “həmrəylik” prinsipinə əsaslanan “bölüşdürücü” pensiya təminatı sisteminin özü də ikisəviyyəlidir. Birinci səviyyəyə baza və ya sosial pensiyalar daxildir. İkinci səviyyə əmək və ya sığorta pensiyalarıdır. “Bölüşdürücü” pensiya təminatı sistemində əmək pensiyaları həmrəylik prinsipi əsasında (işləyən vətəndaşların ödədikləri sosial sığorta üzvlük haqları hesabına çıxır) ödənilir. Əmək pensiyalarının məbləği müəyyən olunarkən pensiyaya çıxan şəxslərin əmək stajı, çalışdıqları müddətdə aldıkları əməkhaqqılar müvafiq olaraq ödədikləri sosial sığorta üzvlük haqları əsas götürülür. Ümumiyyətlə, “bölüşdürücü” pensiya təminatı sistemi müxtəlif nəsillər arasındakı həmrəylik prinsipi əsasında formalaşan pensiya sistemidir. “Yığım” sistemində əmək pensiyaları əməkçilərin hər birinə pensiyaya çıxdıqdan sonra əmək fəaliyyətləri dövründə məcburi qaydada ödədikləri sosial sığorta haqlarına uyğun olaraq ödənilir. İstər yığım, istərsə də bölüşdürücü sistemdə dövlət pensiya sığortası (əmək pensiyası) mühüm yer tutur. Əmək pensiyası yuxarıda qeyd olunduğu kimi, insanların əmək qabiliyyətli yaşda olduğu dövrdə əmək stajına və pensiya fonduna keçirdiyi vəsaitlərə uyğun olaraq hesablanır. Pensiya təminatı sisteminin üçüncü səviyyəsi vətəndaşların könüllülük prinsipi vasitəsilə müxtəlif özəl pensiya qurumları ilə bağladıkları müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Əlavə pensiya təminatı işəgötürənlərin və vətəndaşların könüllü ödəmələri hesabına formalaşır. Bu zaman dövlətin qanunvericiliyinə uyğun şəkildə əmək şəraitindən asılı olaraq, vaxtından qabaq pensiyaya çıxanların ödəmələri həyata keçirilir. Məsələn: Hollandiyada peşə pensiyası əlavə könüllü pensiya sistemi çərçivəsində çıxış edir. Bu işəgötürənlərin təşəbbüsü ilə və ya hər hansı müəssisə səviyyəsində kollektiv razılaşma əsasında yaradılmış bir sistemdir. Bu pensiya sistemi lord Bevericin konsepsiyası əsasında yaradılmışdır. Dövlət pensiya sistemində sosial təminat minimum səviyyədə olduğundan inkişaf etmiş ölkələrdə əlavə könüllü pensiya sistemi daha geniş yayılmışdır.

Almaniyada da Hollandiyada olduğu kimi, əlavə pensiya sistemi könüllü xarakter daşıyır [3, 76]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1992-ci ildə Almaniyada özəl sektorda çalışan işçilərin 46,7%-i əlavə pensiya təminatı sistemi ilə əhatə olunmuşdu. Əlavə pensiya təminatına aid vəsaitlər vergiyə cəlb olunmurlar. O, sosial qanunvericiliklə tənzimlənir və aşağıdakı təşkilati-hüquqi formalarda sığorta kompaniyaları vasitəsilə həyata keçirilir, pensiya aktivləri müəssisənin xüsusi vəsaitlərindən ayrılır və müəssisənin pensiya sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərir; pensiya aktivləri müəssisədən ayrılır və müstəqil pensiya təşkilatları tərəfindən idarə olunur.

İsveç, Norveç və Finlandiyada isə müəssisə tərəfindən təyin olunan əlavə peşə pensiya təminatı sistemi, Kanadada ayrı-ayrı müəssisə və kompaniyaların tabeliyində, işçilərin kollektiv razılığı əsasında əlavə pensiya təminatı sistemi fəaliyyət göstərir. Fransa və İsveçrədə əlavə peşə pensiya sığorta sistemi işəgötürənlər tərəfindən məcburi olaraq maliyyələşdirilir. Böyük Britaniyada da məcburi əlavə peşə pensiya sığorta sistemi mövcuddur. Bu ya dövlət sistemi çərçivəsində, yaxud da ayrılıqda kompaniyanın pensiya təminatı sistemi kimi fəaliyyət göstərir.

Pensiyaların növləri, pensiya sistemləri, pensiya almaq hüququ qazanan vətəndaşların tərkibi və sosial sığorta haqlarının yığılması və ödənilməsi formaları istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir-birindən fərqli şəkildə həyata keçirilir. Bir çox ölkələrin pensiya modelləri arasında müəyyən oxşarlıq olsa da, hər bir ölkənin özünün bu sahədəki qanunvericiliyinə və həyata keçirilən sosial siyasətinə, iqtisadi sisteminə, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, tarixi adət-ənənələrinə uyğun olaraq onun pensiya modeli formalaşır. Hətta Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə də vahid pensiya təminatı sistemi yoxdur və bu birliyə daxil olan ölkələrdə müxtəlif pensiya modelləri fəaliyyət göstərir.

Almaniyada (1980) və Avstriyada (1989) 100 ildən də çoxdur ki, məşhur Bismark sisteminin tətbiq olunmasına baxmayaraq, bu ölkələrdəki modellər əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir.

Məsələn: XX əsrin 50-ci illərinə kimi Avstriyada və Almaniya da sığorta sahəsində gözlənilməz hadisələrdən sığortalanmaq üçün qruplar üzrə müəyyən olunmuş müəssisə tarifləri fəaliyyət göstərirdi. 50-ci illərdə isə Avstriya belə bir sistemdən imtina edərək vahid tarif sisteminə keçdi. Almaniya da isə pensiya təminatı sistemi, əsasən, dövlətin nəzarətindədir və nəsillərin həmrəylik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Qeyd edək ki, Almaniya da “bölüşdürücü” sistem üstünlük təşkil edir, bunun əksinə olaraq könüllü pensiya sistemi kiçik miqyasda fəaliyyət göstərir. Almaniyanın pensiya sistemini xarakterizə edən ən mühüm cəhət pensiya risklərinə dövlət təminatının və indeksləşdirmə mexanizminin olmasıdır.

Fransanın pensiya təminatı sistemi dünyada ən mürəkkəb sistemlərdən hesab olunur [4,101]. Bu ölkədə 100 əsas, 300-dən çox əlavə pensiya ödənişi növü var. Fransanın pensiya sistemi, əsasən, iki: 1) “yığım”; 2) “həmrəylik” prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Fransada bölüşdürücü sistem geniş, könüllü sistem isə Almaniya da olduğu kimi, kiçik miqyasda mövcuddur.

Böyük Britaniya da sosial təminat sistemi sosial sığorta və sosial yardım sistemlərindən ibarətdir. Burada pensiya təminatının bölüşdürücü əsasla baza və gəlirlə bağlı olan alternativ pensiya sistemi kimi iki pilləsi vardır. Bu ölkənin pensiya təminatı sistemi ilə respublikamızın pensiya təminatı sistemi arasında müəyyən oxşarlıq vardır. Belə ki, Böyük Britaniya da maddəli işçilər və işəgötürənlər Milli Sığorta Fonduna (ölkəmizdə DSMF-ə) sosial sığorta haqları ödəyirlər və vergilər hesabına formalaşan fonlardan pensiya sisteminin xərcləri üçün əlavə dotasiyalar verilir.

Almaniya da olduğu kimi, Böyük Britaniya da da pensiyalar indeksasiya olunur və işçilərin sosial sığorta haqları ödəməli olduqları əməkhaqqının minimum və maksimum məbləği dövlət tərəfindən müəyyən olunur. Böyük Britaniya da əlavə olaraq peşə pensiya təminatı sistemi də fəaliyyət göstərir. Bu sistem işəgötürənlər tərəfindən yaradılır. Bu ölkədə pensiya təminatı sisteminin spesifik xüsusiyyəti Almaniya sistemindən fərqli olaraq, dövlətin tam nəzarətində olmamasıdır. Dövlət pensiya təminatı sisteminin başlıca məqsədi baza pensiyaların verilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Böyük Britaniyanın pensiya fondu Avropada ən çox gəlir gətirən fondlar hesab olunur. Buna səbəb fonduların vəsaitlərinin böyük hissəsinin səhmlərə qoyulmasıdır. Səhmlər digər qiymətli kağızlara nisbətən daha riskli hesab olunsa da, eyni zamanda həm də daha çox gəlir gətirirlər.

İtaliya da isə uyğun sosial sığorta, pensiya sığortası, sosial təhlükəsizlik üzrə milli institutlar fəaliyyət göstərir. İtaliya da fəaliyyət göstərən strukturun digər Avropa ölkələrində oxşarı yoxdur. Bu ölkə 1995-ci ildən fərdi yığım sisteminə keçmiş və bu prosesin 40 ilə tamamlanması nəzərdə tutulmuşdur. Fəaliyyət göstərən pensiya təminatı sistemi məcburi sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanan bölüşdürücü sistemdir. İtaliya pensiya sisteminin ən mühüm cəhəti pensiyaların indeksləşdirilməsi mexanizminin təkml olmasıdır.

İsveçdə pensiya təminatı 2 prinsip əsasında qurulmuşdur: birincisi, baza (sosial pensiyalar), ikincisi, əvvəlki əməkhaqqı əsasında itirilmiş gəlirlərin kompensasiyası formasında sığorta pensiyalarıdır. İsveçdə məcburilik prinsipi üstünlük təşkil edir. Əhali 3 mənbədən əmək pensiyaları alırlar: milli baza pensiyası, milli əlavə pensiya, müqavilə əsasında. Milli baza və milli əlavə pensiyalarda iştirak məcburidir, müqavilə əsasında əmək pensiyaları isə Həmkarlar İttifaqları ilə işəgötürənlər arasındakı müqavilə əsasında həyata keçirilir. Milli baza pensiya yaşlı insanların minimum tələbatına zəmanət verir. İsveçdə milli baza pensiyalarının məbləği orta aylıq əməkhaqqının 20%-ni təşkil edir. Maddəli işçilər və sərbəst məşğul olanlar 3 ildən az olmayaraq məcburi sosial sığorta haqqı ödədikdə onlara əməkhaqqına müvafiq olaraq, milli əlavə pensiya verilir. Bundan başqa, insanlar fərdi qaydada, öz arzuları ilə xüsusi pensiya da ala bilərlər. İsveçin də pensiya sisteminə bir qrup insan: təyyarəçilər, rəqqaslar erkən pensiyaya çıxmaq hüququna malikdirlər.

İsveçdə də İsveçdə olduğu kimi, 2 cür: baza pensiyalar və əməkhaqqına görə müəyyən olunan sığorta pensiyaları mövcuddur. Burada pensiyaya çıxan vətəndaşlar milli əsas, milli əlavə və

müqavilə əsasında əmək pensiyası alırlar. Milli əsas və milli əlavə pensiyada iştirak məcburi, müqavilə əsasında əmək pensiyaları isə könüllü xarakter daşıyır. İsveçdə olduğu kimi, burada da məcburilik prinsipi üstünlük təşkil edir. Mütəxəssislər İsveçrənin pensiya sistemini “sığorta metodu vasitəsilə realizə olunan sosial ədalət prinsiplərinin praktiki tətbiqinə ən bariz nümunə kimi göstəririlər”. İsveç, Yaponiya və ABŞ-da yığım və bölüşdürücü sistemlərin hər ikisindən istifadə olunur.

ABŞ-da 60 ildən çoxdur ki, xüsusi yığım və dövlət bölüşdürücü pensiya təminatı sistemləri fəaliyyət göstərir. Lakin son illərdə ABŞ-ın dövlət bölüşdürücü pensiya təminatı sisteminin maliyyə vəziyyətinin getdikcə pisləşməsi müşahidə olunur. ABŞ-da pensiya fondları aparıcı mülkiyyətçilərdir. Onlara Amerika iqtisadiyyatının bütün kooperativ səhmlərinin yarısından çoxu və bütün səhmlərin təxminən dördüdə biri aiddir. Hazırda pensiya fondları ABŞ-da ölkənin maliyyə aktivlərinin beşdə birinə sahibdir.

Pensiya təminatı sahəsində tətbiq olunan beynəlxalq təcrübədən hasil olunan nəticələr aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, eləcə də Avropa Şurasının sosial təminat sahəsində müvafiq konvensiyaları və tövsiyələri bir qayda olaraq qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə təminatları nəzərdə tutmaqla yanaşı, bu ödənişlərin məcburi sosial sığorta vasitəsilə gerçəkləşdirilməsi mexanizmlərinə istinad edir;
- Beynəlxalq təcrübədə pensiyaların maliyyələşdirilməsi həmrəylik, yığım, habelə bu modellərin birləşməsindən ibarət pensiya sistemləri əsasında həyata keçirilir;
- Qabaqcıl ölkələrdə bu maliyyələşmə modellərinin müxtəlif nisbət və formada birləşməsinə əsaslanan pensiya təminatı sistemləri daha geniş yayılmışdır;
- Hazırda dünyada qlobal iqtisadi və demoqrafik amillərin təsiri ilə pensiya təminatı sahəsinin inkişafı tendensiyaları maliyyə dayanıqlığının etibarlı şəkildə təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərlə müəyyənləşir;
- Qlobal maliyyə böhranı şəraitində vəsaitlərin dəyərsizləşməsi ilə bağlı üzvləşən ciddi problemlər pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların iştirakının məcburi qaydadan daha çox könüllülük əsasında həyata keçirilməsinə üstünlük verilməsi meyillərini gücləndirmişdir.

Elmi yeniliyi: Pensiya və müavinətlər əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş başlıca təyinatdır. Məqalədə pensiya sistemlərinin mahiyyəti açıqlanır, bu sahədə müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilən xarici təcrübə öyrənilir və gələcəkdə ölkəmizdə bu sahədə addımlar atılması nəzərə alınır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də, tələbə və gənclər sosial müdafiəyə yönəldilən pensiya sistemləri, həmçinin inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən pensiya sistemləri haqqında ətraflı məlumat əldə edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili. Bakı: Azərbaycan, 2003, 256 s.
2. İsmayılov İ., Mürşüdoğlu R. Sosial təminat hüququ və onun tətbiqi problemləri. Bakı: Qanun, 2001, 224 s.
3. Григорьева И.А. Социальная политика и социальное реформирование в России в 90-х годах. СПб.: 1998
4. Всемирная встреча на высшем уровне в интересах социального развития. Копенгаген, 5-12 марта 1995 г. М.: 1995.
5. Səfərov S. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsasları. Bakı: Azərneşr, 2000.
6. Əliyev A., Qasimov N. Azərbaycanın sosial inkişafında islahatların rolu. Bakı: Poliqraf MMC, 1998, 192 s.
7. Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunu.

8. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 42 s.
9. Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2003.
10. Əşrəfova R.S. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2007, 260 s.
11. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: MBM, 2012.
12. 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı konsepsiyası. www.president.az.
13. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
14. Волгин Н.А. Социальная политика. М.: Экзамен, 2006, 736 с.
15. Трудовое и социальное право зарубежных стран. Сравнительно правовое исследование/ Под.ред. Э.Б.Френкль. М.: Юристъ, 2002, 687 с.

РЕЗЮМЕ
ЗНАЧЕНИЕ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ И ИЗУЧЕНИЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В
ЭТОЙ ОБЛАСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
Мамиев Д.М., Буньядов З.В., Адыгезелова Г.Р.

Ключевые слова: *государство, социальный, помощь, защита, пенсия*

Пенсионное обеспечение – особая область социальной защиты. Проводимые в области пенсионного обеспечения реформы имеют соответствующую законодательную базу. Опыт показывает, что пенсии, их размер, виды и формы оплаты зависят от существующей в каждой стране своей системы обеспечения.

SUMMARY
ESSENCE OF PENSION SYSTEMS OF AZERBAIJAN REPUBLIC AND
STUDYING FOREIGN EXPERIENCE IN THIS FIELD
Mamiyev J.M., Bunyadov Z.V., Adigozelova G.R.

Key words: *state, social, aid, defense, pension*

Pension insurance is a special area of social protection. The legislative base for the reform of the pension system has followed the following development path. Practice shows that pensions, their amount, types, rules of payment and etc. depend on the existing pension system in each country.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.07.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 550.34.06

NAXÇIVAN VƏ ONA YAXIN SƏRHƏD ƏRAZILƏRDƏ ZƏİF ZƏLZƏLƏLƏR ƏSASINDA SEYSMİKLİK TÖRƏDƏN ZONALAR

¹VƏLİBƏYOV İLKİN MEHMAN oğlu

²İSMAYILLI TAVAT HÜSEYN qızı

AMEA Naxçıvan bölməsinin Təbii Ehtiyatlar İnstitutu, 1-şöbə müdiri, 2-texnik

ilkın.velibeyov1980@gmail.com

Açar sözlər: maqnituda, diaqram, histogram, ərazinin seysmikliyi, zəlzələ

Güclü zəlzələlərdən fərqli olaraq, zəif zəlzələlər yer qabığında gedən dərin tektonik proseslər haqqında geniş informasiya daşıyır və onların zaman və məkan üzrə araşdırılması bu proseslərin intensivliyini və əhatə etdiyi məkanı müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Seysmoaktiv regionlarda zəif seysmikliyin tədqiqi üzrə aparılmış bir sıra araşdırmaların qısa icmalından görüldüyü kimi, zəif zəlzələlər onların baş verdiyi ərazilərdə gedən geodinamik prosesləri izləməyə, ərazinin dərinlik quruluşunu öyrənməyə və s. problemlərin həllinə imkanlar açır. Zəif seysmik təkanlar haqqında toplanmış məlumatlar toplusu geniş araşdırma üçün böyük baza rolunu oynayır, və çünki onların analizinə böyük ehtiyac var, mühüm elmi və praktiki nəticələr almağa imkan verə bilər. Muxtar Respublikada quraşdırılan dörd telemetrik seysmik stansiyanın böyük dinamik diapazona (135 dB) malik olması ərazidə və ona yaxın sərhəd bölgələrində baş verən zəlzələlərin itirilmədən qeydə alınması və onların koordinatlarının təyindəki dəqiqliyi bir qədər də artırmağa imkan verir. Bu imkanlardan istifadə edərək Meğri-Naxçıvan hissəsində, İran və Türkiyənin bizə yaxın sərhəd ərazilərində baş verən zəlzələlər seysmik rejimin analizi, güclü zəlzələlərin proqnozlaşdırılması, yer qabığında baş verən gərginlik deformasiya prosesinin öyrənilməsinə, müqayisəli təhlilinə və seysmikliyin tədqiqinə geniş şərait yaradır. Bu regionlarda baş vermiş energetik sinifləri $K=5-12$ ($M=0,5-5$) olan zəlzələlərin təhlili, ocaq parametrləri və energetik siniflə (K) maqnituda (M) arasında əlaqələr müəyyənləşdirilmişdir. Seysmik araşdırmalarda 2016-cı ilin IV rübü ilə 2017-ci ilin I rübü müqayisə edilir.

2016-cı ilin IV rübündə baş verən təkanların təhlili

Şəkil 1 a. 2016-cı ilin IV rübündə Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərində baş verən zəlzələlərin episentri xəritəsi

Şəkil 1 b. 2016-cı ilin IV rübündə Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərində baş verən zəlzələlərin faizlə verilməsi

Türkiyənin Naxçıvana yaxın ərazilərində itirilmədən qeydə alınmış zəif zəlzələlərin sayı 123 olmuşdur. Təhlilə nəticəsində aydın olmuşdur ki, dekabr ayındakı seysmiklik digər iki aydan yüksək olmuşdur. Dekabr ayında baş verən təkanların sayı 63 olduğu halda noyabr ayında 39, oktyabr ayında isə 21 olmuş, dərinliyə görə isə (H , km) 51 təkan $0 \leq H \leq 5$, 32 təkan $5 \leq H \leq 10$, 22 təkan $10 \leq H \leq 15$, 8 təkan $15 \leq H \leq 20$, 10 təkan isə $20 \leq H \leq 50$ aralığında yerləşmişdir.

İran ərazisinin Naxçıvana yaxın sərhəd ərazilərində baş verən təkanların sayı 144 olmuşdur. Bu ərazidə qeydə alınan zəlzələlərin təhlili onu göstərir ki, dekabr ayının seysmikliyi iki ayın seysmikliyindən yuxarı olmuşdur. Dekabr ayında baş verən təkanların sayı 52 olduğu halda, noyabr ayında 28, oktyabr ayında isə noyabr ayına nisbətən 16 təkan çox qeydə alınmışdır. Dərinliyə görə (H , km) 18 təkan $0 \leq H \leq 5$, 73 təkan $5 \leq H \leq 10$, 23 təkan $10 \leq H \leq 15$, 9 təkan $15 \leq H \leq 20$, 2 təkan $20 \leq H \leq 50$ aralığında yerləşmişdir.

Ermənistan ərazisində (Zəngəzur blokunda) ümumi təkanların sayı 30 olmuşdur. Bu ərazidə qeydə alınan zəlzələlərin təhlili onu göstərir ki, oktyabr və dekabr aylarının seysmikliyi noyabr ayından yuxarı olmuşdur. Dərinliyə görə (H , km) heç bir təkan $0 \leq H \leq 5$ aralığında qeydə alınmamış, 25 təkan $5 \leq H \leq 10$, 2 təkan $10 \leq H \leq 15$, 1 təkan $15 \leq H \leq 20$, 2 təkan $20 \leq H \leq 50$ aralığında yerləşmişdir.

2017-ci ilin I rübündə baş verən təkanların təhlili

Şəkil 2 a. 2017-ci ilin I rübündə Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərində baş verən zəlzələlərin episentri xəritəsi

Şəkil 2 b. 2017-ci ilin I rübündə Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərində baş verən zəlzələlərin faizlə verilməsi

Türkiyənin Naxçıvana yaxın ərazilərində itirilmədən qeydə alınmış zəif zəlzələlərin sayı 153 olmuşdur. Təhlilə nəticəsində aydın olmuşdur ki, dekabr ayındakı seysmiklik digər iki aydan yüksək olmuşdur. Mart ayında baş verən təkanların sayı 61 olduğu halda, fevral ayında 39, yanvar ayında isə 53 olmuşdur. Dərinliyə görə isə (H , km) 42 təkan $0 \leq H \leq 5$, 53 təkan $5 \leq H \leq 10$, 26 təkan $10 \leq H \leq 15$, 13 təkan $15 \leq H \leq 20$, 19 təkan isə $20 \leq H \leq 50$ aralığında yerləşmişdir.

İran ərazisinin Naxçıvana yaxın sərhəd ərazilərində baş verən təkanların sayı 143 olmuşdur. Bu ərazidə qeydə alınan zəlzələlərin təhlili onu göstərir ki, yanvar ayının seysmikliyi iki ayın seysmikliyindən yuxarı olmuşdur. Yanvar ayında baş verən təkanların sayı 62 olduğu halda, fevral ayında 38, mart ayında isə 33 təkan qeydə alınmışdır. Dərinliyə görə (H , km) 7 təkan $0 \leq H \leq 5$,

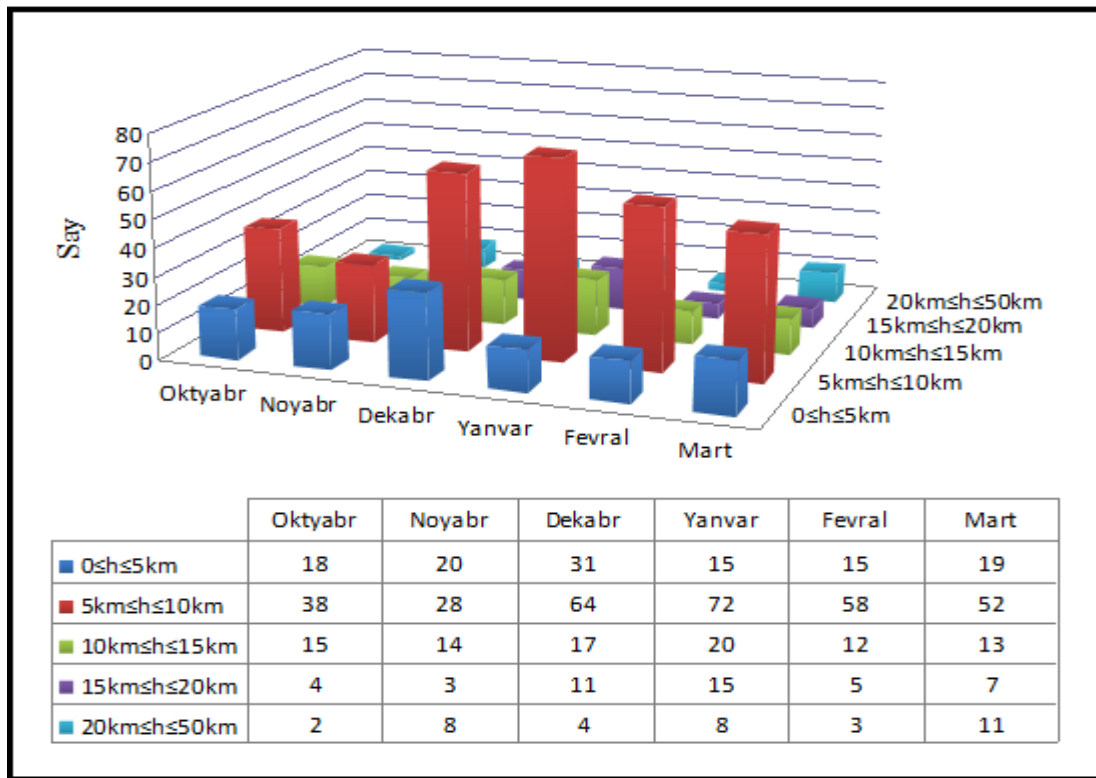

99 təkan $5 \leq H \leq 10$, 14 təkan $10 \leq H \leq 15$, 10 təkan $15 \leq H \leq 20$, 3 təkan $20 \leq H \leq 50$ aralığında yerləşmişdir.

Ermənistan ərazisində ümumi təkanların sayı 39 olmuşdur. Bu ərazidə qeydə alınan zəlzələlərin təhlili onu göstərir ki, fevral ayında 16 təkan, yanvar ayı 15, mart ayında isə 8 təkan qeydə alınmışdır. Dərinliyə görə (H , km) heç bir təkan $0 \leq H \leq 5$ və $20 \leq H \leq 50$ aralığında yerləşməmiş, 30 təkan $5 \leq H \leq 10$, 4 təkan $10 \leq H \leq 15$, 4 təkan $15 \leq H \leq 20$ arasında dəyişmişdir.

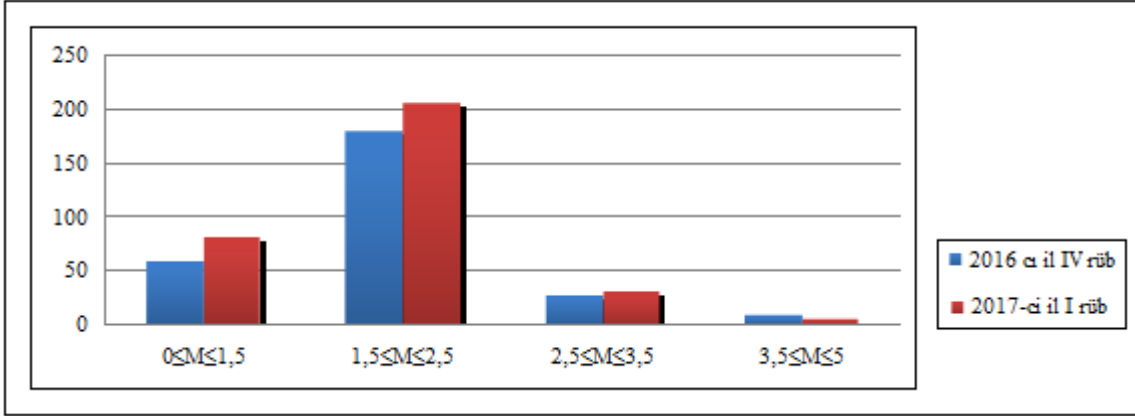
Naxçıvan ərazisində hiss olunan zəlzələ IV rübdə baş verməmiş, lakin I rübdə fevral ayının 28-də Ermənistan Naxçıvan sərhədində iki təkan qeydə alınmışdır. Birinci təkan Ordubaddan 39 km, ikinci təkan isə 37 km şimal-şərqdə yerləşmişdir. Birinci təkanın maqnitudası ($m_l=3,9$) ikinci təkanın maqnitudası ($m_l=3,5$) olmuş və Ordubad və ona yaxın ərazilərdə 4 və 3 bal intensivliyində hiss olunmuşdur.

Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərində baş verən zəlzələlərin ay və dərinliyə görə sayı araşdırılmış birgə analizi aparılmışdır (Şəkil 3).

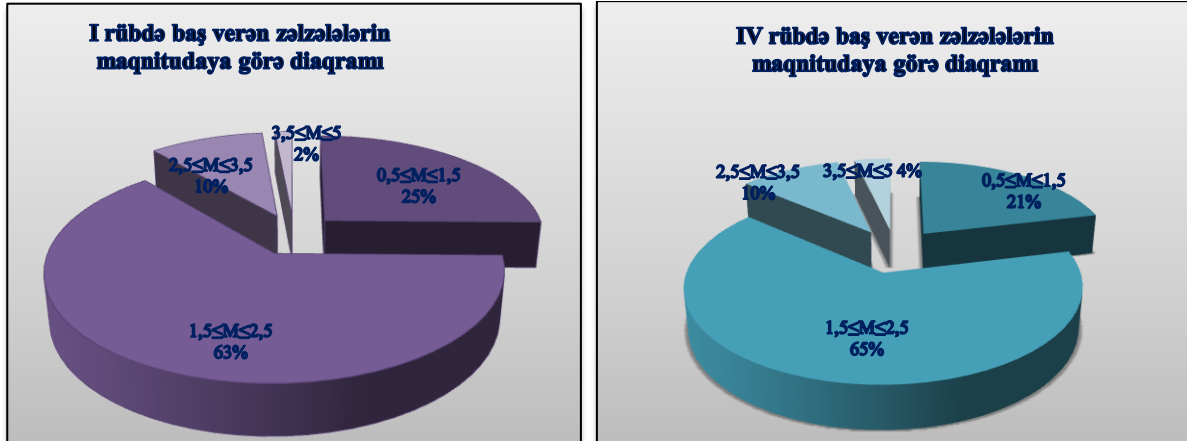
Şəkil 3. Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərində baş verən zəlzələlərin ay və dərinliyə görə say diaqramı.

Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərdə baş verən zəlzələlərin təhlili nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, baş verən zəlzələlərin maqnitudası, əsasən $1,5 \leq M \leq 2,5$ aralığında dəyişir. Bu ərazi üçün 2016-cı ilin IV rübü və 2017-ci ilin I rübü üzrə maqnitudanın saydan asılılıq diaqramı qurulmuşdur və faizi hesablanmışdır (Şəkil 4, 5).

Şəkil 4. 2016-cı ilin IV rübü və 2017-ci ilin I rübü üzrə maqnitudanın saydan asılılıq diaqramı.

Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərdə baş verən zəlzələlərin maqnitudaya görə faizlə müqayisəsi aşağıdakı kimidir.

Şəkil 5. Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərdə baş verən zəlzələlərin maqnitudaya görə faizlə müqayisəsi.

Nəticələr

1. Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərdə baş verən zəlzələlərin hiposentral səviyyəsi yer səthinə (H km) $5 \leq H \leq 10$ yaxın yerləşir və nəticə etibarilə demək mümkündür ki, hiposentral səviyyə yer səthinə yaxındırsa, zəlzələlər böyük makroskopik sahələrə yayıla bilmirlər.
2. IV rüblə müqayisədə I rübdə daha böyük seysmik enerji ayrılmışdır. Buna səbəb iki hiss olunan zəlzələnin baş verməsidir.
3. Zəlzələlərin təhlili onu göstərdi ki, dekabr-yanvar aylarında digər aylara nisbətən ərazinin seysmikliyi artmışdır.
4. Ocaqlarda baş verən kiçik təkanlar gələcəkdə güclü təkanlar yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli T.Y. Azərbaycan ərazisinin zəif seysmikliyi və onun müasir geodinamika ilə əlaqəsi. Bakı: Təhsil, 2010, 252 s.
2. 2016-2017-ci illər İrəvan seismological center Institute of Geophysics, University of Tehran məlumatlar bazası.
3. 2016-2017-ci illər Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi Deprem Araştırma Enstitüsü məlumatlar bazası.

РЕЗЮМЕ

ЗОНЫ, СОЗДАЮЩИЕ СЕЙСМИЧНОСТЬ НА ОСНОВЕ СЛАБЫХ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЙ В НАХЧЫВАНЕ И ПРИГРАНИЧНЫХ К НЕМУ РАЙОНАХ

Велибеков И.М., Исмаилли Т.Г.

Ключевые слова: *величина, диаграмма, гистограмма, сейсмичность региона, землетрясение,*

В статье исследуются сейсмичность по месту и времени г. Нахичевани и приграничных к нему районах, возникающая на основе слабых землетресений. Также рассматриваются эпицентральные карты, диаграммы зависимость магнитуды от их числа и формирование гистограммы в зависимости от глубины. Исследования проводились в течение четвертого квартала 2016 года и первого квартала 2017 года. В результате анализов было определено, что землетрясения, происходящие в регионе, были специально созданы на первом уровне гипотексаля $0 \leq H \leq 10$ км, в результате чего сейсмичность района увеличилась в декабре и январе.

SUMMARY

THE ZONES CAUSING THE SEISMICITY ON THE BASIS OF WEAK EARTHQUAKES IN NAKHCHIVAN AND ITS BORDER REGIONS

Valibeyov I.M., Ismayilli T.H.

Key words: *magnitude, diagram, histogram, the seismicity of the area, earthquake*

In the article, the seismicity on the basis of weak earthquakes according to time and space in Nakhchivan and in border regions have been involved in the investigation: epicentral maps and the dependency diagram of magnitude on the number and the histograms of depth are formed during the fourth quarter of 2016 and the first quarter of 2017. In the results of these analyses it was determined that the earthquakes with took place in the region were specially generated in the first hypocentral level $0 \leq H \leq 10$ km, seismicity of the area has increased in December and January.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.09.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 339

AVROPA İTTİFAQININ AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRDİYİ LAYİHƏ VƏ PROQRAMLAR: TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ SABİR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

tuqra_babayeva@mail.ru

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, TRASEKA, TEMPUS, kommunikasiya, investisiya layihələri, islahatlar, regional əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin tədqiqi istiqamətində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan – Aİ iqtisadi münasibətləri, xüsusilə, ticarət, investisiya, istehsal kooperasiyası, birgə sahibkarlıq, nəqliyyat kommunikasiya və digər sahələrdə intensiv olaraq inkişaf edir. Başqa sözlə desək, integrasiya proseslərinin dərinləşməsinin iki təməl şərti: mikrosəviyyədə bazar subyektləri arasında üfüqi əlaqələrin genişləndirilməsi və dövlətin integrasiya istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyətinin dialektik vəhdəti təmin olunmalıdır.

Məlum olduğu kimi, Aİ-nin Azərbaycana göstərdiyi kömək və yardımların əsas təşkilatçısı və koordinator-əlaqələndirici subyekt Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States (TASIS) proqramı sayılır. TASIS proqramı Aİ ölkələri tərəfindən yaradılaraq, keçmiş SSRİ respublikalarında inkişaf etmiş bazar münasibətlərinin qurulması üçün bu ölkələrə müvafiq yardım və texniki köməklik göstərilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycanda TASIS-in fəaliyyəti bu proqram çərçivəsində birbaşa dəstəklə yanaşı, onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən İNOQATE– energetika sahəsində kiçik investisiya layihələrinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan proqram Transport Corridor Europe Caucasus Asia (TRASEKA) – Avropa – Qafqaz – Asiya nəqliyyat dəhlizi və Regional Aqrar İslahatı layihəsi ilə daha geniş miqyas almışdır ki, onların da hərtərəfli öyrənilməsi və tədqiq edilməsi Azərbaycanla Aİ arasında iqtisadi əlaqələrinin qiymətləndirilməsi baxımından və eləcə də integrasiya proseslərinin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. TASIS proqramı ilə yanaşı, Aİ-nin Azərbaycanda həyata keçirdiyi beynəlxalq proqram və layihələrin sırasında Transavropa ali təhsil Proqramını (TEMPUS), keçmiş Sovet İttifaqının müstəqil ölkələrinin alimləri ilə əməkdaşlıq üzrə Beynəlxalq Yardım Assosiasiyasının Proqramlarını (İNTAS) və s. əhəmiyyətini xüsusi göstərmək vacibdir. Aİ-nin bu proqramlarının keçid dövrü şəraitində respublika üçün xüsusi əhəmiyyətini göstərməklə yanaşı, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, respublikaya göstərilən bütün texniki yardımların və köməyin əsas hissəsi TASIS xətti ilə həyata keçirilir. Bu proqram Aİ-nin Şərqi Avropa, Qafqaz və Orta Asiya ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrinin ardıcıl inkişaf etdirilməsi üçün Avropa Komissiyası tərəfindən təmənnasız maliyyələşdirmə yolu ilə reallaşdırılır. Onun məqsədi partnyor-tərəfdaş ölkələrin siyasi azadlıqlarını və iqtisadi inkişafına yönəldilən təşəbbüslərini dəstəkləməkdən ibarətdir [1, 15].

Avropa Komissiyası tərəfindən təsdiq edilmiş TASIS proqramı çərçivəsində Azərbaycana göstərilən yardımın əsas istiqamətlərini özündə əks etdirən indikativ proqram Avropa Komissiyası ilə Azərbaycan hökuməti arasında əməkdaşlığın yeni ümumi prinsiplərini müəyyən edir. Yeni proqramın üstünlüyü yardımın əsas sahələri üzrə bölgüsü və onun ölkənin siyasi və iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması ilə maksimum səmərəyə nail olmaq məqsədinin qarşıya qoyulması ilə izah olunur. İndikativ proqramın digər əsas üstünlüyü isə ayrılan vəsaitlərin 25 faizinin bilavasitə investisiya xarakteri daşması və onun iki mərhələdə (hər mərhələ üçün 14 mln. avro həcmində kömək nəzərdə tutulur) həyata keçirilməsi ilə izah olunur. Bunlarla yanaşı, həmin dövrdə Azərbaycanın kiçik layihələrdə iştirakı nəzərdə tutulur ki, bunlar da, əsasən, aşağıdakı

istiqamətləri əhatə edir. TEMPUS (təhsil), menecerlərin hazırlanması, vətəndaş cəmiyyətlərinin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının inkişafı.

İNOQATE proqramı, qeyd etdiyimiz kimi, yeni müstəqil dövlətlərdə mövcud olan regional neft-qaz şəbəkəsinin bərpası və modernləşdirilməsini, eləcə də yeni neft-qaz kəmərlərinin tikintisinə yardımı nəzərdə tutmaqla, Avropanın neft istehsal edən Xəzər hövzəsi, Asiya və Şimali Afrika ölkələri ilə birləşdirmək məqsədini qarşıya qoyur. İNOQATE razılaşması artıq 18 ölkə, o cümlədən Azərbaycan tərəfindən imzalanmışdır. Xəzər dənizinin qaz hasilatı sahəsində potensialını nəzərə alaraq, bu proqram çərçivəsində regionda həmçinin qaz infrastrukturunun inkişafına ciddi dəstək verilməsi nəzərdə tutulur. Bunlardan əlavə, Qafqaz-Baltik dənizi marşrutu üzrə neft boru kəməri dəhlizinin yaradılması da istisna edilmir [1, 17].

TASİS-in kənd təsərrüfatı sahəsi üçün respublikaya ayırdığı yardımların əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. TASİS-in “Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə təsis yardımı” layihəsi respublikanın aqrar-sənayesinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Layihənin büdcəsi 0,55 mln. EKÜ olub. “Ailə və kommertiya fermerlərinə kömək” layihəsi (büdcəsi 0,75 mln. EKÜ) üzrə fermerlərin milli məsləhəti və informasiya mərkəzinin və o dövrdə fermerlərin ən çox təmərküzləşdiyi Abşeron rayonunda bu mərkəzin dayaq məntəqəsinin yaradılması məqsədini qarşıya qoyub. TASİS-in kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü, emalı və satışının dünya standartlarına uyğun nümunəsini yaratmaq məqsədi daşıyan “Azərbaycanda ərzaq məhsullarının bölgüsü sektorunun özəlləşdirilməsi” layihəsi (büdcəsi 1,4 mln. EKÜ) bu təşkilatın kənd təsərrüfatı sahəsində üçüncü proqramı olub. TASİS-in “Regional kənd təsərrüfatı islahatı” (RAP-1) layihəsi 1996-99-cu illəri əhatə etməklə, büdcəsi 1,23 mln. EKÜ olmuşdur [2, 25].

Cədvəl.

*Avrasiya nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan ərazisindən
Avropaya daşınan yüklərin dinamikası (min ton)*

Göstəricilər	İllər			
	2007	2008	2009	2010
Cəmi yükdaşımlar	40794	46741	48807	47939
o cümlədən				
Dəmiryol	19175	24685	28109	26861
Dəniz	8623	8488	6780	6047
Avtomobil	12996	13568	13918	15031
Tranzit yüklərin daşınması	15244	15051	12006	11014
o cümlədən				
Dəmiryol	7403	7328	6099	5661
Dəniz	7841	7723	5907	5353
Yük dövriyyəsi, mln. ton-km	11482	13446	13881	12697
o cümlədən				
Dəmiryol	6678	8534	9723	8669
Dəniz	3137	3162	2363	2067
Avtomobil	1667	1750	1795	1961
Tranzit yüklərin dövriyyəsi, mln. ton-km	6706	6680	5378	4927
o cümlədən:				
Dəmiryol	3824	3767	3296	3086
Dəniz	2882	2913	2082	1841
Avtomobil	-	-	-	-

Azərbaycanın TASİS proqramı vasitəsilə həyata keçirdiyi ən mühüm və əhəmiyyətli layihə şübhəsiz ki, TRASEKA (Böyük İpək Yolunun bərpası) layihəsidir. Qeyd edək ki, Qara dəniz və Xəzər dənizlərindən keçməklə, Qafqaz vasitəsilə Avropa və Mərkəzi Asiya arasında nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına texniki və maliyyə köməyinin göstərilməsini nəzərdə tutan bu proqramın

hazırlanması, reallaşdırılması və maliyyələşdirilməsini Aİ Komissiyası həyata keçirir və o, 1993-cü ildə Aİ-nin Brüsseldə keçirilən növbəti Sammiti zamanı Orta Asiya (Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan), Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) respublikaları və Aİ arasında bağlanmış saziş əsasında yaradılmışdır. Bu saziş TRASEKA proqramının əhəmiyyətini, onun inkişaf etdirilməsi sahəsində əməkdaşlığın konkret istiqamətlərini, forma və mexanizmlərini müəyyən edir. TRASEKA Qafqazdan keçməklə Avropadan Asiyaya və əksinə yüklərin bütün nəqliyyat vasitələri ilə daha asan, təhlükəsiz və az xərclərlə daşınmasını nəzərdə tutmaqla, Aİ-nin keçmiş postsovet respublikalarının iqtisadi və siyasi müstəqilliklərini dəstəkləmək haqqında qlobal strategiyasını əks etdirir [2].

TRASEKA proqramı Avroatlantika regionunda sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən optimal magistrala çevrilmək üçün yaxşı imkanlara malikdir. Ümumiyyətlə, proqramın region ölkələrinin geoiqtisadi və geosiyasi inkişafında mühüm rol oynayacağı şübhəsizdir. Beynəlxalq nəqliyyat sistemində Azərbaycanın tranzit imkanlarının artırılmasını və ölkəmizin geosiyasi mövqeyinin gücləndirilməsini təmin edəcək tədbirlərdən biri də Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər regional təşkilatları çərçivəsində nəqliyyat konsorsiumunun yaradılmasıdır. Layihə çərçivəsində beynəlxalq maliyyə qurumlarının, ABŞ və Avropa İttifaqının maliyyə, siyasi dəstəyilə nəqliyyat – kommunikasiya yollarının inkişafı və TRASEKA, Şimal-Cənub, eləcə də Qara Dəniz regionu ölkələrinin ərazisində beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin birgə və ahəngdar fəaliyyəti təmin olunacaqdır.

Elmi yeniliyi: Avropa İttifaqının Azərbaycanda həyata keçirdiyi layihə və proqramlar təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Avropa İttifaqının Azərbaycanda həyata keçirdiyi layihə və proqramların təhlili ali məktəblərdə mühazirə mətnlərinin, elmi konfransların materiallarının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva G.C. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin tədqiqi, Bakı: 2008, 210 s.
2. AR Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları. 2006-2010 cu illər.
3. www.iqtisad.net

РЕЗЮМЕ ПРОЕКТЫ И ПРОГРАММЫ, ПРОВОДИМЫЕ ЕВРОСОЮЗОМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: АНАЛИЗ И ОЦЕНКА

Ахмедова Г.С.

Ключевые слова: Евросоюз, ТРАСЕКА, TEMPUS, коммуникация, инвестиционные проекты, реформы, региональное сотрудничество

В статье говорится об укреплении и расширении отношений Азербайджана с Евросоюзом. Здесь рассматриваются программы, осуществляемые Евросоюзом в Азербайджане, а также дается их анализ и оценка.

SUMMARY EUROPEAN UNION PROJECTS IN AZERBAIJAN: ANALYSIS AND EVALUATION

Ahmadova G.S.

Key words: European Union, TRACECA, TEMPUS, communication, investment projects, regional cooperation.

In research, explanation about sustainability of relations of Azerbaijan with European Union countries, has been given. Current research describes European Union projects in Azerbaijan, their analysis and evaluation as well.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.02.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 339.138

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADI POTENSİALI**RÜSTƏMOVA GÜLBƏS RƏSUL qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim*rrufet1979@mail.ru*Açar sözlər: müəssisə, istehsal amilləri, bazar konyukturası, maliyyə ehtiyatları, istehsal potensialı, mənfəət, investisiya, kapital, marketing*

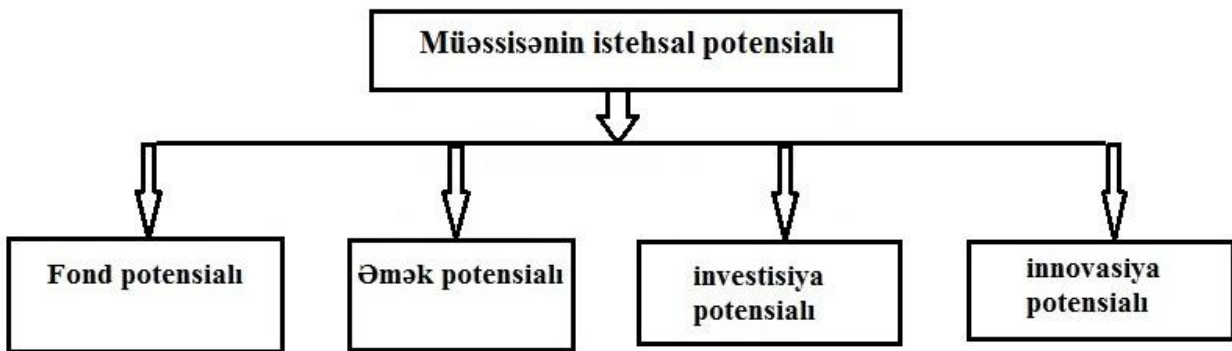
Ən ümumi halda müəssisənin potensialı deyəndə onun hər hansı bir şəraitdə normal fəaliyyət göstərməsi üçün sərəncamında olan strateji ehtiyatların məcmusu başa düşülür. Müəssisənin sərəncamında olan bütün ehtiyatları “strateji” hesab etmək olmaz. Yalnız elə ehtiyatlar “strateji” hesab edilir ki, onların həcmi və strukturu müəssisədə qəbul edilən strateji qərarlarla dəyişdirilə bilər. Beləliklə, “potensial” anlayışı bu və ya digər məqsədə çatmaq üçün zəruri olan imkanların əldə edilməsidir. Belə imkanlar isə maliyyə, texnika və ya texnologiya, insan resurları, xammal, informasiya və sair formada ola bilər. V.N.Avdeenko, V.A.Kotlov, həmçinin B.V.Voznesenski və R.Q.Manilovskinin tədqiqatlarında “istehsal potensialı” və ya “iqtisadi potensial” anlayışları, V.İ.Qromeyka, S.Xeynmanın və digərlərinin tədqiqatlarında isə “elmi- texniki potensial”, “elmi potensial”, “təhsil potensialı”, “idarəetmə potensialı”, “təbii potensial”, “insan potensialı” və sair kimi potensial növləri analiz edilir. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda “potensial” anlayışına birmənalı tərif verilmir. Məsələn: D.Han “potensial” anlayışına mövcud ehtiyatlar nöqtəyi-nəzərindən yanaşaraq qeyd edir ki, müəssisənin potensialı istehsal prosesinə daxil olan mövcud ehtiyatların hazır məhsula çevrilməsi prosesində iştirak edən bütün kadrlardan və istehsal vasitələrindən ibarətdir [1, 72]. Təsərrüfat subyektlərinin potensiallarının araşdırılması zamanı potensial növlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsi bəzi çətinliklər yaradır. Odur ki, belə əlaqələrin öyrənilməsi bir neçə metodla reallaşır. Bunlar aşağıdakılardır:

- xüsusi indekslər və göstəricilər vasitəsilə;
- bütün mövcud ehtiyatların dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi;
- bütün ehtiyatların əmək ekvivalenti ilə əvəzlənməsi;
- ayrı-ayrı qrup ehtiyatların təhlili üçün xüsusi ekvivalentlərdən istifadə edilməsi.

İqtisadi potensial anlayışı ilə istehsal potensialı anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Müəssisə səviyyəsində “iqtisadi potensial” deyil, “istehsal potensialı” anlayışının tətbiqi daha düzgün olar. Çünki müəssisə səviyyəsində istehsal potensialı müəssisənin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirmə göstəricisi kimi tətbiq edilə bilər. Lakin iqtisadi potensial anlayışı daha çox ölkə iqtisadiyyatının ümumi imkanlarını xarakterizə etdiyindən ölkə səviyyəsinə daha uyğundur. O.A.Suxorukova iqtisadi potensialı iqtisadi prosesin bütün mərhələlərində tətbiq edilən və qarşılıqlı əlaqədə olan ehtiyatların məcmusu kimi təyin edir. O. Lordkipanidze də istehsal potensialını təsərrüfat subyektlərinin imkanı kimi xarakterizə edir [2,125].

İ.P.Dejkina belə hesab edir ki, istehsal potensialı, yəni istehsal ehtiyatları, onların həcmi və strukturu, texniki səviyyəsi və keyfiyyəti iqtisadi potensialın bir hissəsidir. Lakin o, iqtisadi potensialdan fərqli olaraq, öz strukturuna sənayenin ilkin halqalarının istehsal münasibətlərinə aid olan iqtisadi əlaqələri daxil etmir. L.V. Strelkova və Y.A. Makuşeva müəssisənin iqtisadi potensialı dedikdə mövcud ehtiyatlar sistemindən istifadə etmək əsasında müəssisənin özünün uzunmüddətli fəaliyyətini təmin etmək və strateji məqsədlərinə çatmaq imkanlarını və bacarığını nəzərdə tuturlar [3, 56]. Müəssisələrin fəaliyyətində insan amilinin prioritet təşkil etməsi “müəssisənin iqtisadi potensialı” anlayışının mahiyyətində də öz əksini tapır. Bəzi müəlliflər müəssisənin ehtiyatları

dedikdə texniki, maliyyə və digər maddi ehtiyatları ilə yanaşı, həm də insan ehtiyatlarını nəzərdə tuturlar. Bəzi tədqiqatçılar isə müəssisənin ehtiyatlarını dörd qrupa bölür: torpaq (təbii ehtiyatlar), əmək, kapital və sahibkarlıq bacarığı. Müəssisənin potensialını üç mərhələdə formalaşan sistem kimi təsvir edən tədqiqatçılar “istehsal potensialı” mərhələsinə çox mühüm yer ayırırlar. Onlar müəssisənin potensialının formalaşmasında üç əsas potensialı fərqləndirirlər. Birincisi iqtisadi potensialdır. İqtisadi potensial investisiya fəaliyyətini, təsərrüfat fəaliyyətini və maliyyə fəaliyyətini əhatə edir. Bu mərhələ institusional səviyyədir. Bu səviyyədə müəssisənin sərəncamında olan potensial gəlir, digər maliyyə ehtiyatları idarə edilir. İkincisi bazar potensialıdır. Bu mərhələ müəssisəni əhatə edən bazar fəaliyyəti ilə bağlıdır və marketinq fəaliyyətini, müəssisənin bazardakı aktivliyini və istehsal fəaliyyətini əhatə edir. Müəssisənin potensialını təşkil edən üçüncü potensial isə istehsal potensialıdır. Bu potensial müəssisənin fond potensialını, əmək potensialını, investisiya potensialını, innovasiya potensialını və informasiya potensialını əhatə edir. Müəssisənin istehsal potensialının əsas elementlərini şəkil 1-dəki kimi təsvir etmək olar.

Şəkil 1. Müəssisənin istehsal potensialının əsas elementləri

Beləliklə, müxtəlif tədqiqatçıların istehsal potensialı ilə bağlı fikirlərini ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisənin istehsal potensialının əsas elementləri kimi fond potensialını, əmək potensialını, investisiya potensialını və innovasiya potensialını qəbul etmək daha məqsədəuyğundur.

Fond potensialı istehsal prosesində əsas və dövriyyə fondları kimi iki hissədən ibarətdir. Bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, əsas fondların passiv hissəsi, yəni müəssisənin istifadəsində olan binalar, qurğular, kommunikasiya sistemləri müəssisənin istehsal etdiyi mal və xidmətlərin növünün dəyişməsinə daha tez adaptasiya edilə bilər. Əsas fondların aktiv hissəsi, yəni texnoloji, nəqliyyat, enerji qurğuları, cihaz və avadanlıqlar müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun növü ilə daha sıx əlaqəli olur. Əmək potensialı müəssisənin istehsal prosesini zəruri keyfiyyətdə və kəmiyyətdə işçi qüvvəsi ilə təmin etmək bacarığıdır. Müasir dövrdə yüksək bilik və bacarığa malik işçi qüvvəsi olmasa, müəssisənin davamlı uğuru mümkün deyil. Odur ki, əksər hallarda böyük müəssisələr əmək potensiallarını gücləndirmək üçün geniş infrastruktur yaradır. İşçilərin yeni ixtisasa yiyələnməsi, yeni texnologiyaları daha yaxşı mənimsəməsi, yeni cihaz və ya dəzgahlarla daha yaxşı davranması və əmək məhsuldarlığını artırması üçün xüsusi treninqlər və məşğələlər təşkil edilir.

Innovasiya elmi-texniki yeniliklərin konkret məhsul və texnologiyalara tətbiqi imkanı kimi müasir dövrdə hər bir müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas şərtlərindəndir. Odur ki “müəssisənin innovasiya potensialı” dedikdə müəssisənin yeni texnologiyalar tətbiq edərək bazara “yüksək keyfiyyətdə” məhsul çıxarması və ya yeni texnologiyalar əsasında bazara “yeni məhsul” çıxarması imkanı nəzərdə tutulur. Investisiya potensialı dedikdə mənfəət əldə etmək və müəssisəni inkişaf etdirmək məqsədilə müəssisənin öz kapitalı ilə təmin edilməsi və ya borc kapitalını cəlb etmək imkanı başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadaladığımız müəssisənin istehsal

potensialının tərkib hissəsi olan dörd potensialın hər biri digəri ilə üzvü surətdə bağlıdır. Müasir dövrdə hər bir müəssisənin uğurlu fəaliyyətinin təmin edilməsi bu potensiallardan hər birinin davamlı inkişafını tələb edir.

Elmi yeniliyi: Sənayə müəssisələrinin iqtisadi potensialı haqqında nəzəri konsepsiyaların geniş təhlili əsasında müəssisələrin iqtisadi potensialının tərkib hissələri açıqlanmış və onların əsas elementləri verilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Müəssisələrin iqtisadi strategiyalarının işlənilib hazırlanmasında və strateji planlaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Хейнман С. Производственный и научно-технический потенциал России. Вопросы экономики. №12. М: Экономика, 2001, 207 с.
2. Экономическая стратегия фирмы / Под ред. А.П. Градова. СПб.: Специальная литература, 2003, 185 с.
3. Стрелкова Л.В., Макушева Ю.А. Экономический потенциал промышленного предприятия. Н.Новгород: ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2005, 428 с.

РЕЗЮМЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Рустамова Г.Р.

Ключевые слова: *предприятие, конъюнктура рынка, факторы производства, финансовые резервы, производственный потенциал, прибыль, маркетинг, инвестиция, капитал*

В статье рассмотрена структура экономического потенциала предприятия, а также различные подходы к изучению этой проблемы. Отмечается, что человеческий фактор, являющийся приоритетным в деятельности предприятия, играет важную роль в экономическом развитии предприятия.

Экономический потенциал предприятия это не только совокупность трудовых, материальных, финансовых и других резервов, а также их рациональное использование.

SUMMARY

ECONOMIC POTENTIAL OF THE INDUSTRIAL ENTERPRISES

Rustamova G.R

Key words: *enterprise, production factors, financial resources, production potential, profit*

The structure of the economic potential of enterprises, as well as different approaches of study of the problem found its reflection in the article.

Human factor is priority in the activity of enterprises and it is reflected in the economic potential of the enterprises. Economic potential of the enterprises is not only the summary of labour, material, finance and other resources, but also effective use of these resources.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.02.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 338.467.6

TURİZM BİZNESİNDƏ ANİMASIYA FƏALİYYƏTİ¹NÖVRƏSLİ TƏRLAN NÖVRƏS oğlu²ÖZBƏKZADƏ HUMAY FƏDAİ qızı*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 1-dosent, 2-magistrant**Açar sözlər: turizm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, animasiya, sosial, xidmət*

Turizm – latınca bir dönmə hərəkətini ifadə edir. Tornus, mənasındakı incə fərqi baxmayaraq, təməldə dəyişməmək üzrə qərb dillərinə girmişdir. İngiliscədə olan “tour” və “touring” deyimləri də bu sözdən yaranmışdır. *Tour* (dövr) dairəvi bir hərəkəti, bəzi qəsəbə və bölgələrin ziyarətini, iş və ya əyləncə məqsədi ilə edilən yer dəyişdirmə hərəkətlərini ifadə edir.

Animasiya – latınmənşəli sözdür *anima* – “hava, külək, küləyin əsməsi, ruh, can” və *animus* – “ruh, qəlb, can, istək, hiss” deməkdir. Ümumən iş, canlandırma, ruhlandırma anlamına gəlir. Animasiya ümumi mənasıyla insanlar üçün edilən bütün canlandırmaları və ruhlandırmaları əhatə edir.

Əyləncə – ilkin formada *ilincū* kimi işlənilib, “ilişmək” feili ilə qohum olduğu güman edilir. Əyləncə adamlar arasında bağlılıqla əlaqədardır.

Mehmanxana - fars dilindəki *mehman* – “qonaq”, *xanə* – “ev” sözlərindən törəyib, mənası “qonaq evi” kimi başa düşülür.

Ssenari – *Fransızca scénario* “bir teatr əsəri və ya filmin səhnələrini təsvir edən mətn” sözündən götürülmüşdür. Bu söz italyanca eyni mənanı bildirən *scenario* sözündən əmələ gəlmiş və *scena* “səhnə” sözündən törəmiş, qədim yunanca *skēnē* “1. çadır, çardaq, kölgəlik, 2. teatrda səhnə” sözündən alınmışdır.

Sinopsis – ingiliscə olan bu söz qədim yunanca *synopsis* “ümumi göz atma, ümumi baxış, xülasə” sözündən alınmışdır və qədim yunanca *opsis* “baxma, göz atma” sözündən, *syn-* prefiksindən yaranmış, “baxmaq” feili ilə eyni kökdəndir.

İqtisadiyyatın aparıcı və ən dinamik sahələrindən biri olan turizm həm də sürətli inkişaf tempinə görə əsrin iqtisadi fenomeni hesab olunur. Bu gün turizmin davamlı inkişafını təmin etmək, müasir turist tələbatını ödəyəcək turizm məhsulunu formalaşdırmaq asudə vaxtın təşkilində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin daimi olaraq artırılması şərti ilə mümkündür. Turməhsulun keyfiyyətinin yüksək səviyyədə olması turizm biznesinin inkişafı üçün lazım olan zəruri şərtidir.

Hazırda turizm sahəsində yeni istiqamətlərdən biridə animasiyadır. Animasiya, spesifik turist məhsulunun hazırlanması üçün turizm proqramları və zəruri elementlərdən formalaşmış. **Animasiya** – turist terminlər lüğətində turistlərin istirahət və asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etmək üçün yaradılan xidmətlər, canlı əyləncə proqramları kimi müəyyən edilib. Turizmdə animasiya – səyahət edənlərin və ya gecələmə müəssisələrində qalan müştərilərin asudə vaxtını əyləncəli və xoş keçirməsi məqsədilə təşkil edilən xüsusi proqramların, həyata keçirilən bütün tədbirlərin məcmusudur.

Animasiya fəaliyyəti sosial bir sahə olduğu üçün turizm sahəsində birdən çox insanın iştirakı ilə reallaşır. Turizm müəssisələrində eyni zamanda bir çox fərqli ölkədən qonaqların olduğu nəzərə alınarsa, animasiya proqramlarında iştirak edən qonaqlar da müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn qonaqlardır. Bu baxımdan, animasiya fəaliyyəti xüsusilə də, mədəni dəyərlərin paylaşılması və tanıtılmasında mühüm rol oynayır. Sosial-mədəni animasiyanın təyinatı insanın yaradıcılıq əsasında mədəniyyətə aktiv inteqrasiyasından ibarətdir. Sosial-mədəni animasiya istirahət edənlərin maraqları və tələbatlarının müxtəlifliyinə uyğun olaraq çoxcəhətli xarakter daşıyır. Animasiya

fəaliyyətləri sosial-mədəni proses olduğundan yeni insanlarla tanış olmaq, dost qazanmaq kimi sosial ehtiyacların qarşılınması üçün imkan və şərait yaradır.

Səyahət edən turistləri yalnız mədəniyyətə, adətlərə, dünya xalqlarının ənənələrinə olan maraq, dünya və yerli ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələri: musiqi, teatr, bəşəriyyətin bədii mədəniyyətinin unikal abidələriylə tanış olmaq arzusu deyil, həm də istirahət etmək və əylənmək istəyi birləşdirir. Turizmdə animasiya asudə vaxtın əyləncəli və yaddaqalan keçirilməsi üçün xüsusi proqramların hazırlanmasını və təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Animasiya proqramlarına idman oyunları və yarışları, rəqs axşamları, karnavallar, oyunlar, mənəvi maraqlar sferasına daxil olan məşğuliyyətlər daxil edilir. Əsas məqsəd turisdə xoş əhval-ruhiyyə yaratmaq, istirahətinin maraqlı, yaddaqalan olmasını təmin etməkdir.

Animasiya proqramı dedikdə, turistlərə idman, səhiyyə, sağlamlıq, maarifləndirmə, mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsinin planı nəzərdə tutulur. Animasiya proqramlarının hazırlanması animasiya fəaliyyətinin bir nizam içində davam etməsidir. Animasiya proqramlarının hazırlanmasında yüksəkixtisaslı mütəxəssislər–animatorlar iştirak etməlidir. Animator asudə vaxtın keçirilməsi üçün fərdi və kollektiv proqramların hazırlanması ilə məşğul olur, turistlərə dəyərli istirahət təşkil edir, onların yalnız yorğunluqdan azad olması üçün deyil, həm də alışılmış, gündəlik həyatın qayğılarından uzaqlaşmaq, itirilmiş fiziki və mənəvi enerjinin bərpası üçün şərait yaradırlar. Peşəkar animator özündə aşağıdakı əhəmiyyətli keyfiyyətləri birləşdirir: sərbəstlik, ünsiyyətçil olmaq, təşkilatçılıq qabiliyyəti, qrup ilə işləmək bacarığı, yüksək ünsiyyət mədəniyyəti, bədən dilini bilməsi, işgüzarlıq, liderlik bacarığı və yaradıcılıq qabiliyyəti.

Animasiya sistemində rəhbər - animasiya meneceridir. O, birbaşa baş menecerə tabe olur. Geniş profilli mütəxəssis olaraq animasiya meneceri əhalinin müxtəlif qruplarının ictimai-mədəni maraqlarını aşkar etmək və onları təmin etmək, animasiya proqramlarını və onların həyata keçirilməsi üçün sosial texnologiyaları inkişaf etdirmək, turizm sahəsində innovativ fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq, animasiya fəaliyyətinin təşkilinin iqtisadi mexanizmlərini idarə etmək, mədəni-estetik yaradıcılığın inkişafı üçün effektiv pedaqoji metodları tətbiq etmək vəzifəsi daşıyır.

Animator-mütəxəssisinin prinsipial xüsusiyyəti odur ki, o, sosiologiyayı, iqtisadiyyatı, politologiyayı, idarəetmə nəzəriyyəsini, rejissorluğun əsaslarını və ictimai-mədəni fəaliyyətin reallaşdırmasını və dünya mədəniyyətini bilməli və bir sıra digər ictimai əhəmiyyətli biliklərə sahib olmalıdır. Menecer-animator işlədiyi müvəqqəti kollektivdə idarəetmənin psixoloji-pedagoji əsaslarını bilməli, yaşına, tərkibinə, təhsil səviyyəsinə, ictimai vəziyyətinə görə fərqlənən müxtəlif tip turist kollektivlərini idarə etməlidir və ətrafdakıların fikrinə təsir edə bilməyi bacarmalıdır. Bundan başqa, menecer-animatorun təşəbbüs göstərmək, insanların diqqətini cəlb etmək və onları istiqamətləndirmək, qonaqların dilində danışmaq qabiliyyəti olmalıdır.

Beləliklə, animasiya proqramları qonaqların istirahəti və əylənməsi üçün animatorlar tərəfindən hazırlanır. Lakin bir proqram insanların bəzilərində müsbət emosiyalar yaratdığı halda, digərlərində isə bu əksinə ola bilər. Təklif olunan animasiya proqramlarının necə qəbul olunması bir çox amillərdən asılıdır: iştirakçıların və ya tamaşaçıların yaşı, təhsil səviyyəsi, iştirakçıların cinsi, etnik mənsubiyyəti, bu proqramın reallaşdırılması zamanı əhval-ruhiyyələr və s. Bu səbəbdən, müxtəlif zövqləri təmin etmək üçün qabaqcadan bu xidmətlərin istehlakçıları klassifikasiya etmək, ehtiyatda bir neçə müxtəlif proqram və ya tədbir hazırlamaq lazımdır. Bir qayda olaraq, menecer-animator yeni mövsümün başlanğıcında bütün mövsümün animasiya proqramını təsdiq edir. Həftənin günlərinə uyğun olaraq tədbirlərin dəqiq cədvəli tərtib edilir, ssenarisi, sinopsisi yazılır və tədbirlərin icrası ilə əlaqədar olaraq, komandanın hər bir üzvünə müəyyən vəzifələr verilir.

Animasiyanın ümumi proqramı hazırlanarkən, əyləncə və idman elementləri öz formasına görə müxtəlifliyi ilə seçilən olmalıdır. Həmçinin turistlərin bilavasitə tədbirlərə iştirakçı kimi aktiv cəlb olunması həmin tədbirin turistlər üçün daha maraqlı olmasını təmin edir. Axşam şouları hoteldə qonaqların, adətən, iki həftəlik qaldığını nəzərə alaraq, hər ikihəftədə bir təkrarlanmalıdır.

Şou-proqramların icrası üçün lazım olan hər şey (ssenari, musiqi, işıq, xoreoqrafiya, kostyumlar) komandanın üzvləri və rəhbər tərəfindən dəqiq düşünülür və şou təşkil olunur.

Axşam tamaşaları mehmanxananın əyləncə proqramının əsas hissəsidir. Onlar məzmununa, səhnəsinə görə müxtəlif və qonaqlar üçün maraqlı olmalıdır. Bir qayda olaraq, bunların hamısını animator təşkil edir. Təşkilatçılar hər bir tamaşanı parlaq, rəngarəng, yaddaqalan etməyə çalışırlar. Bayram tədbirlərinin təşkili isə animasiya proqramlarının qurulmasında ən vacib məqamlardan biridir. Bu zaman bayrama xas olan ən əsas detallara diqqət yetirmək lazımdır. Animasiya menecerləri bu və ya digər ölkələrin ənənələri əsasında əyləncə proqramlarını qurur, xarici qonaqları xalqların həyatı, adət-ənənələri ilə tanış edirlər. Mehmanxanalarda bayram günləri bayramlara həsr olunmuş axşam proqramları keçirilir, menyuya xüsusi bayram şirniyyatları və çərəzləri daxil edilir, bütün gün boyunca uşaqlara konfet paylanır, gecə isə atəşfəşanlıq təşkil edilir. Beləliklə, turistlərin yaradıcılığını inkişaf etdirmək, animasiya fəaliyyətinin məzmununu zənginləşdirmək, müasir tələbləri nəzərə alaraq yeni iş metodları axtarmaq, material və ifadə vasitələrindən tam istifadə etmək animatorun fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Nəticədə, insanlar əylənərək mənəvi ehtiyaclarını təmin edir, öz şəxsiyyətlərini dəyərləndirir, müxtəlif alt sistemlər üzrə öz rollarını təhlil edirlər. Əyləncə sənayesi əyləncəmühtəti yaratmaq məqsədi daşıyır, belə ki, əyləncə hadisələrinin məcmusu əyləncə prosesindən asılıdır. Əyləncə sənayesinin inkişafının sosial istiqaməti yeni fərdi və ictimai ehtiyacların yaranmasına, həmçinin mövcud şərtlər altında ehtiyacların formalaşmasına və inkişafına xidmət edir. Hal-hazırda turizm xidmətlərinə mədəni-intellektual animasiya proqramlarının əlavə edilməsi, turist marşrutlarının və səfərlərin məzmununa idman, əyləncə xarakterli turist xidmətlərinin əlavə olunması həmin turizm məhsulunun turizm bazarında tələbat və nüfuzunu artırır.

Son illər Azərbaycanda qeyri-neft sektoruna göstərilən diqqət və qayğı turizmin inkişafının daha da sürətlənməsinə böyük imkanlar yaradıb. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunan milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri sırasında da ixtisaslaşdırılmış turizm sənayesi diqqət mərkəzində saxlanılıb. Həmin sənədlə ölkəmizdə turizmin gələcək inkişaf hədəfləri müəyyənləşdirilib. Sənəddə vurğulanır ki, mövcud imkan və potensialdan səmərəli istifadə etməklə Azərbaycan 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarından birinə çevriləcək. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə ölkəni dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri 20 turizm məkanından birinə çevirməkdir.

Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan yüksək sürətlə inkişaf edən turizm ölkəsinə çevriləcək. Turizm sahəsinə olan bu diqqəti və imzalanmış sərəncamları nəzərə alsaq, bunu da global bir animasiya, yəni məcazi mənada olsa belə, bu sahənin canlandırılması olaraq qəbul edə bilərik. Nəticədə, animasiya fəaliyyəti ilə nəinki turizm sahəsini, eləcə də ölkəmizin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırıb, rifahı artırmağa bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 6 dekabr 2016.
2. Güngör S. Animasyon. İzmir: Ya-Pa Yayınları, 2003.
3. Növrəsli T.N. Əyləncə sənayesinin və animasiyanın təşkili. Turizmin Əsasları: dərslük. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti. Tədris Vəsaiti. Bakı: QHT, 2015, 496 s.
4. Növrəsli T.N. Turizm hadisəsinə ümumi yanaşma // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri elmi analitik jurnal, №4 (36). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2013.
5. Növrəsli T.N. Turizmin bəzi nəzəri və praktiki məsələləri // Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatlar jurnalı. №4 Bakı: ATMU, 2016.

6. Növrəslı T.N. Turizm biznesində animasiya xidmətlərinin zəruriliyi // Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. С.6, №1. Bakı: ATMU, 2017.
7. Гаранин Н.И., Булыгина И.И. Менеджмент туристской и гостиничной анимации. Уч. пособие. М.: Советский спорт, 2003, 127 с.
8. Жарков А.Д., Чижиков В.М. Культурно-досуговая деятельность. М.: МГУК, 1998, 110 с.
9. Казаренков В. Свободное время не просто отдых // Клуб. М.: 1998 13 с.
10. Курило Л. В. Теория и практика анимации: Учебное пособие. Росс. межд. акад. туризма. М.: Советский спорт, 2006.
11. Квартальнов В.А., Зорин И.В. Туристский терминологический словарь. М.: Советский спорт, 1999.
12. Приезжаева Е.М. Социально-культурная анимация в туризме. УМП М.: РМАТ, 2003.
13. Третьякова Т. Н. Анимационная деятельность в социально-культурном сервисе и туризме: учеб.пособие для вузов. М.: Академия, 2008 .

РЕЗЮМЕ
АНИМАЦИЯ В ТУРИСТИЧЕСКОМ БИЗНЕСЕ
Новрасли Т.Н., Озбекзаде Г.

Ключевые слова: туризм, культура, экономика, анимация, социальный, сервис

Анимация - это комплекс услуг, вносящих значительный вклад в туристический сектор. Анимация в области туризма включает в себя подготовку и реализацию анимационных программ для проведения незабываемого и удивительного отдыха. Подготовка и реализация анимационных программ в туристических заведениях зависит от их организационной деятельности. Правильное планирование всех сторон деятельности, начиная от исполняющего аниматора до анимационного менеджера, принимающего участие в организации, увеличивает удачу. Важный шаг в достижении удачи – создание команды со специализированными кадрами и специалистами, и правильное распределение служебных обязанностей.

SUMMARY
ANIMATION ACTIVITIES IN TOURISM BUSINESS
Novrasli T.N., Ozbekzadeh H.

Key words: tourism, culture, economy, animation, social, service

Animation is a complex of services making significant contributions to tourism sector. Animation in tourism encapsulates preparation and implementation of animation programs to spend leisure time unforgettably and amazingly. Preparation and implementation of animation programs in the tourism establishments is all down to their organizational activities. Planning of some details - animation managers to executive animators, selective activities to preliminary preparations will boost success. In case a team is organized of qualified staff and specialists and work allotment is carried out curvaceously a cardinal important step has already been taken for ensuring success.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.11.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 528.81

ABŞERON İQTİSADI-COĞRAFI RAYONUNUN İQTİSADI İNKİŞAFI PROSESİNDƏ EKOLOJİ TARAZLIĞIN TƏMİNİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

ABDULOV KAMİL ŞAMİL oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: Abşeron, iqtisadi-coğrafi rayon, relyef, daxili sular, iqlim şəraiti, torpaq örtüyü, təbii sərvətlər.

Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu eyniadlı yarımadaı və qismən də Qobustanı əhatə edir. İnzibati ərazi bölgüsünə görə, bura Bakı, Sumqayıt şəhərləri, Abşeron və Xızı inzibati rayonları daxildir. Onun ərazisi 5,42 min km²-dir, şimaldan cənuba uzunluğu 124 km, qərbdən şərqə isə 93 km-dir. İqtisadi coğrafi rayon Azərbaycan ərazisinin 6,9 %-i və əhalisinin 31,5%-i (2234,1 min nəfər) təşkil edir. Əhalinin sayına görə Abşeron respublikanın iqtisadi rayonları arasında birinci, ərazisinə görə altıncı yeri tutur. Onun ərazisinin 2 min km² və ya 34%-i bilavasitə Abşeron yarımadasının (adalarla birlikdə) payına düşür

Rayonun çox əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi vardır. İqtisadi-coğrafi mövqe iqtisadi rayonun inkişafı və formalaşmasına təsir edən mühüm amildir. Həmin amil tarixi mərhələlərdə rayonun inkişafına müxtəlif dərəcədə təsir etmişdir. Belə ki, respublikanı xarici dövlətlərlə birləşdirən ən mühüm dəmir, avtomobil, su və hava yolları qovşağı burada kəşifdir. Ərazinin Xəzər dənizi ilə əhatə olunması onun nəqliyyat əlaqələrinin özünəməxsusluğunu artırır. Xəzər-Volqa vasitəsilə Rusiya ərazisinə çıxışın olması Bakı şəhərini Şimal dənizləri ilə birləşdirərək onu beynəlxalq əhəmiyyətli liman şəhərinə çevirmişdir. Təbii şərait Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun əlverişli coğrafi mövqeyi ilə birlikdə onun gələcək inkişafında da mühüm rol oynayır.

Yaşayış məntəqələrinin yerləşməsində və inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biri də onun əlverişli nəqliyyat mövqeyidir.

Respublikanın tərkib hissəsi olan Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu təbii sərvətlərinə və coğrafi mövqeyinə görə beynəlxalq aləmdə xüsusi maraq doğurmaqdadır.

Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu coğrafi cəhətdən 3 hissəyə bölünür:

1. şimal-qərb-dağlıq yayla;
2. şimal və yaxud mərkəz-təpəli dağətəyi;
3. şərq-düzənlik.

Dağlıq yayla ərazinin şimal-qərb hissəsini təşkil edir. Dağlıq yaylanın xarakterik cəhəti odur ki, buradakı yüksəkliklərin zirvələri yastılanmışdır. Cənub-şərqdə bu dağlar tədricən alçalaraq dağətəyi təpələrə keçir.

Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun landşaftları bir-birilə əlaqədə olan təbii komponentlərdən təşkil olunmuşdur. Yaranan landşaftlar eyni zamanda əhalinin məskunlaşmasına, onun təsərrüfat strukturunun formalaşmasına təsir göstərir. Ümumiyyətlə, relyef, daxili sular, iqlim şəraiti, torpaq örtüyü, yeraltı və yerüstü sərvətlər yaşayış məntəqələri və istehsalın ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır

Abşeron ərazisinin süxurlarının litoloji tərkibi müxtəlif çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Abşeronda üçüncü və dördüncü dövr (antropogen) çöküntüləri yayılmışdır. Abşeron ərazisində üçüncü dövr çöküntülərinin bütün lay dəstləri vardır ki, bunlardan ən mühümü məhsuldar qat (orta pliosen) hesab olunur və o, Abşeron yarımadasının qərb hissəsinin kənar zolağı müstəsna olmaqla, bütün ərazisini əhatə edir.

Abşeronun şimal, şərq və cənubunda dəniz sahili boyunca abraziya-akkumulyativ mənşəli relyef formaları və qumluqlar yayılmışdır. Küləkli günlərin sayı çox olduğuna görə (300-350) daim hərəkətdə olan qumlar sovrulur və havada tozun miqdarını artırır. Bu isə təsərrüfata və əhaliyə böyük ziyan vurur. Lakin buna baxmayaraq, qumluqlar yayda çimərliklər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Yay mövsümündə Abşeronun bütün çimərlikləri əhalinin xidmətinə verilir.

Abşeron və Qobustan Azərbaycanda və hətta dünyada palçıq vulkanlarının fəal olduğu əsas regiondur. Onların fəallığının tez-tez artması şəhər təsərrüfatına ziyan vurur. Binəqədi rayonunda onun qəsəbələrə vurduğu ziyanı buna misal olaraq göstərmək olar.

Abşeron regionu seysmiklik cəhətdən fəal zonaya daxildir, yaşayış massivləri və təsərrüfat obyektləri üçün təhlükə yarandığına görə tikinti işlərinin aparılması bahalaşır, əlavə tədbirlərin görülməsi lazım gəlir. Meyilli ərazilərdə tikinti işlərinin aparılmasında sürüşmələr mühüm problem yaradır. Bu baxımdan Bayılda və Çəmbərəkənd zonasında baş verən sürüşmə hadisələri daha səciyyəvidir. Ümumiyyətlə, sürüşmələr şəhərsalma işlərinə, yüksək binaların tikilməsinə, sosial infrastruktur obyektlərinə, torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsinə və s. mənfi təsir göstərir.

Abşeron iqtisadi rayonunun relyef şəraitinin məskunlaşma üçün bütövlükdə əlverişli olmasına baxmayaraq, onun Bakı-Sumqayıt istiqaməti daha çox mənimsənilmişdir.

Xızı rayonunun təbii-coğrafi şəraiti tarixi inkişaf xüsusiyyətləri əhalinin məskunlaşmasında xüsusi rol oynamışdır, onun şərq və şimal hissəsi insanların məskunlaşması üçün daha əlverişlidir. Rayonun cənub bölgəsində yaşayış məntəqələri, demək olar ki, yoxdur və, əsasən, qış otlaqları mövcuddur. Onun ərazisində tez-tez baş verən sürüşmələr, yollara və qəsəbələrə böyük ziyan vurur.

Abşeron iqtisadi rayonunda yaşayış məntəqələrinin inkişafında və formalaşmasında təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi xüsusi rol oynamışdır. Regionda neft və qaz yataqlarının kəşfiyyat istismarı, emal edilməsi, köməkçi peyk-sahələrin yaradılması burada iri sənaye rayonunun formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Abşeronda əhalinin məskunlaşdığı ərazilərdə məskunlaşma zonalarına yaxın tikinti materialları ehtiyatları vardır ki, bunlara: Qaradağda sement, gips, əhəng, Sumqayıt və Zığda kərpic gili, Şıxlar, Balaxanı, Hökməli yaxınlığında tikinti qumu ehtiyatı, Qaradağ, Güzdək, Maşağa, Nardaran, Korgöz qəsəbələri ətrafında mişar daşı, Nardaran, Şüvələ, Maşağa, Zirə, Zığ, yaxınlığında əhəngdaşı, Qaradağ, Güzdək, Zığ, Korgöz, qəsəbələri yaxınlığında üzlük daşını misal göstərmək olar. Göstərilən tikinti materiallarından geniş istifadə edilir. Bu da yaşayış məntəqələrinin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafına, torpaqlardan səmərəli istifadə olunmasına, əhalinin işlə təmin olunmasına təsir göstərir. Bunlara misal olaraq Bakı dəmir-beton konstruksiyaları, asbest-sement boruları, şifer və kərpic zavodlarını, Sumqayıt şüşə zavodunu, Qaradağ sement zavodunu göstərmək olar.

Abşeron iqtisadi rayonunun iqlimi aralıq dənizi tipinə yaxın olub, quru subtropikdir. Region üç tərəfdən donmayan Xəzər dənizi ilə əhatə olunduğundan yayı isti, qışı mülayim və yağıntılı, payızı küləkli keçir. Xəzər dənizi regionda iqlimin kontinentallığını azaldır. Lakin bunlara baxmayaraq, iqlim şəraiti ərazinin ayrı-ayrı sahələrinin mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir.

Demək olar ki, burada məskunlaşma üçün iqlim şəraiti əlverişlidir. Yay dövründə orta iyul temperaturunun yüksək olması ilə əlaqədar (orta aylıq temperatur 30°-32°), dənizsahili rayonlarda iqlim-balneoloji və çimərlik ərazilərin geniş sahə tutması, qışda havaların nisbətən mülayim keçməsinə baxmayaraq (orta aylıq temperatur 2°-4°), binaların qızdırılması üçün əlavə tədbirlər görmək lazım gəlir. Əsən şimal küləklərinin şəhərin havasının təbii təmizləyicisi rolunu oynaması və s. əlamətləri iqlimin əlverişli üsürlərinə aid etmək olar. Şimaldan əsən «Xəzri» və cənubdan əsən «Gilavar» küləkləri atmosferi tullantılardan təmizləməklə yanaşı, həm də istini bürkünü azaldır, havanın temperaturunu aşağı salır. Lakin bunlarla yanaşı, küləklər, yaşayış məntəqələrini toz-dumana bürüyür, neft və qaz hasilatına, tikintinin gedişinə və s. mənfi təsir göstərir. «Xəzri» küləyi il boyu 300 gündən artıq əsir. Bu küləyi tükənməyən enerji mənbəyi kimi istifadə etmək olar.

Abşeron energetika əmsalına görə onunla eyni qurşaqda yerləşən regionlar içərisində ən mühüm yeri tutur. Burada küləyin orta illik gücü Abşeronda 8,9 m/san, Bakıda 4,6 m/san-yə bərabərdir. İqtisadi rayonun yarımada sahəsi iqlimi ilə Qobustan iqlimi bir-birindən fərqlənir. Məskunlaşma üçün ən əlverişsiz sahə Qobustan ərazisidir. Bu da ərazinin quru olması, yarpaqların geniş sahə tutması və suyun çatışmaması ilə izah olunur. Burada il ərzində günəş saatlarının miqdarı

2450-2500-ə çatır. Orta illik temperatur 14-15°, yanvarın orta aylıq temperaturu 0-3°, iyulda 26-27°-dir. Abşeronda ən isti ərazilərdən biri Qobustandır. Relyefin yararsız, yağıntuların az olması, çay şəbəkələrinin olmaması, düşən yağıntı ilə buxarlanma qabiliyyəti arasında fərqin (950-1000 mm) yüksək olması burada kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsinə imkan vermir. Qobustanda termik ehtiyatdan istifadə edilməsi tədbirləri aparılmır. Qobustandan fərqli olaraq, Xızı rayonunun iqlimi soyuq, qışı sərt iqlimə aiddir Yay mülayim isti, payızı isə mülayim və nəmlidir. Havanın orta illik temperaturu 0° təşkil edir. Rayonda külək rejimi dağvari və vadi-dağ küləkləri ilə səciyyələnir. Əsasən, cənub-qərb və şimal küləkləri üstünlük təşkil edir.

Abşeron yarımadasında orta illik temperatur 13.8°-14.7°, minimum temperatur- 20°, maksimum temperatur- 43° -dir. Günəş saatlarının miqdarı 2500 saata çatır. Belə iqlimə malik olan yarımada yay dövrü üçün əlverişsizdir. Belə temperatur şəraiti yayda evlərin sərinləşdirilməsi üçün tədbirlər görülməsini tələb edir. Lakin bununla yanaşı, kənd təsərrüfatına müsbət təsir göstərir, hətta tədbirlər həyata keçirdikdə kənd təsərrüfat məhsulları yetişdirilməsinə şərait yaranır. Rayonun yayı quraq keçdiyi üçün burada kənd təsərrüfatı bitkilərinin əksəriyyəti süni suvarma tələb edir.

Ümumiyyətlə, Abşeronda illik yağıntuların miqdarı 250-300 mm, şərq kənarında 500-550mm, cənub-qərbdə isə (Buta yaxınlığında) 130-150 mm-dır ki, bu da Abşeron üçün aşağı göstəricidir. Havanın nisbi rütübətliliyi çox aşağı olduğundan bitki örtüyü çox zəif olur. Yaşayış şəraiti çətinləşir. Bakı və qəsəbələrin yaşıllaşdırma işlərində problemlər yaranır.

Abşeron iqtisadi rayonu ərazisində mühüm problemlərdən biri də su ehtiyatları və ondan səmərəli istifadədir. Bu problem Abşeronun daimi problemlərindəndir. Su ehtiyatları bütünlüklə məhsuldar qüvvələrin inkişafında və yerləşdirilməsində də başlıca rol oynayır. Abşeron ərazisində su çatışmazlığı başqa rayonlara nisbətən daha çox hiss olunur. Hələ 1917-ci ilə qədər Bakı şəhərini, onun ətraf rayonlarının əhalisini, sənaye sahələrini həyətlərdəki quyular, şirinləşdirilmiş dəniz suyu (850 m³ /gün), Kür çayının suyu (2500 m³ /gün) və Zağulba su kəməri (550 m³ /gün) su ilə təmin edirdi. Hər bir nəfərə 1 və yaxud 1,5 vedrə su düşürdü. İlk dəfə olaraq 1898-1917-ci ildə Bakı-Şollar (birinci Bakı su kəməri) su kəməri çəkilmiş, bu kəmərin gücü sutka ərzində 1,25 m³ olmuşdur. Daha sonra şollardan əlavə qollar çəkildi. 1986-1989-cu illərdə gücü sutkada 8 m³ olan ikinci Kür su kəməri çəkilmişdir.

Ərazidə yerüstü sular təsərrüfat və əhəlinin şirin suya olan tələbatını ödəmədiyinə görə yeraltı sulardan istifadə edilir, süni su hövzələri yaradılır. Yeraltı sular kənd və qəsəbələrin, həmçinin bağ sahələrinin istirahət ərazilərinin su ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Abşeronun sənaye müəssisələrinin tələbatı Bab su kəməri (83,5 mlrd.m³) və dəniz suyu hesabına (2,3 mlrd, m³) ödənilir. Burada sənaye müəssisələrinin və kənd təsərrüfatının su təchizatında Samur-Abşeron və Abşeron kanalları mühüm rol oynayır. Abşeron kanalı Zirə Qəsəbəsi yaxınlığında Xəzər dənizinə qədər uzanır. Lakin kanalın hər iki tərəfindən borular vasitəsilə suyun lazımsız axıdılması, zibildən təmizlənməsi, təmir edilməməsi suyun azalmasına və kanalın qurumasına səbəb olub. Mövcud Samur-Abşeron kanalının istismar keyfiyyəti yüksəldilməli, suyun buxarlanması, filtrasiyasını aradan qaldırmaq üçün müxtəlif örtüklərdən və beton təbəqədən istifadə edilməlidir. Hal-hazırda üçüncü Şollar su kəmərinin çəkilişi başlanmışdır. Bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq, Abşeronun suya olan tələbatı ödənilmir. Bakının hal-hazırda həm iqtisadi həm də sosial problemlərindən biri su təchizatıdır.

Aparılmış hesablamalara görə, hal-hazırda Abşeron iqtisadi coğrafi rayonuna 192 təbii mənbədən su daxil olur. Su istehlakı isə cəmi 647 min km-dir. İstifadə olunan suyun (21,7%-i) istehsalatda istifadə olunur. Şəhər ətrafında sənaye müəssisələri azlıq təşkil etdiyinə görə qəsəbələrin çoxunda mərkəzləşmiş su təchizatı olmadığından burada suyun əsas həcmi suvarmada (6,7%) və içməli su kimi (48,0%) istifadə olunur. Bununla yanaşı, suyun böyük həcmi çirkab sulara (58,6%), nəql zamanı itkilərə (15,1%) sərf olunur. Bakının və başqa şəhərlərin əhalisinin su ilə təmin olunmasına dair indiyə qədər bir sıra konsepsiyalar hazırlanmışdır. Onlardan Y.Göyçaylının və Ş.Göyçaylının konsepsiyasını daha əlverişli hesab edirik.

Cədvəl

*Abşeron iqtisadi rayonu üzrə su ehtiyatlarının mühafizəsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsini
səciyyəlandırən əsas göstəricilər (min m³-lə) 2004-cü ilin statistik məlumatlarına əsasən tərtib
edilib.*

Şəhər və rayonlar	Təbii mənbələrdən götürülən su	Su istehlakı						Çirkab sularının sututarlara atılması	
		Cəmi	Onlardan						
			məişət məqsədi ilə	istehsalata	suvarmaya	k/t-nin digər sahələrinin təchizatına	Başqa məqsədlərə		
Azərbaycan Respublikası	10075	6754	503	1977	4169	79	26	4601	3321
Bakı	155	480	317	157	0.4	-	5	462	74
Sumqayıt	37	88	63	25	0.01	-	0.1	30	-
Abşeron inzibati rayonu	-	71	23	-	48	-	-	0.09	53
Xızı	-	8	-	0.02	8	-	-	0.02	-
Abşeron iqtisadi rayonu	192	647	403	182.02	56.41	-	5.1	492.1	127

Dünya miqyasında ən iri şəhərlər üçün adambaşına içməli su norması 420 l/gün-dür. Bakı tipli şəhərlər üçün isə bu norma 250-300 l/gün-dür. Belə olduqda 3,2 mln. əhalisi olan şəhərin normal su təchizatı üçün 9-12 m³/san içməli su tələb olunur.

Y.Göyçaylının fikrincə, şollar su qəbuledicisində (1-ci su kəməri) kəmərin gücündən artıq olan böyük həcmdə su dənizə axıdılır. Bundan əlavə, həmin ərazidə 3 m³/san yaxın yeraltı sular istifadəsizdir. Əgər onları toplayıb Şollardan 10-12 km məsafədəki 2-ci su kəmərinə qoşsaq, 2-ci su kəmərinin tam gücü ilə işləməsinə təmin etmiş olarıq və bu yol ilə də Bakı şəhərinin içməli suya olan ehtiyacını qismən ödəyə bilərik. Y.Göyçaylının təkliflərinə əsasən Abşeronun su ilə təminatı üçün aşağıdakı mənbələr məqsədəuyğun sayılır:

1. Quba-Qusar zonasındakı yeraltı sular içmək üçün yararlıdır və dövlət standartlarının bütün tələblərini ödəyir.
2. Böyük Bakı rayonundakı (Bakı, Sumqayıt şəhərləri və Abşeron yarımadası) içməli sular tələbatından bir neçə dəfə artıq istismar ehtiyatına malikdir. Həmin su mənbəyi ərazi cəhətdən Bakı şəhərinə yaxındır (160-180 km).

Ona görə də aşağıdakı əsaslı tədbirlərin görülməsi vacibdir: 1) yeraltı sulardan istifadənin genişləndirilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi; 2) təmiz və keyfiyyətli yeraltı sularla zəngin olan Böyük Qafqazın cənub yamaclarından yeni su kəmərlərinin çəkilməsi; 3) dəniz suyunu şirinləşdirmək üçün qurğuların tikilməsi; 4) qapalı su sisteminə keçilməsi; 5) su kəmərlərinin, nasos stansiyalarının yeniləşdirilməsi və s.; 6) qiymətqoyma mexanizmindən və su ölçən cihazlardan istifadə etməklə, suyun qənaətlə işlədilməsinə nail olmaq; 7) su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması, təmizləyici qurğu və vasitələrdən istifadə edilərək əhali tərəfindən istifadə olunan içməli suların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; 8) suyun satışına nəzarətin düzgün təşkil olunması.

Abşeronun şəraitində göllər xüsusi yer tutur. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonuna daxil olan əsas göllərdən Masazır, Böyük Şor, Binəqədi və s. gölləri göstərmək olar. Binəqədi gölü böyük göllərdən sayılır və onun qidalanması, əsasən, yeraltı sular hesabınadır. Gölün mərkəzində çöküntü kütləsi səthə çıxır, bəzən duzlu təbəqə ilə örtülür. Ərazidə iri göllərlə yanaşı, qrup halında olan

göllər də vardır. Saray-Qobu-Corat, Kürdəxanı-Pirşağa, Məmmədli-Zabrat qrupları gölləri adları çəkılən qəsəbələrin yaxınlığında yerləşir. Ümumiyyətlə, bu göllərdən duz yığılmada, sahillərindəki çöküntülərindən isə müalicə üçün istifadə edilir.

Tədqiqat rayonunun torpaqları və torpaq örtüyü müxtəlifdir. Dəniz sahili boyu yumşaq qumlu torpaq örtüyü vardır. Geniş qumsal ərazilər, düyünlər Xəzərin sahilinə ensiz zolaq şəkilində Abşeron yarımadasında üç istiqamətdə inkişaf edir. Şimal sahilə qumlar balıqqulağı və çınqılla qarışıq, ovxalanmış şəkildə yayılmışdır. Daxili ərazidə isə təmiz qumlara təsadüf edilir. Öz hərəkətləri ilə qumlar yaşayış məntəqələrinə (Novxanı, Pirşağı, Maştağa, Bilgəh, Buzovna, Zirə, Türkan və s.), kənd təsərrüfatı sahələrinə və sənaye obyektlərinə böyük ziyanlar vurur. Belə qumların qarşısını almaq üçün tədbirlər görülsə də, bu işlər müvəqqəti xarakter daşayır. Hərəkət edən qumlara qarşı fitomeliyativ işlərin (ot, ağac, kol əkini, meşə zolaqlarının salınması və s.) aparılması zəruridir.

Rayonun çox hissəsini boz torpaqlar təşkil edir. Bu torpaqlarda humusun miqdarı 2,5%-4,5% arasında dəyişir və təbii məhsuldarlığı çox aşağıdır ki, bu da təbii şəraitin əlverişsiz olması ilə əlaqədardır. Torpaqda əmələ gətirən amillərdən, rayonun yüksəkliyindən asılı olaraq, Qobustan və Abşeronda, orta dağlıq regionlarda torpaqlar bir birindən fərqlənir. 900- 1350 m yüksəkliklərdə qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, meşə-çöl zonasında dağ-boz-qəhvəyi, quru çöl zonasında açıq boz-qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Bu torpaqlarda üzüm, dənli bitkilər, bostan və tərəvəz bitkiləri yetişdirilir. Heyvandarlıq üçün yem bazası var. Rayonun şimal-qərbində dağların yuxarı hissələrində Xızı rayonunda dağ-çəmən, dağ-qara torpaqları yayılmışdır.

Beləliklə, Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda təbii-coğrafi şəraitin məskunlaşma formalarına təsirini təhlil edərək aşağıdakı nəticə və təklifləri qeyd etmək olar:

-Qobustan ərazisinin kəskin parçalanması ilə əlaqədar, əlverişsiz olmasına baxmayaraq, iqtisadi-coğrafi rayonun relyefi məskunlaşma üçün ümumən əlverişlidir

-Abşeronda yaranan landşaftlar əhalinin məskunlaşmasına, onun təsərrüfat strukturunun formalaşmasına özünəməxsus şəkildə təsir göstərir;

-Təbii sərvətlərin istismarı, əhalinin texnogen fəaliyyəti torpaqların həddən artıq dərəcədə çirklənərək sıradan çıxmasına səbəb olur;

-Sürüşmələr şəhərsalma işlərinə, yüksək binaların ucaldılmasına, sosial və infrastruktur obyektlərinə, torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsinə, təsərrüfata və s. mənfi təsir göstərir, tikinti işlərini bahalaşdırır və digər təhlükələr yaradır;

-Xəzri küləyi il boyu 300 gündən artıq əsir. Bununla əlaqədar, sanitariya-gigienik şəraiti yaxşılaşdırmaq üçün yaşıllıqları artırmaq lazımdır. Bu küləyi tükənməyən enerji mənbəyi kimi də istifadə etmək olar;

-İqtisadi-coğrafi rayonda qış və yay otlaqlarının mövcudluğu heyvandarlığın inkişafına müsbət təsir göstərir.

-Bakı və Sumqayıt şəhərlərindəki sənaye mərkəzlərinin suya olan tələbatını imkan dairəsində texniki sular hesabına ödəmək məqsəduyğundur.

-Mövcud Samur-Abşeron kanalının istismar dərəcəsi yüksəldilməli, suyun buxarlanması, filtrasiyasını aradan qaldırmaq üçün müxtəlif örtüklərdən və beton təbəqədən istifadə edilməlidir;

-Abşeronun sahillərində istehsalın ərazi üzrə təşkili, gələcəkdə Xəzər dənizinin tərəddüdləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilsə, Abşeronun təsərrüfatlarına dəyər biləcək zərərləri zərərsizləşdirmək olar;

-Neft hasilatı aparılan ərazilərdə və Xəzər dənizinin akvatoriyasında çox böyük torpaq sahələri, sahil ərazilər və sular neftlə çirklənərək yararsız hala düşmüşdür. Əgər bu sahələr rekultivasiya edilərsə, həmin ərazilərdən istifadə etmək olar. Burada istirahət zonalarının salınması, tikinti materiallarının istismar edilməsi nəticəsində yaranan karxanalardan balıq yetişdirilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Tikinti materiallarının bir hissəsi müəssisələr üçün xammal rolunu oynayır. Bu da yaşayış məntəqələrin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafına, torpaqlardan səmərəli istifadə olunmasına, əhalinin işlə təmin olunmasına təsir göstərir.

Abşeronun iqlim şəraiti, onun Xəzər dənizi ilə əhatə olunması, əlverişli nəqliyyat sistemi,

çimərliklər, müalicəvi sular, zəngin tarixi və arxeoloji abidələr və s. burada ümumrespublika əhəmiyyətli istirahət və sağlamlıq komplekslərinin inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Abşeron yarmadasının nizamsız məskunlaşdırılması onun ənənəvi sahələrinin, xüsusilə, quru subtropik bitkiçiliyinin inkişafına mənfi təsir göstərir, su problemləri və ekoloji gərginlik yaradır. Ona görə də Abşeronun təsərrüfatının dirçəldilməsi, məskunlaşma və ekoloji problemləri ciddi dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac duyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı. Bakı: Nurlan, 2004.
2. Əfəndiyev V.Ə., Dəmirqayayev Ş.Q. Azərbaycan Respublikası şəhərlərinin inkişafının coğrafi məsələləri. Bakı: Nicat, 1995, 176 s.
3. Əfəndiyev V.Ə. Urbanizasiya və Azərbaycanın şəhər yaşayış məskənləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 397 s.
4. Göyçaylı Y., Göyçaylı Ş.Y. İçməli su probleminin həlli yolları // Azərbaycan təbiəti jurnalı, Bakı: Azər nəşr, 1992.
5. Природные условия и ресурсы Апшерона // Под редак. Г.А.Алиева. Баку: Элм, 1979.

РЕЗЮМЕ

ЗНАЧЕНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО БАЛАНСА В ПРОЦЕССЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АПШЕРОНСКОГО ЭКОНОМИКО – ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЙОНА

Абдулов К.Ш.

Ключевые слова: *Абшерон, экономико-географический регион, рельеф, внутренние воды, климатические условия, почвенный покров, природные ресурсы*

Статья посвящена самой крупной и динамично развивающейся агломерации Азербайджана – Апшерону, обладающему выгодным экономико-географическим положением, что безусловно, влияет на развитие Апшеронского экономико–географического района.

В статье рассматривается влияние природных условий и ресурсов на развитие Апшерона и дается их оценка. Наравне с природными ресурсами, производится оценка экономического потенциала населенных пунктов.

SUMMARY

IMPORTANCE OF ENSURING ECOLOGICAL BALANCE IN THE PROCESS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF ABSHERON ECONOMIC-GEOGRAPHICAL REGION

Abdulov K.Sh.

Key words: *Absheron, economic-geographical region, relief, inland waters, climatic conditions, soil cover, natural resources*

The article is dedicated to the largest and dynamically developing agglomeration of Azerbaijan which is called Absheron. The region has an advantageous economic and geographical position. Undoubtedly, this factor impacts the development of Absheron economic-geographical region.

In the article, the influence of natural conditions and resources on development of Absheron is examined and foregoing factors are evaluated. Economic potential of settlements is also estimated together with natural resources.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.04.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 377

DİSTANT TƏHSİL: FORMA, TEXNOLOGIYA, LƏVAZİMAT¹ATAYEV QAFAR NƏRİMAN oğlu¹ORUCOV SAMİR KAMAL oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent

osamir@mail.ru*Açar sözlər: distant tədris, forma, metod, tədris texnologiyası, şəbəkə texnologiyaları*

Azərbaycanın ali təhsil məktəblərində distant təhsil tədris texnologiyası kimi qələmə verilir və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi ilə yeni təhsil modelləri, o cümlədən distant təhsilin həyata keçirilməsi “İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da öz əksini tapmışdır.

Strategiyada təhsilli gənc nəslin yetişdirilməsi, onların müasir texnologiyaların fəal istifadəçiləri, yaradıcıları kimi formalaşması, İKT-nin təhsil prosesinin bütün mərhələlərinə inteqrasiyası ilə informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun müasir təhsil sisteminin qurulması, rəqəmli təhsil informasiya ehtiyatlarının yaradılması, müəllimlərin kompüter biliklərinin artırılması, e-təhsil və distant təhsil sisteminin müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsi, istehsaldan ayrılmadan, yaş həddinin nəzərə alınmadan, xüsusi qayğı tələb olunan sosial qruplar da nəzərə alınmaqla, fasiləsiz təhsil konsepsiyasının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi əsas məqsədlər sırasında qeyd edilib. Bu məqsədlərə çatmaq üçün milli təhsil şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi və bütün ümumi təhsil müəssisələrinin etibarlı, təhlükəsiz genişzolaqlı şəbəkəyə qoşulmasının təmin olunması, təhsilin resurs mərkəzinin və təhsil prosesini dəstəkləyən elektron tədris vasitələrinin inkişaf etdirilməsi, bütün təhsil pillələri üçün informatikanın tədrisinin keyfiyyətinin artırılması və dərs vəsaitlərinin texnoloji inkişafa uyğun müasirləşdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş virtual tədris platformasının yaradılması və təhsilin idarə olunması sisteminin inkişaf etdirilməsi, vahid milli təhsil portalının fəaliyyətinin genişləndirilməsi və elektron resurslarla zənginləşdirilməsi, İKT sahəsində fasiləsiz professional hazırlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

Son zamana qədər *distant təhsil*, *qiyabi təhsil*, *açıq təhsil* və başqa bu kimi anlayışlar arasında heç bir fərq qoyulmurdu, bunlar praktiki olaraq bölünmürdü. Lakin indiki zamanda distant təhsil öz vacibliyini və lazımlı olduğunu sübut edib. Təhsil cəmiyyətində distant təhsilin böyük perspektivlərinin olduğu başa düşülür. Ancaq bu günə qədər bizi maraqlandıran bir aktual sual var: distant təhsil təhsil formasıdır, yoxsa texnologiyadır? Bu sual ciddi problem olaraq qalır, çünki distant təhsilin strategiyası, realizasiya taktikası və nəticə kimi də, müəllimlərin distant təhsilə hazırlanması ilə müəyyən olunur.

Hal-hazırda distant təhsilin tədqiqatçıları və praktik baxımdan araşdırıcıları tərəfindən onun aşağıdakı əsas tərifləri, əsas anlayışları verilmişdir.

Müəllim və tələbənin eyni məkanda olmadan təhsilalma sistemi **Distant təhsil** adlanır. Bu təhsil sisteminədən yararlanmağa inkişaf etmiş informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları imkan verir. Məsafəli təhsil tələbə ilə müəllimin fiziki olaraq eyni bir mühitdə olmamasını təşkil edən texnologiyadır. Bu sistem təhsil texnologiyası tərəfindən araşdırılan bir fenomendir və bu sahədə təhsil elminə verdiyi ən böyük töhfədir. Bir çox insanlar yaşının çox olması, ailə öhdəlikləri, fiziki durumunun məhdud olması, işləmək məcburiyyətində olması və bir çox səbəblərdən təhsil ala bilmirlər. Distant təhsil belə insanlar üçün geniş imkanlar açır, eyni zamanda xarici ölkələrin ali təhsil ocaqlarında təhsil alma imkanı verir.

Distant təhsil informasiya texnologiyalarının geniş istifadəsinə əsaslanan *tədris formasıdır*. Burada həm də tədris materiallarının çatdırılması, bu materialların müstəqil mənimsənilməsi, təhsil alan və tədris edən arasında dialoq mübadiləsi və proseslərin zaman–məkan sərbəstliyi nəzərdə tutulur.

Distant təhsil interaktivliyi nəzərdə tutan spesifik internet texnologiyaları və digər ləvazimatlar vasitəsi ilə reallaşan müəllim və tələbə, eyni zamanda tələbələrin kontaktı, öz aralarında, böyük distansiyada baş verən və bütün dərs komponentlərini (məqsəd, təqdimat, metodlar, təşkilat formaları, tədris vasitələri və s.) özündə cəmləyən *tədris formasıdır*.

Distant təhsil müəllim və tələbənin müxtəlif fiziki məkanlarda olduğu zaman məsafədən idarə edilən *tədris texnologiyasıdır*. Əvvəllər distant təhsil qiyabi təhsil mənasını daşıyırdı. Lakin hal-hazırda bu təhsil metodikası Keys-, TV-, Şəbəkə- texnologiyalarından istifadə edir.

Distant təhsil tədris subyektlərinin (tələbə, müəllim və tütör) zaman və məkan uzlaşması olmadan telekommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə həyata keçirilən *təhsil prosesidir*.

Bundan belə nəticə çıxarıraq ki, tədris ocaqlarının təhsilin alınmasının istənilən formasında tədris texnologiyalarından geniş istifadə etməyə haqları var. Distant tədris texnologiyaları dedikdə isə aşağıdakı texnologiyalar başa düşülür:

CD texnologiya - tələbələrə multimedia (disket, CD-ROM, DVD, fləşkart) daşıyıcılar üzərində dərs materiallarının verilməsi. Bu texnologiya, adətən, əyani dərs formaları (yekun mühazirələr, seminarlar, təcrübələr, məsləhət saatları və yoxlama işlər) ilə birgə tətbiq olunur. Müəllim ilə qurulan əlaqənin bir qismi (konsultasiya-məsləhət), elektron kitabxana və verilənlər bazasından götürülən informasiya internet vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər.

Şəbəkə texnologiyası ali məktəbin internet serverlərində yerləşdirilən elektron dərsliklərin və öyrədən kompüter proqramlarının istifadəsi deməkdir. İnternet vasitəsi ilə müəllimlə bağlantı yaratmaq, cari və yekun testləri keçmək olar. Bəzi ali məktəblər həm də internetdə real zamanda mühazirə və seminarlar keçirirlər. İmtahanları isə tələbənin yaşadığı yerə ən yaxın yerləşən ali təhsil müəssisəsinin tədris mərkəzində təşkil edirlər. Şəbəkə təhsili həm fərdi (aftonom), həm də informasiya-təhsil mühitində yayımlanmaqla təşkil oluna bilər.

Televiziya-peyk texnologiyası təşkilinə görə şəbəkə texnologiyasına bənzəyir, lakin müəllimlə kontakt (mühazirələr, seminarlar) peyk-rabitə kanalları vasitəsi ilə reallaşdırılır.

Göstərilmiş texnologiyalardan başqa, indi daha çox əyani və distant müddətlərini özündə cəmləyən «**hybrid**» model işlədilir. Yəni hibrid model dedikdə keys-texnologiyanın və əyani dərslərin qarışıq modeli başa düşülür. Lakin bizdən fərqli olaraq, xarici ölkələrdə (ABŞ və Avropa) distant təhsilə müstəqil bir tədris forması kimi baxılır, ona görə də distant təhsilin forma, texnologiya və ya ləvazimat olması sualı bizim üçün hələ də aktual olaraq qalır.

Gəlin distant təhsili *tədris forması* kimi nəzərdən keçirək. Distant təhsil yeni tədris forması kimi tamamilə müstəqil ola bilməz. Axı distant təhsilin məqsədi əyani təhsilin məqsədi ilə eynidir, eyni proqramlar bazası və eyni məzmun üzərində qurulur. Lakin materialların təqdim edilməsi forması, müəllimlə tələbə arasında və tələbələrin öz aralarında ünsiyyət forması fərqli olacaqdır. Distant təhsilin baza didaktik prinsipləri, əsasən, başqa tip təhsildəki kimidir. Bununla bərabər, distant təhsilin təşkili fərqlidir, spesifikdir, çünki İnternetin informasiya mühitinin imkanları və təklifləri ilə müəyyən edilir (forumlar, videoçatlar, e-poçt, videokonfranslar). Distant təhsilin xarakterik cəhədləri müəllimin rolunun dəyişməsi, tədris subyektlərinin məsafə ayrılığı, virtual tədris birliyi, müasir tədris vasitələri və texnologiyaların istifadəsi və, ən əsası, özünə-nəzarətin müəllim tərəfindən nəzarətə üstün gəlməsidir.

Distant təhsilin əsas tətbiq sahələrinə aşağıdakıları aid etmək olar :

- kadrların ixtisasının dəyişdirilməsi və müəyyən ixtisaslar üzrə kvalifikasiyasının artırılması;
- məktəblilərin ayrı-ayrı fənlərdən eksternlə imtahan verməyə hazırlanması;
- şagirdlərin ali təhsil ocaqlarına gəbul imtahanlarına hazırlanması;

- tələbələrin ali təhsil alması (bakalavr pilləsi);
- tələbələrin ali təhsil alması (magistratura pilləsi);
- tələbələrin ali təhsil alması (doktorantura pilləsi);
- əlavə maraqlar üzrə təhsilin alınması;
- professional hazırlıq (ixtisas artırma).

Distant təhsilin əyani və qiyabi təhsil ilə müqaisədən belə nəticə çıxır ki, distant təhsil kompüter, video-audio, kosmik və optik lifli texniki vəsaitlərə əsaslanan informasiya texnologiyalarının təminatı ilə həm əyani, həm də qiyabi təhsilin yeni bir pilləsidir.

Distant təhsilin qiyabi formada təhsildən fərqi odur ki, materialın böyük hissəsinin mənimsənilməsi müstəqil yox, müəllimlə mütəmadi olaraq ünsiyyət nəticəsində alınır (internet və telefon vasitəsi ilə konsultasiyalar, online rejim də leksiya və seminarlar). Eyni zamanda distant təhsilin qiyabi formada təhsildən fərqinə aşağıdakıları əlavə etmək olar :

- daimi olaraq müəllimlə (tutorla) kontakt yaratmaq, yaranan sualları onunla telekommunikasiya rabitə vasitələri ilə operativ müzakirə etmək imkanı ;
- diskussiyaları təşkil etmək, kursun təlimi və ya istənilən zaman birlikdə qrup şəklində layihə işləmək imkanı. Bu məqamda tələbələr müəllim ilə (tutorla) telekommunikasiya rabitə vasitələri ilə kontakt yarada bilirlər;
- nəzəri materialların çap və ya rəqəmsal versiyalarının elektron daşıyıcılar vasitəsi ilə çatdırılma imkanı. Tələbə təhsil müəssisəsinə fiziki gəlməkdən azad olur.

İllərdir Azərbaycanda mövcud olan qiyabi təhsil siteminin ləğv olunması və distant təhsillə əvəzlənməsi tələbələrə nə qazandıracaq, hansı yenilikləri verəcək və, nəhayət, ali təhsil müəsisələrimiz buna hazırdır mı? Bu yöndə fikirlər müxtəlifdir.

Distant təhsilin əyani təhsil formasından fərqi odur ki, burada tədris materiallarının mühüm hissəsi auditoriyalarda yox, internet texnologiyaları vasitəsi ilə mənimsənir, yəni distant təhsil alan tələbənin işi onun müstəqil öz üzərində işləməsinə əsaslanır. Eyni zamanda distant təhsilin əyani formada təhsildən fərqinə aşağıdakıları əlavə etmək olar :

- tələbənin təhsilini yaşadığı və ya işlədiyi məkandan uzaqlaşmadan almaq imkanı;
- tədris prosesi cədvəlinin çevikliyi, yəni məhdud sayda məqamlara bağlılıq imkanı (imtahanlar, müəllim ilə onlayn seanslar və s.);
- əsasən telekommunikasiya rabitə vasitələri ilə müəllim (tutor) ilə kontakt yaratmaq imkanı.

Bundan başqa, xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, distant təhsil ənənəvi təhsildən prinsipial fərqlənən yeni tədris-informasiya mühiti yaradır və bu mühitə gələn tələbə ona hansı bilik və bacarığın lazım olduğunu özü də dəqiq bilir. Həm də tələbə özünə lazım olan məlumatı istədiyi zaman verilənlər bazasından ala bilmək imkanına malikdir.

Distant təhsili ənənəvi təhsildən fərqləndirən, müəllim və tələbələrin həll etmək məcburiyyətində olduqları bir sıra tipik problemlərdən misal gətirək:

- tədris prosesi iştirakçıları arasında şəxsiyyətlərarası kontaktların qurulma problemi;
- tədris əməkdaşlığı zamanı effektiv işləyən balaca qrupların formalaşdırılması problemi;
- tədris prosesinin daha effektiv təşkili məqsədilə dinləyicilərin individual informasiyanı qəbul edib onu qavrama qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi problemi;
- tədris motivasiyasının aktualaşdırılması və dəstəklənməsi problemi;
- müəllimin etdiyi pedaqoji seçimdə adekvatlığı problemi.

Beləliklə, distant təhsil əyani və qiyabi təhsilin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də bir müstəqil tədris forması kimi də mövcud ola bilər. Lakin distant təhsilin müstəqil tədris forması kimi mövcud olmasının çoxlu problemlər, var (bu problemlər əsasən, qanunverici baza ilə bağlıdır). Bir çox dövlətlərdə artıq distant təhsildən ənənəvi təhsil formalarına dəstək və əksər hallarda onun

əvəzi kimi istifadə etməyə başlayıblar. Belə bir sual yaranır: ənənəvi tədris dərsləkləri yeni elektron kopyalarla və əyani dərsləri internet konsultasiya ilə əvəz etməklə, demək olar mı ki, yeni distant təhsil forması əmələ gəlir? Tələbənin və müəllimin tədris yükü müəyyən olunmamış yeni tədris formasının yaranıb fəaliyyət göstərməsi haqqında danışmaq olarmı? Onu da vurğulamaq vacibdir ki, ənənəvi təhsil formalarının əsasını tədris yükü təşkil edir.

Transmilli proqramların üstünlükləri. Distant təhsildə hər kəs vaxt itirmədən xarici universitetlərdə oxuya bilər. Burada tələbənin sərbəst öyrənmə prinsipi vardır. Təhsil sahəsi elə qurulub ki, tələbə müəllimdən vaxt və ya məsafə ilə ayrılsa da, onlar istədiyi vaxt telekommunikasiya vasitələri ilə əlaqə saxlaya bilərlər. Bu baxımdan müxtəlif məqsədlərlə istənilən təhsil proqramı sahəsində həyata keçirilən distant təhsil sisteminin funksiyaları da genişdir.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, demək olar ki, Azərbaycanda distant təhsil əyani və qiyabi təhsil formalarında bir **texnologiya** kimi müəyyən edilir.

Distant təhsilin tədqiqatçıları və təcrübəçilərinin baxışlarının analizi deməyə imkan verir ki, distant təhsil - təhsil müəssisələrindən istənilən məsafədə xüsusi təhsil-informasiya mühiti vasitəsi ilə daxilə və xaricə əhalinin geniş təbəqəsinə kompleks təhsil xidməti göstərən yeni tədris formasıdır. Distant təhsilin informasiya-təhsil mühiti istifadəçilərin təhsil tələblərini ödəməyə yönələn verilənlərin ötürmə vəsaitlərinin, informasiya resurslarının, qarşılıqlı əlaqələr protokollarının, proqram-aparat və təşkilat-metodiki təminatın sistem şəklində təşkil edilmiş dəstidir. Və xüsusilə əlavə etmək lazımdır ki, tədrisin təşkili və müəllim ilə tələbənin qarşılıqlı münasibət strategiyası distant təhsil kursunun mənimsənilməsinin əsasını təşkil edən pedaqoji texnologiya ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, distant təhsilə XXI əsrin müstəqil tədris forması, eyni zamanda əyani və qiyabi təhsildə innovativ komponent kimi baxıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncamı.
2. Аверченко Л.К. Дистанционная педагогика в обучении взрослых. // Философия образования. №6 (39). Новосибирск: Изд. СО РАН, 2011, с.322-329.
3. Ольнев А. С. Использование новых технологий в дистанционном обучении // Актуальные проблемы современной науки. №1. М.: Спутник+, 2011. 96 с.
4. Evaluation of Distance Education Components: A Case Study of Associate Degree Programs By Gunes, Ali; Altintas, Tugba Academy of Educational Leadership Journal, Vol. 16, No. 3, July 1, 2012.
5. Is Online Learning a Disruptive Innovation? It Isn't the Technology per Se, but the New Thinking It Inspires, That Can Be Disruptive By Meyer, Katrina A Planning for Higher Education, Vol. 39, No. 4, July-September 2011.
6. www.uninettunouniversity.net International Telematic University UNINETTUNO.
7. Video Conference as a tool for Higher Education : the TEMPUS ViCES experience / edited by Enrica Caporali, Vladimir Trajkovik. Firenze : Firenze University Press, 2012.

РЕЗЮМЕ

ДИСТАНТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ФОРМА, ТЕХНОЛОГИЯ, ОБОРУДОВАНИЕ

Атаев Г.Н., Оруджев С.К.

Ключевые слова: дистантное образование, форма, метод, технология обучения, сетевые технологии

Цель статьи заключается в обосновании и аргументировании актуальности дистантного образования как одной из его новых форм обучения. Анализируются методы обучения и описываются основные участники этого процесса. В работе отмечаются принципиальные отличия

дистантной формы обучения от традиционной, даётся подробная информация о проблемах взаимоотношения между преподавателем и учащимся и их совместном сотрудничестве. Показано, что при правильной организации процесса, дистантное образование может стать самостоятельной формой обучения. Отмечается, что эффективность дистантного обучения зависит от использования современных технологий, являющихся основой проектирования и реализации таких курсов. Сделано заключение о том, что дистантное обучение предоставляет возможности, которые невозможно реализовать в традиционной форме, и может рассматриваться как самостоятельная форма обучения.

SUMMARY

DISTANCE LEARNING: FORM, TECHNOLOGY, TOOLS

Atayev G.N., Orujov S.K.

Key words: *distance learning, form, technique, technology training, network technologies*

The article is devoted to the relevant problem of modern education - distance learning. The main task of the article is to justify and explain distance learning as a new form of learning. The author examines the forms of learning, the major directions of development of distance learning, shows the differences between the form of distance learning and the traditional one. The problems that students and teachers face in distance learning are distinguished. The author points out that the effectiveness of distance education is determined by the use of teaching technologies that underlie the design and implementation of distance learning courses. Distance education is proved to be regarded as an independent form of training, because it has significant distinctions, which can not be realised in the traditional manner.

Daxilolma tarixi:	Ilkin variant	31.10.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 372.852

“HƏNDƏSƏ” TƏLİMİNDƏ TƏFƏKKÜRÜN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

¹HƏSƏNOVA XALİDƏ SİDQƏLİ qızı
¹HEYDƏROVA MƏFTUN NİZAMİ qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent
meftun.heyderova.82@mail.ru*

Açar sözlər: elmi metod, tədris materialı, təlim prosesi, psixoloji amillər, həndəsi anlayışlar.

Sürətli elmi-texniki tərəqqi dövründə “riyaziyyatı necə öyrətmək lazımdır ki, məktəb qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək mükmün olsun?” – sualı, ilk növbədə, təhsil işçilərini və onların əsgərləri olan müəllimləri düşündürür. Hazırda şagirdə hazır biliklərin hamısını deyil, əsas istiqamətverici hissəsini, qalan bilikləri necə mənimsəmək yollarını öyrətmək lazımdır. Çünki ayrı-ayrı faktlar, məlumatlar aktuallığını itirə bilər, lakin elmi metod köhnələ bilməz; bu metodlar yeni faktların öyrənilməsinə kömək edir. Seçilən metod və vasitə tədris materialının məzmunundan, şagirdlərin səviyyəsindən asılıdır. Metodun yaxşı və ya pis olması şagirdin əqli fəaliyyətini gücləndirmək səviyyəsindən asılıdır. Müəllimin canlı sözü, problemi qoymaq bacarığı, şagirdləri işə cəlb etmə qabiliyyəti mühüm rol oynayır. “Diqqətimizi cəlb etmək üçün əşya, hadisə bizim üçün maraq, yenilik kəsb etməlidir” [1, 3].

Həndəsə məsələlərinin əksəriyyəti xüsusi hallar üçün ifadə olunmuş teoremlərdir. Bu məsələlərin düz, tərs, əks, əks-tərs şəkillərdə ifadə edilməsi, onlardan hansının doğru və ya yalan olduğunu müəyyən etmək psixoloji-məntiqi proses olub, təfəkkürün formalaşmasına və inkişafına müsbət təsir edir. Məsələn: “Paraleloqramın bir tərəfinə bitişik bucaqların tənbönlərinin perpendikulyar olduğunu isbat edin” – məsələsi əslində bir teoremdir.

Bu məsələnin tərs məsələsi şagirdi təkcə isbata deyil, həm də yeni bir məlumatın doğru olub-olmadığına istiqamətləndirir: “Bir tərəfinə bitişik bucaqların tənbönləri perpendikulyar olan dördbucaqlı paraleloqram ola bilərmi?” Məsələnin belə qoyuluşu – faydalı məntiqi çalışma olub, şərt və hökmü müəyyən etməyi tələb edir.

Təlim prosesində şagird təfəkkürünü fəaliyyətə gətirmək üçün motivasiyanı elə qurmaq lazımdır ki, onun qarşısında müəyyən problem, sual dayansın və onu düşünməyə təhrik etsin. Şagirdə məlum olanı təkrar etdirmək ondan psixi fəaliyyət tələb etmir, o, sadəcə, yaddaşından istifadə edir. Bu zaman təkrarlanan materiala dair düşündürücü suallar verməklə, yeni əlamət və xassələri aşkar etmək lazımdır. İdraki çətinliyi olan situasiyanın yaradılması və bunun həll edilməsinin şagirdlərə həvalə edilməsi – təfəkkür fəaliyyətini fəallaşdırmağa kömək edir [1, 2].

Şagirdlərin biliklərinin əsaslı olmasını təmin etmək üçün verilən sual, məsələ və ya problemin məzmununu idrakı fəaliyyətə gətirə bilən suallarla zəngin olmalıdır. Ortaya çıxan hər bir anlayışın digər anlayışlarla əlaqəsi aşkar edilməlidir. Çünki riyazi təkliflərin və ya anlayışların əsaslandırılması – təlimin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Bu cəhətdən həndəsə məsələləri daha geniş imkanlara malikdir.

Anlayışa aid bilikləri möhkəmləndirmək üçün hazırlanmış suallar sistemi hərtərəfli mənimsəməni təmin etməlidir. Məsələn: bucağın tənböləni anlayışına aid aşağıdakı suallar sistemindən istifadə etmək olar:

- 1) Bucağın tənböləni nəyə deyilir?
- 2) Bucağın tənböləni çək və qur?
- 3) Bucağın tənbölənin hansı xassəsi var?

- 4) Verilmiş tənbölənə nəzərən bucağın tərəflərini qurmaq olarmı? Neçə bucaq mümkündür?
- 5) Üçbucağın daxili bucaqları tənbönlərinin hansı xassələri var?
- 6) Qonşu bucaqların tənbönlərini çəkək. Onun hansı xassəsi var? İsbat et.
- 7) Bucağın tənböləni və bir tərəfi verilib. Bucağın ikinci tərəfini qurmaq olarmı?

Məlumdur ki, şagirdlərin riyazi biliklərindəki formalizm müxtəlif şəkillərdə və ya situasiyalarda özünü göstərir. Məsələn: şagird həndəsi fiqurun tərifini bilir, məsələ həllində ondan istifadə edə bilmir; anlayışın xassələrini göstərə bilmir və s. Belə halları aradan qaldırmaq üçün düşüncə və mühakimə tələb edən çalışmalardan istifadə olunmalıdır. Bu məqsədlə tərifdən və ya təklifdən (teoremdən) bir söz və ya sözlər qrupu atılır və alınan yarımçıq cümlənin tamlanmasını şagirddən tələb etmək olar. Məsələn: “Bərabər üçbucaqlarda bərabər bucaqlar qarşısında bərabər tərəflər yerləşir” təklifində 1-ci “bərabər” sözünü atmaqla, alınan təklifin doğru olub-olmadığını və həmin təklifi tamamlamağı tapşırmaq olar. Təklifi əsaslandırmaq üçün müvafiq çertyojdan istifadə olunur. Məntiqilik aşkar edildikdən sonra qazanılan bilik əsaslı olur. Buraxılan səhvlər psixoloji amillərlə də əlaqədar olur.

Yeni materialın şərhində məqsədəuyğun çalışmalardan istifadə etməklə, mənimsəməni asanlaşdırmaq olar. Mənimsəmə nədir (biliyin)? Mənimsəmə şagirdə təqdim olunan informasiyanın müəyyən analizatorların köməyi ilə dərk olunması deməkdir. Bəs dərkətmə nədir? Dərkətmənin əsasını psixoloji aspekt təşkil edir.

Deməli, çətin tədris materialını öyrətmək üçün onu iki hissəyə: hazırlıq hissəsi və əsas hissəyə ayırmaq səmərəli nəticə verir. Məsələn: hər hansı teoremi isbat etmək üçün (əgər mürəkkəbdirsə), ona hazırlıq xarakteri daşıyan köməkçi təklif (lemma) isbat olunur və buna əsaslanaraq əsas teoremin isbatı çətinlik törətmir.

Həndəsi anlayışların təsnifinə aid çalışmalar (məsələn, bucaqların, üçbucaqların) vizual müşahidənin nəticəsi ola bilər, sonrakı mərhələdə şifahi tələb əsasında şagirdlər müvafiq çertyojları çəkə bilərlər. Nəhayət, üçüncü mərhələdə hesablamaya, qurmağa və isbata aid çətin olmayan məsələlər təqdim oluna bilər. Bu mərhələlər arasında düzgün keçidin təmin edilməsi – şagirdlərdə mənimsəmə keyfiyyətini artırır.

Həndəsə materialının deduktiv xarakter daşması, anlayışların mücərrəd olması, onlar arasındakı münasibətlərin konkret obyektlərə deyil, mücərrəd anlayışlara aid olduğunu nəzərə alsaq, bu fənnin tədrisində yaranan çətinliklərin həm də psixoloji amillərlə bağlı olduğu aydın olur. Belə ki, anlayışın daxil edilməsində sözlə çertyojun uyğunlaşdırılması prosesi, cins və növ əlaqələrinin müəyyən edilməsində, həndəsi anlayışların həyata tətbiqinə aid məsələlər həllindən istifadə edilməsi, öyrənilmiş analıqdan yeni anlayışın daxil edilməsində istifadə olunması, məsələ məzmununa uyğun çertyojun (və ya modelin) hazırlanması və həll üçün zəruri olan, lakin çertyojda olmayan elementlərin (parça, digər fiqurlar) əlavə edilməsi, məsələ həlli metodunun axtarılmasında çertyoj və ya modeldən istifadə olunması kimi mərhələlər təfəkkür əməliyyatları ilə bağlıdır və burada riyaziyyat, məntiq və psixologiya qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu mürəkkəb prosesdə riyazi bilik, münasibətlər, məntiq əməliyyatları, psixoloji amillər: görmə, yaddaş, əqli nəticə və s. iştirak edir və şagird bunlara hazır olmalıdır. Deməli, həndəsi biliklərin mənimsənilməsi müxtəlif elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində reallaşır [2, 3].

Həndəsə təlimində şagirdlərin rast gəldikləri çətinliklər həm də fəza təsəvvürü ilə bağlıdır. Belə ki, həndəsi fiqurun fəzada vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar yol verilən səhvlərin ortaya çıxmasını göstərmək olar. Fəza təsəvvürü həm də psixoloji keyfiyyətdir. Onun formalaşması və inkişaf etdirilməsi həm də psixoloji xarakterli riyazi məzmunlu çalışmalardan düzgün istifadə edilməsindən asılıdır.

Çoxlu sayda müşahidələr nəticəsində əldə edilən biliklər ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə mərhələlərindən keçərək, mücərrəd anlayışlara çevrilir. Həndəsə təlimində canlı müşahidə mərhələsi anlayışların (təkliflərin) çertyoj üzərində nümayişi və onların real həyatda tətbiqləri və ya

proobrazları aşkarlanır. Şagirdlər mücərrəd həndəsi anlayışla real həyatdakı müvafiq obyektlər arasındakı fərqi aşkar etməyə çalışırlar.

Mücərrəd həndəsi anlayışlar, xüsusi halda nöqtə, düz xətt, müstəvi və onların qarşılıqlı vəziyyəti (əlaqəsi) həndəsinin sonrakı inkişafı üçün zəruri olmuşdur. Yəni teoremlər və məntiqi yolla onlardan çıxan nəticələr buna misal ola bilər. Bu mərhələdə təfəkkür (məntiq) aparatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu aparat heç vaxt təbiətin obyektiv qanunauyğunluqlarının inkarına gətirə bilməz.

Beləliklə, insan təfəkkürü obyektiv məntiq qanunlarının köməyi ilə həndəsənin yeni təkliflərini (teoremlərini) aşkar edir və onun gələcək məzmununu inkişaf etdirir. Həndəsə materialının tətbiqi və inkişafı məsələlər həllində daha çox reallaşır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə həndəsənin təlimi prosesində faydalı məntiqi çalışmaların düzgün təsnif edilməsi metodları öz əksini tapmışdır. Şagirdlərin əqli fəaliyyətini gücləndirmək və şagird təfəkkürünü hərəkətə gətirməyin yolları göstərilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədə həndəsədən çətin tədris materialını öyrətmək üçün səmərəli yollar qeyd olunmuşdur. Şagirdlərə biliklərin istiqamətverici hissəsinin verilməsi yolları və biliklərin menimsənməsi metodları göstərilmişdir.

Həndəsə fənninin tədrisində yaranan çətinliklərin psixoloji amillərlə bağlı olduğu vurğulanmış, fəza təsəvvürünün həm də psixoloji keyfiyyət olduğu, bu təsəvvürlərin formalaşması və inkişaf etdirilməsinin həm də psixoloji xarakterli riyazi məzmunlu çalışmalardan düzgün istifadə edilməsindən asılı olduğu göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Нəmidов S.S. Педագожи факүлтədə һəндəsəнин тәдрисинә дair. Баки: ADPU, 1996, 72 с.
2. Абугова Х.Б., Щукина М.А. Сборник устных упражнений по геометрии для 8-10 классов. М.: Учпедгиз, 1960, 112 с.
3. Садыхов С.Н. К методике решения задач по геометрии (планиметрия) в VI-VIII классах восьмилетней школы. Автореф. канд. дис. Баку, 1996, 28 с.

РЕЗЮМЕ

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ ГЕОМЕТРИИ

Гасанова Х.С., Гейдарова М.Н.

Ключевые слова: научный метод, учебный материал, учебный процесс, психологические факторы, геометрические понятия.

В настоящее время студентам надо дать не базовые знания, а целенаправленные знания. Поскольку большинство вопросов геометрии являются теоремами для конкретных случаев, обратный процесс проблемы является не только доказательством, но и тем фактом, что верна новая информация. Создание ситуации с серьезными недостатками и расширение прав и возможностей учащихся для решения этой проблемы поможет укрепить мышление. В описании нового материала можно упростить процесс, используя соответствующую работу. Применение информации, предоставленной ученику с помощью определенного анализатора, означает его понимание. Ядром психологии является психологический аспект.

SUMMARY
WAYS OF FORMATED OF THINKING IN GEOMETRY TEACHING

Hasanova H.S., Heydarova M.N.

Key words: *scientific method, teaching material, learning process, psychological factors, geometric interpretation*

Currently, it is needed to give students all the basic knowledge, not the complete knowledge. It is enough to teach how to adopt the remaining bans. Because the majority of geometry issues are theorems for specific cases, the reverse process of the problem is not only evidence, but also the fact that the new information is correct. Creating a situation with severe shortcomings and empowering students to solve this problem will help to intensify their thinking. In the description of the new material, it is possible to simplify the process by using appropriate work. Apply - means understanding the information presented to the student with the help of certain analyzer. The core of psychology is the psychological aspect.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.10.2017
	Son variant	26.12.2017

UOT 37.013

LİŅQVİSTİK VƏ DİDAKTİK TAPŞIRIQLAR VASİTƏSİLƏ İNGİLİS DİLİNDƏ OXU VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

YƏHYAYEVA KƏMALƏ YƏHYA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

sdu.elmixeberler@mail.ru

Acar sözlər: nitq vərdişi, linqvistik və didaktik çalışmaları, oxu dərsi, mətn, sözlərin izahı

İngilis dilində oxu bacarıq və vərdişlərinin formalaşması xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin bütün mərhələlərində mühüm amillərdən biri hesab olunur. İlk mərhələdə tələbələrin xarici dildə oxu texnikasının formalaşması nəzərdə tutulur. Oxu dərslərində tələbələrin nitqi inkişaf edir, lüğət ehtiyatı zənginləşir. Ona görə də, mətn asan olduqda nitq bacarıqlarını əks etdirən çalışmaları və mətnə aid suallar verilir. Əgər mətn məzmunca çətindirsə, o zaman yanaşma dəyişir və bu zaman yeni informasiya almaqla bərabər, xarici dil biliklərinin təkmilləşməsi zəruriyyəti yaranır. Oxu dərslərində aşağıdakı qaydalara riayət etmək məqsədəuyğundur:

- Mətn həcmə çox böyük olmamalıdır;
- Oxu dərslərində elə mətnlər seçilməlidir ki, orada məlum olmayan sözlərin sayı az olsun və tələbə mətnin məzmununu lüğətsiz başa düşsün;
- Mətnlər ixtisasa uyğun seçilməlidir;
- Oxunan mətn cansıxıcı və maraqsız olmamalıdır. Mətn müasir ədəbiyyatdan götürülməli, tələbələrdə maraq oyadan gənclik, ailə, idman, dostluq və s. ilə bağlı mövzuları əhatə etməli, tələbələri maraqlandıran bədii parçalar seçilməlidir;
- Mətndəki yeni sözlər izah edilməlidir;
- Tələbələr oxuduğu materialın məzmununu başa düşməlidirlər;
- Oxu texnikasının inkişafı üçün çalışmaları üzərində iş aparılmalıdır;
- İfadəli oxu məqsədilə texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir [3,54].

Oxu dərslərində mətnə keçməzdən əvvəl lüğət izah edilməli və tələbələr yeni sözlərlə tanış olduqdan sonra sözlərin düzgün tələffüzünə fikir verməlidirlər. Ancaq bəzən elə sözlərə rast gəlmək olur ki, onun mənası mətnin və ya işləndiyi cümlənin məzmunundan aydın olur. Belə sözlər oxu prosesində izah edilmir və yeni sözlərin ingilis dilinə tərcümə edilməsi həm birbaşa məqsədə nail olmağa imkan yaradır, həm də az vaxt aparır. Lakin düşünürəm ki, müəllim yeni sözləri əyani şəkildə öyrətdikdə ya əşyanın özünü, ya da şəklini göstərməklə, sözlər daha yaxşı yaddaşda qalar. Əyani şəkildə öyrədilən yeni sözlər oxudan əvvəl izah olunmalıdır, çünki oxu prosesində əşyanın özünü, modelini və ya şəklini göstərmək oxunan mətnə tələbələrin diqqətinin, tamamilə yayınmasına səbəb olur.

Burada tərcüməyə müraciət etmədən müxtəlif tapşırıqlarla mətnin dərk edilməsində yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq mümkündür.

1. Tələbələrə mətnə keçməzdən əvvəl yeni sözlərin izahını vermək. Məsələn: *guide – is a person who shows the way to others, especially one employed to show tourists around places of interest.*

2. Müəllim yeni sözlərin izahında sinonimlərdən istifadə etməlidir. O, lövhədə yeni sözləri yazarkən onların qarşısında sinonimlərini də yazı bilər. Məsələn: *fast-rapid, worth-valuation, game-play.*

3. Yeni sözlərin izahında antonimlərdən də istifadə olunur. Müəllim tanış olan sözlərin qarşısında onun antonimini yazır və bu da öz növbəsində çətinliklərin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Məsələn: *famous –unknown, slim-fat, right-wrong*

4. Dərstdə tələbələri qruplara ayıraraq yarışma şəkilində yeni sözləri səmərəli üsulla öyrətmək olar. Məsələn: mətndə boş buraxılmış yerlərə müvafiq olan feilləri seçmək və ya verilmiş yeni sözlərdən cümlələr (situasiya) qurmaq şərtli çalışmalar vermək.

5. Söz assosiasiyaları. Bu məqsədlə mövzu ilə bağlı əsas söz (sözlər) lövhəyə yazılır. Tələbələrə tapşırılır ki, həmin sözün onlarda yaratdığı assosiasiyaları (bu sözü eşitdikdə, gördükdə ağıllarına gələn digər sözləri) söyləsinlər və ya dəftərlərində yazsınlar. Tələbələrin bir neçə dəqiqə ərzində mövzu üzrə əsas sözlə bağlı söylədikləri və ya dəftərlərində qeyd etdikləri sözlər lövhəyə yazılır. Bu sözləri əlaqələndirmək və ümumiləşdirməklə, yeni mövzunun əsas məqsədləri ilə bağlı fikir, ideya formalaşdırılır. Həmin ideya, fikir əsasında yeni materialın öyrənilməsinə başlanılır. Söz assosiasiyaları dərslərin əvvəlində, sonunda, şifahi və yazılı formada tətbiq edilə bilər. Mövzunun öyrənilməsinin əvvəlində söz assosiasiyalarının tətbiqi tələbələrin bu məsələ barədə biliklərini müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Dərslərin sonunda isə söz assosiasiyaları vasitəsilə tələbələr artıq mənimsəmiş olduqları yeni bilikləri üzə çıxarırlar.

6. Tələbələrin söz ehtiyatlarını zənginləşdirmələri və mətnin məzmununda işlədilən sözləri daha yaxşı mənimsəmələri üçün verilmiş sözlərə prefiks və ya sufiks artırmaq təklif oluna bilər. Məsələn: *transmit-retransmit, publicity-publicise*.

7. Mətn üzərində işin başlıca istiqamətlərindən biri də *onun məzmununun öyrədilməsindən* ibarətdir. Məzmun üzərində iş tələbələrin yeni mənimsədikləri sözləri daha da möhkəmləndirməyə kömək edən mühüm bir vasitədir. Mətnin məzmunu üzərində iş apararkən, birinci növbədə, oxu zamanı tələbələrin yadlarında qalan faktları xatırlatmaq və mətnə aid suallar üzərində iş aparmaq lazımdır. Suallar mətnin məzmununu əhatə etməlidir. Bu zaman tələbələr mətni oxuyub bir-birilərinə suallar verə bilər, düşünür, axtarır və verilmiş suallara cavab tapırlar. Bu da onların müvafiq cümlə qurmaq bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini yoxlamağa imkan verir. Eyni zamanda tələbələrin nitq vərdişləri və məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirilir. Sual-cavab prosesində tələbələrin daha çox fikirləşmələri üçün suallar tədricən mürəkkəbləşdirilir və, beləliklə, tələbələr ingilis dilində daha yaxşı danışa bilirlər.

8. Bir çox tələbələr mətni nəql etməkdə çətinlik hiss edir. Bu halda onlara mətni bir neçə hissəyə bölmək və hər parçaya başlıq vermək tapşırılır. Bu üsulla tələbələr mətni xırdalığına qədər anlamış olurlar: *Read the text one more time and match each paragraph with the correct heading*.

9. Dialoq və monoloq nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün tələbələrə cümlədə yeni lüğətdən istifadə edərək mətnə qısa sonluq yazmaq tapşırığı verilir: *Work with a partner, give a two minute summary of text, use the words from the vocabulary*.

10. Oxunan mətnə aid layihə hazırlanması fərdi və qrup şəklində ola bilər. Öz layihələri ilə çıxış edərək tələbələr monoloji nitq vərdişlərini inkişaf etdirir, layihəni müzakirəyə təqdim edərək dialoq qurmağa nail olurlar.

Oxu dərslərində müəllim tələbələrin yaradıcı bacarıqlarını üzə çıxartmağı bacarmalıdır. Dərslərdə qazanılmış bilik və bacarıqların yaradıcı tətbiqinin mühüm yollarından biri olan ev tapşırıqları yeni yanaşma tələb edir. Ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, fəal/interaktiv dərstdə ev tapşırıqlarının yoxlanılmasını məqsədə çevirmək doğru deyildir. Müəllim vaxt itkisinə yol verməmək üçün tapşırıqların icra (mənimsənilmə) səviyyəsini seçmə yolla qısa vaxt ərzində müsahibə, təqdimat, müzakirə və s. təşkil etməklə əşkara çıxara bilər. O, ev tapşırığının hansı məzmununda və formada verilməsini təlim məqsədlərindən çıxış edərək müstəqil müəyyənləşdirə bilər [2,19].

11. Defomasiya olunmuş mətn üzərində iş. Bu yazı növündə mətndəki cümlələrin yeri dəyişdirilir. Tələbələr dağınıq verilmiş cümlələri bərpa etməklə mətn düzəldirlər. Bu növ yazının aparılmasında tələbələr cümlə qurmaq vərdişlərinə və öz fikirlərini müəyyən ardıcılıqla ifadə etmək bacarığına yiyələnirlər.

12. Fasilələr oxu. Əsərin mətni əvvəlcədən hissələrə bölünür. Bir hissə oxunduqdan sonra fasilə edilir və müəllim oxunmuş hissənin məzmununa dair suallar verir. Cavablar dinlənir və növbəti hissə oxunmağa başlanır. Üçüncü, dördüncü hissələr də bu şəkildə oxunur və fasilələrdə məzmun üzrə müsahibə aparılır. Sonuncu hissənin oxusundan sonrakı fasilədə şagirdlərə aşağıdakı məzmununda suallar verilməlidir: *What do you think about the end of the story ? What impressions have you got from the text?*

13. Proqnozlaşdırılmış oxu. Bədii əsərlərin məzmununun öyrənilməsinə həsr olunan dərslərdə əsərdən bir hissə oxunduqdan sonra fasilə edilir. Şagirdlər hadisələrin sonrakı inkişafı barədə ehtimallarını söyləyir və cədvəldə qeyd edirlər. Cədvəldə həmçinin ehtimallarında nəyə əsaslandıqlarını da qeyd edirlər. Yeni parça oxunduqdan sonra əvvəlki ehtimallarının üzərinə qayıdır, baş verən hadisələrlə nə dərəcədə səsleşdiyini aydınlaşdırırlar. Bu qayda sona kimi davam edir [1,32].

Hər bir oxucunun oxuyacağı materialla ilk tanışlıq anında müəyyən gözləntiləri yaranır və oxu prosesində bu gözləntilər ya öz təsdiqini, ya inkarını və yaxud da oxşarını tapır. Bu vaxt oxucu özü də hiss etmədən yazıya tənqidi nəzər salmalı, yazıçının fikirlərini bir daha analiz etməli və müstəqil nəticə çıxarmalı olur ki, bu da onun oxu vərdişlərinin inkişaf etməsinə səbəb olur.

Xarici dilin tədris olunduğu grupta tələbələrin oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün “ev oxusu” dərsləri keçirilir. “Ev oxusu” dərslərinin, nəinki oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində, eləcə də dilin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyəti var [2,63].

Oxu zamanı tələbələr müəllimin material barədə verdiyi suallara cavab tapmalı olursa, “ev oxusu” dərslərində oxunu “təhvil” verən tələbə dinləyicilərin ona verdiyi sualları cavablandırmağa çalışır. Lakin bəzən müəllim tələbələrin dinlədikləri materialı necə başa düşdüklerini aydınlaşdırmaq məqsədilə sual-cavab prosesinin formasını dəyişə bilər, yəni əsəri nəql edən tələbə əsərin müəyyən hissəsinə aid suallar verib tələbələrin həmin hissələri başa düşüb–düşmədiklərini dəqiqləşdirir. Bu həm də tələbələrin dərslər zamanı daha məsuliyyətli olmalarını formalaşdırmağa kömək edir və bütün bunlardan sonra isə müəllim oxunan materialı tam müzakirəyə qoya bilər. Bu zaman əsəri oxuyan tələbənin özünün də materialı hansı səviyyədə dərk etmiş olması aydınlaşır.

Nəticədə, belə qənaətə qəlmək olar ki, “ev oxusu”, istərsə də “oxu” dərslərinin hər ikisində məqsəd eynidir, yəni tələbələrin dilə yiyələnmələrində bilavasitə rol oynayan oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsidir.

Oxu dərslərində yuxarıda göstərilən linqvistik tapşırıqlardan istifadə etməyin əhəmiyyəti çoxdur. Bu prosesdə tələbələrin lüğət ehtiyatı artır, onlar yalnız mətnin məzmununu öyrənmir, eyni zamanda söz birləşmələri və ifadələrin quruluşunu yadda saxlayır, yaddaşlarını zənginləşdirir və düzgün cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirirlər. Tələbələrin oxu sürəti artır, oxu vərdişləri inkişaf edir və möhkəmlənir. Oxu dərsləri tələbələrdə oxuya maraq oyadır, bu dili öyrənməyə həvəsi artırır.

Elmi yeniliyi: Təqdim olunan məqalədə oxu dərslərində riayət olunan qaydalar izah olunmuş, müxtəlif linqvistik və didaktik tapşırıqlar vasitəsi ilə mətnin başa düşülməsində çətinliklərin aradan qaldırılması yolları göstərilmiş, tələbələrin oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində “ev oxusu” dərslərinin əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır.

Tədbiqi əhəmiyyəti: linqvistik və didaktik tapşırıqlar vasitəsi ilə ingilis dilində oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi tələbələrdə oxuya maraq oyadır, oxu sürətini inkişaf etdirir və, nəticədə, onların ingilis dilini öyrənmək həvəsini daha da artırır.

ӘДӘБИҮҮАТ

1. How to teach vocabulary. Longman, 2002. 185p.
2. Developing Reading Skills: A Practical Guide to Reading Comprehension Exercises Techniques and Resources in Teaching English. ELT Methodology.-1st edition. Oxford University Presss, 1994. 125p.
3. Teaching reading skills in foreign language. Cristine Nutall. Macmillan Heinemann, 1996, 289 p.

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ПРИ ПОМОЩИ УПРАЖНЕНИЙ

Үәһуәүева К.Ү.

Ключевые слова: *навыки речи, лингвистические и дидактические упражнения, урок чтения, текст, объяснение слов*

В данной статье рассматриваются особенности обучения студентов чтению на английском языке и способы современного подхода к этому процессу. Задача статьи – показать роль различных упражнений в работе по развитию навыков говорения на английском языке.

SUMMARY

DEVELOPING READING SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE WITH THE HELP OF EXERCISES

Үәһуәүева К.Ү.

Key words: *speaking skills, linguistic and didactic exercises, reading lesson, text, explanation of words*

This article discusses the features of teaching reading in English. The article shows the modern approach to the teaching of reading. The task set in this article is aimed at teaching practical English, developing reading skills through various linguistic and didactic exercises, thereby contributing to the development of speaking skills in English.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.06.2017
	Son variant	26.12.2017

XRONİKAL QEYDLƏR

2017-cı il üzrə Sumqayıt Dövlət Universitetində aşağıdakı konfranslar planlaşdırılmış və keçirilmişdir:

- Magistrantların XVI Respublika elmi konfransı (11-12may)
- Tələbə Elmi Cəmiyyətinin III Tələbə elmi konfransı (24 may)
- Riyaziyyatın nəzəri və tətbiqi problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans (25-26 may)
- İqtisadiyyatın rəqabətliliyinin yüksəldilməsi yolları. Respublika elmi konfrans (17-18 oktyabr)
- Funksional monomerlər və xüsusi xassəli polimer materialları: problemlər, perspektivlər və praktiki baxışlar. Beynəlxalq elmi konfrans (15-16 noyabr)

Dilçilik

1. *Mamedov P.C.* Лингводидактическое описание тембральной неоднородности гласных 12
2. *Novruzova N.S.* Türk mətnlərində adqoyma və andıçmə rituallarının milli-etnik anlamları 22
3. *Bayramov A.Ə., İbayev N.A.* İrəvan, Naxçıvan və Qazax-Borçali ellərinin vergi dəftərlərində antropomik modellər 26
4. *Quliyeva D.R.* Qrammatik və aktual üzvlənmə 30

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Hüseynova A.H.* Ulu öndər Heydər Əliyev XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatına və siyasətinə bölünmüş vətən ideyasının gətirilməsinin banisidir 34
6. *Искендерова Н.В., Мамедова Э.Э.* Многоцветье «Белой гавани», или о вопросах гендера и общества в повести Анара 41
7. *Ələkbərli Ə.U.* Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalında toy mərasimləri 47
8. *Əliyev R.Y.* İlk nəzəriyyə dərsləklərimiz 51

Tarix

9. *Kərimli S.S.* Xəzər xaqanlığı və Bizans imperiyası arasında Krım yarımadası uğrunda mübarizə 55
10. *Əsədova A.V.* İlk orta əsrlərdə Bərdədə şüşə istehsalı 58
11. *Məmiyev C.M., Bünyadov Z.V., Adıgözəlova G.R.* Azərbaycan Respublikasının pensiya sisteminin mahiyyəti və bu sahədə xarici təcrübənin mənimsənilməsi 61
12. *Vəlibəyov İ.M., İsmayilli T.H.* Naxçıvan və ona yaxın sərhəd ərazilərdə zəif zəlzələlər əsasında seysmiklik törədən zonalar 66

İqtisadiyyat

13. *Əhmədova G.S.* Avropa İttifaqının Azərbaycanda həyata keçirdiyi layihə və proqramlar: təhlili və qiymətləndirilməsi 71
14. *Rüstəмова G.R.* Sənaye müəssisələrinin iqtisadi potensialı 74
15. *Növrəslı T.N., Özbəkzadə H.F.* Turizm biznesində animasiya fəaliyyəti 77
16. *Abdulov K.Ş.* Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadi inkişafı prosesində ekoloji tarazlığın təmininin əhəmiyyəti 81

Pedaqogika, psixologiya, metodika

17. *Atayev Q.N., Orucov S.K.* Distant təhsil: forma, texnologiya, ləvazimat 87
18. *Həsənova X.S., Heydərova M.N.* “Həndəsə” təlimində təfəkkürün formalaşdırılması yolları 92
19. *Yəhyayeva K.Y.* Linqvistik və didaktik tapşırıqlar vasitəsilə ingilis dilində oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi 96

Kompüter yığımlı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsərətova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 2017-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 63. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə

Tel: (0-12) 448-12-74

(0-18) 644-88-10

Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.edu.az

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru